

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 55

*Проблеми філології, історії та культури України
у сучасних дослідженнях*

Ніжин – 2009

УДК 821.161.206+94/477/9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 3 від 29.10.2009 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних
робіт із філології (Бюлетень ВАК України. — 1999. — №4. — С. 50) та
історії (Бюлетень ВАК України. — 2000. — № 2. — С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник — д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ко-
вальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор.
НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і.
н., проф. Ю. І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., ст. н. співроб. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д.
мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Матвеева; д. мист., ст. н.
співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан;
д. мист., проф., член-кор. АМН України Ю. О. Станішевський; д. мист., проф.
С. В. Тишко; к. мист., доц. О. Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. — Вип. 55 : Проблеми філології,
історії та культури України у сучасних дослідженнях / [відп. ред. і упорядник
Г. В. Самойленко]. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. — 313 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009
© Самойленко Г. В.

УДК 82.091

К.П.Ісаєнко

Постать Миколи Гоголя у наративних пошуках Пантелеймона Куліша

Стаття присвячена дослідженню наративної стратегії П.Куліша на матеріалі творчості М.Гоголя.

Ключові слова: наративна стратегія.

Статья посвящена исследованию нарративной стратегии П.Кулиша на материале творчества Н.Гоголя.

Ключевые слова: нарративная стратегия.

The article is dedicated the Kulish's search of narrative strategy by on material's Gogol's creativity.

Key word's: narrative strategy.

Зважаючи на неоднозначність використання понять "оповідач" і "розповідач", сьогодні досить популярним є використання терміна "наратор". Це поняття є суто функціональним, тобто воно означає носія функції оповіді безвідносно до яких би то не було типологічних ознак. Наратор конститується в тексті і сприймається читачем не як абстрактна функція, а як суб'єкт, наділений певними рисами мислення і мови. Саме суб'єктивність наратора і є визначальною у дослідженнях різного рівня.

Наратор може бути сконцентрований як продукуюча текст-інстанція, може постати і з підкреслено заниженою, в порівнянні з абстрактним автором, компетентністю, як це має місце у випадку розповіді. Наратор може бути ледве означений, зливаючись з абстрактним, безособовим автором. Але яким би об'єктивним, безособовим він не був, наратор завжди постає як суб'єкт, наділений більш-менш визначеною, конкретною точкою зору, котра дається знаки, щонайменше у виборі тих чи інших елементів з "подій" для розказуваної "історії". Коли йдеться про аналіз епістолярного тексту, важливим є позиція двох

нараторів – того, чия епістола, і того, кому вона адресована (аналітична позиція адресат-адресант).

Наслідком активної зацікавленості П.Куліша постаттю М.Гоголя стали його праці, що не вичерпуються самою тільки біографією і виданням творів і листів. Метою даної статті є спроба визначити і окреслити особливості ейдологічної присутності М.Гоголя у художньому просторі П.Куліша.

Під ейдологічною присутністю (більш широке поняття, ніж власне образ, розширює межі символічного і знакового порядку) [1, с. 172] насамперед розуміємо такий вид ускладненої багаторівневої рецепції постаті Гоголя у художньому вимірі П.Куліша, який витворює особливий дискурс на рівні авторської самоідентичності й утримує кілька векторів (чи напрямів) розвитку: від запозичення псевдоніма до "реальної" присутності образу Гоголя у художніх і художньо-публіцистичних творах П.Куліша.

Для розуміння позиції наратора-дослідника, яким постає Куліш відносно як художніх творів, так і епістоли Гоголя, важливими, з точки зору дослідника, є прийоми побудови "оповіді про чужу творчість":

- 1) добір аналізованих елементів (фрагментів тексту, епістолярних ситуацій, що моделюють рівень сприйняття автора листів) із "подій" як наративного матеріалу для створення оповідної історії;
- 2) деталізація підібраного матеріалу;
- 3) композиція аналізованого оповідного тексту, тобто зіставлення і розташування підібраних елементів у певній послідовності;
- 4) мовна (лексична і синтаксична) презентація підібраних елементів;
- 5) оцінка підібраних елементів (позатекстові коментарі);
- 6) висновки, роздуми, коментарі та узагальнення наратора.

Самотворення ідентичності усвідомлюється письменником як своєрідна естетична практика – винахід нової (поетичної) мови, нового словника і фігур самопрезентації, зрештою, нового типу оповіді [2]. Ейдологічна присутність одного автора культурних текстів на рівні художнього матеріалу в іншого автора є найбільш відкритою для зовнішніх діалогів та інтерпретацій формою рецепції.

Виходячи з того, що існує два види рецепції – описова і продуктивна [3, с. 43], на прикладі П.Куліша можемо спостерігати складний синтез обох видів:

- перший рівень смислової презентації ейдосу М.Гоголя – робота над біографією і виданням творів, завдяки чому досягається статус біографа і, як наслідок, місце в літературознавстві в означеній іпостасі;

- другий рівень – продуктивний – це постійний, тривалий, ускладнений особистими творчими проектами і візіями, діалог вже не з, власне, постаттю Гоголя, а, скоріше, з "ейдологічним відбитком" його у художній свідомості Куліша, що витворює особливий вид нарративної манери письменника. На рівні пошуку нарративної стратегії у Куліша і Гоголя особливо продуктивним є прийом автореференційності, який виявився у кількох планах.

Продуктивна рецепція ейдосу Гоголя у Куліша супроводжується своєрідним "виробництвом", чи "продукуванням" смислів [4, с. 396]. Це близько до вказаного В.Топоровим розуміння рецепції як "постредагування", тобто "пізньої корекції з боку сприймаючого й інтерпретуючого часовий ряд свідомості" [5, с. 25].

Звернувшись до аналізу творчого (художнього і публіцистичного) доробку П.Куліша, можна говорити про присутність образу Гоголя на автобіографічному рівні, що є невід'ємним складником його творчого буття. "В певному сенсі "бути", "ставати" собою для письменника та його персонажів означає постійно здобувати свою, граючи чужою, мову, "прописувати" себе нею в реальності культури як великого тексту. Прийняття чужої мови та образів для потреб самоозначення й самоопису було б пасткою і низкою "повторних поетик", якби не потужна здатність креативного переосмислення в межах вже свого художнього простору" [6, с. 182].

Унаслідок проведеного аналізу можна простежити, що ейдос Гоголя присутній у Куліша на наступних семантичних рівнях:

- рівень смислової орієнтації – такої установки автора на адресата, без якої не може бути глибокого розуміння повідомлення, вона формує особливі семантичні обертони художнього слова. Тут присутній і момент запозичення псевдоніма "Пасічник Рудий Панько" – у Гоголя, і "Панько-хуторянин", "Панько-Небреха" – у Куліша;

- рівень прямої апеляції з безпосереднім називанням імені (12 разів, з них 3 – у автобіографічних творах, 1 – у вірші-зверненні, 6 – у публіцистиці, 2 – у критиці). Апеляцію наразі розуміємо, за В.Шмідом, як імпліцитно виражений заклик зайняти якусь відповідну по відношенню до автора позицію; апеляція вже сама по собі є формою означення певного інтертексту [7, с. 39].

Особлива роль, як засвідчили текстуальні спостереження, відведена П.Кулішем постаті М.Гоголя у автобіографічних творах, до напи-

сання яких він звертається у різні періоди творчості, що дозволяє означити зміни рецептивної позиції ейдосу Гоголя. Зокрема, це твори: "Жизнь Куліша" (1868), "Куліш у пеклі (Небрешина поема Панькова)" (1890).

У автобіографії "Жизнь Куліша" образ Гоголя згадується у контексті Кулішевих студій його біографії і роботи над листів та творів: "Готовив Куліш у Баївщині книгу свою у двох томах "Записки о жизни Гоголя" [8, т. I, с. 257], "Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав "Сочинения и письма" її славного сина. Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці" [9, т. I, с. 259].

Поема "Куліш у пеклі (Небрешина поема Панькова)" з "Дописками" написана в пізній період творчості, має значний художньо-пізнавальний, історіософський зміст, містить багато цінних фактів і деталей автобіографічного характеру. Ця робота презентує і своєрідний авторський експеримент на рівні текстової організації. Куліш, який на той час особливого значення надавав позатекстовим коментарям як додатковому підкріпленню авторського задуму, звертається до створення супровідного до поеми тексту, поданого у дужках після назви – "Дописки". Це своєрідний коментар-тлумач, "паралельний текст" вказаних у поемі думок. "Дописки" поділяються на дві частини, що мають назви: "Передне словце до дописок" і частини під назвою "А се вже самі дописки".

Таке введення дворівневого авторського коментаря як твору, що потребує паралельного читання з основною змістовною частиною, вимагає аналізу жанрової специфіки коментаря як різновиду авторського слова.

Основна функція авторського коментаря полягає у чіткому і спрямованому регулюванні сприйняття читача [10]. Автор допомагає читачу оцінити зображуване, повідомляє чи нагадує історичні, історико-культурні дані або уточнює ситуативне тло описуваних подій. Найважливіша ознака авторського коментаря у всіх його видах є не переривання розповіді, а залежність від інформації, яка коментується. За Ю.Лотманом, коментар допомагає розуміти текст, але не заміняє його [11]. Отже, коментар є комунікативною одиницею, яка поновлює комунікативну ситуацію безпосереднього спілкування автора з читачем.

Особливо важливим тут є специфіка коментаря, оскільки саме в ньому присутній автобіографічний сюжет, пов'язаний з постаттю

Гоголя. У цьому ускладненому коментарі Куліш коментує наступну строфу з поеми:

*Байдужен нам і Каменецький,
Природний єзуїт-земляк,
Підлиза-прасол кролевецький,
Душею ласий потурнак [12, т. II, с. 460].*

Читачеві, необізнаному з обставинами стосунків Куліша зі згаданим Каменецьким, не спало б на думку шукати зв'язку з постаттю Гоголя. Але коментар у "Дописках" подає таку інформацію: "Каменецький сей підлестивсь до Куліша ще в Києві. Осівшись у Петербурзі, Куліш виписав його туди та й зробив його своїм фактотумом: бо він так держав себе хитро й мудро невеличким коштом серед столишнього письменства, що Тургенєв казав про його: "Это диккенсовская личность". Одлучившись безпечно Куліш застрягнув і звирившись у всьому "цій диккенсовській личності", чує від неї, вернувшись, що "якось вельми поменшало примірників "Сочинений и писем" Гоголя". – Як поменшало? – Да так, не знаю, де вони й подівались. – А покажи-но приходну книгу. – Я в книгу не записував. Ви ж ізвіряєтесь мені у всьому, дак пощо його записувати?" Вбачаючи тоді, що смиренномудрий земляк убрав його в шори, Куліш перелічує примірники Гоголя... Не достає примірників аж на чотири тисячі рублів! А сі гроші він мусив послати Гоголеві матері. Що тут у такій скруті чинити? Не довго думавши, продає Куліш усі інші свої видання за 4 000 рублів, а їх було на дванадцять тисяч, коли б нормально продавати, да й посилає гроші в Полтаву" [13, т. II, с. 650].

Ми звернулися до розлогої цитати, оскільки вона яскраво презентує як загальну стилістику "Дописок", так і особливий "задум" Кулішевого коментаря, який може містити наступні значення:

- присутність ейдосу Гоголя тут "працює" на Куліша: він подає себе як видавця, який ціною власних збитків виконує обов'язок перед родиною Гоголя;

- презентація реального епізоду стосунків з Каменецьким втворює широкий інтертекст автобіографічного значення.

Тут виникає головне питання – чи можливо при дослідженні особливостей літературної діяльності виходити з фактів особистого життя або творчої біографії письменника, тобто з елементів фактичних життєвих доль, літературно транспонованих?

Автобіографія задана основною вимогою жанру як текст, орієнтований на позатекстову дійсність. Основною категорією жанру є його достовірність. Тож автобіографію можна розглядати як своєрідну літературну форму, тематично визначену моментом самоусвідомлення. Тоді виходить, що жанр автобіографії повинен отримати своє підтвердження на прагматичному рівні, а інакше – "<...> в автобіографії дихотомія "вигадане-реальне" є неприйнятною, але вона – неуникненна, оскільки автор сам осмислює своє життя" [14, с.114].

Автобіографія (за Ф.Леженом) "є повістувальним текстом з ретроспективною установкою, завдяки чому реальна особистість розповідає про власне буття і при тому наголос робить на своєму житті, особливо історії становлення себе як особистості" [15, с. 59]. Для автобіографії потрібна тотожність між автором, наратором і головним персонажем (протагоністом). Вона або є цілковита, або її немає.

Письменник, створюючи автобіографію, не лише оперує в межах багатства внутрішнього життя багатьма можливостями, він їх вибирає і моделює в ціле. Тож метод, яким автор користується в процесі вибудови власної психічної структури є методом, як зауважує Л.Гінзбург [16, с.14], аналогічним художньому. Літературу, таким чином, не можна інтерпретувати, беручи до уваги життєвий субстрат, матеріал, закорінений в емпіричному житті, житті автора твору чи житті прототипів персонажів, які з'являються у творі.

Автобіографічні твори П.Куліша подають своєрідну версію власної біографії письменника з літературною метою і, як зворотне явище, – "біографію-легенду, що свідчить про те, що письменник робить своє життя літературою, оформлюючи, таким чином, власну долю" [17, с.46]. Кулішевий автобіографічний підхід уформовує своєрідний "імперативний біографізм" тексту.

Знаковим і символічним у Кулішевій рецепції ейдосу М.Гоголя є вірш "Перед Гоголевим честенем".

Перед Гоголевим честенем

*И славен буду я , доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит
А.С.Пушкин*

Пророк пророкові приносить оправданне,
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне диханне

Вшановує поет, і муза другій музі
Заявлює вінком високе почитання.

Земляче, Гоголю! Що ж над тобою склалось?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий
Там, де твоя тиха колиска колихалась,
де відбував єси твій іскус науковий
і світозарная зоря твоя займалась?

Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг єси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати.

Тарасе-брате! Де твоя тридцятострунна?
Нехай би земляка достойно привітала,
Нехай би голосно вона зарокотала,
Мов хвиля на морі кипить широкошумна,
Щоб осоромилась дрібнота слабоумна.

Твір було написано 1893 року, за чотири роки до смерті Куліша. Уперше надруковано у збірці "Дзвін", до якої увійшло ще 99 віршів і поем, створених головним чином у 80-х – на початку 90-х років XIX століття [18, т. I, с. 280]. Первісна назва – "Перед Гоголевим бюстом у Ніжені" (пізніше "бюстом" замінено на "честенем", "у Ніжені" – вилучено). Як епіграф взято рядки з вірша О.Пушкіна "Я памятник воздвиг себе нерукотворный".

Вірш цікавий з точки зору знаковості рецептивної позиції пізнього Куліша. Оскільки вірш належить до пізнього періоду творчості, можемо говорити про зрілість і виваженість заявлених думок і оцінок.

У поезії витворено складний ейдологічний інтертекстуальний смисловий трикутник: досить прозора і промовиста "тріада пророків": "Пророк (Куліш) пророкові (Гоголю) приносить оправданне, / Мудрець премудрого вітає по заслугі" + третій "пророк" – Тарасе-брате!

На рівні семантики епіграфа – слова Пушкіна. Мабуть, тут наявні кілька смислів: а) представлений епіграф може бути проголошенням "собі пам'ятника" – постаті Гоголя для Куліша, що увічнив його; б) "и славен буду я" – особове "пушкінське" "Я" Куліш приміряє на себе, тоді як "пиит" – має мислитись Гоголь? Таким чином, звідси випливає: "я буду "славен", доки буде слава поетова" (беремо на себе сміливість

потракувати задум Куліша у такому ракурсі, усвідомлюючи всю умовність можливих висновків).

У вірші зведено три постаті поетів (Пушкін, Гоголь, Шевченко), причому почергова з'ява їх у тексті співвідносна з хронологією реальності, а сам Куліш, таким чином, назвавшись відкрито пророком, є на час написання вірша, по-перше, єдиним "живим пророком", по-друге, вартує саме його заклик до всіх трьох, означених як "земляче", "брате" і "поет".

Окреслено опозицію "свого" і "чужого": "привітання" Гоголя "чужими" (*Кругом твого стовпа зібрались мертві душі, / Ті, що не встиг єси пером живописати*) протиставляється його маркуванню як земляка Шевченка (*Тарасе-брате! Де твоя тридцятострунна? / Нехай би земляка достойно привітала*).

Цей вірш є єдиним у творчому доробку П.Куліша прямим публічним оприсутненням-зверненням (принаймні, відстеженим нами) до ейдосу Гоголя, в якому автор себе ставить у один ряд із згаданими вище постатями. Загалом вірш є показовим для рецептивної позиції пізнього Куліша і є презентацією сукупності смислів-символів.

Означені рівні ейдологічної присутності М.Гоголя у художньо-автобіографічному вимірі П.Куліша витворюють своєрідний смисловий дискурс. М.Бахтін у своїй металінгвістичній типології художнього слова відносить подібну ейдологічну знаковість одного письменника в творчості іншого до "активного типу двоголосого слова, або слова з установкою на "чуже слово", <...> тобто таке, в якому одночасно відчутні дві смислові позиції. На відміну від пасивного типу "двоголосого слова", де чуже слово лишається об'єктом у руках оперуючого ним наратора, в активному типі воно впливає на мову наратора, "примушує його відповідним чином змінюватись під його впливом" [19, с.145].

Продуктивним видом рецепції Куліша ейдосу Гоголя є пошук наративної стратегії. Поняття авторської наративної структури включає в себе три рівні: естетичний, знаковий і мовленнєвий. Авторська наративна структура визначається належністю письменника до певного літературного напрямку чи течії, а також біографічними даними, пов'язаними з конкретними соціально-історичними обставинами, в яких здійснюється літературна діяльність автора. Естетичні принципи письменника втілюються у творі через наратора-оповідача. Наративну стратегію ми розглядаємо як сукупність оповідних операцій, яких дотримуються автори, або засобів, що використовуються для досягнення певної мети у репрезентації задуманих смислів [20].

Українська література другої половини ХІХ століття відзначається особливим типом нарації у межах розгорнутого романтичного українофільства і позитивістського народництва, що є основою формування національної нарації як такої. Йдеться тут насамперед про таку оповідь, яка у своїх концептуальних вимірах відображає ідеологію складання, формування й утвердження нації. "Такий тип нарації зумовлюється скерованістю на національну ідентичність, тобто розгортає соціокультурну реальність під кутом зору уявної спільноти, що мислиться як нація" [21, с. 233].

Творчість Гоголя і Куліша розглядаємо, умовно поділивши її на періоди і головної уваги приділяючи категорії автора, як постаті, що продукує нарацію.

Обом письменникам притаманна близькість творчого розвитку на рівні етапів, причому визначальним, з огляду на хронологічну розмежованість, є принцип модифікованого наслідування Кулішем творчої поведінки Гоголя, таким чином – шлях Гоголя може розглядатися Кулішем як власний попередній досвід. Прикметним є те, що Куліш практично йде слідами Гоголя, на кожен його "творчий крок" – "творча відповідь" Куліша.

У творчому розвитку обох письменників можна умовно виділити такі етапи:

Етнографічний етап: і Гоголь, і Куліш починають свій "діалог з читацькою аудиторією", входження до літератури з народних оповідань (Гоголь – "Вечера на хуторі близ Диканьки", Куліш – "Украинские рассказы"). Перші літературні спроби обох – російськомовні. У Куліша тут загалом на першому місці – момент наслідування Гоголя як на рівні тематики, так і на рівні стилістичному. Але якщо у Гоголя – наратором – оповідачем є Пасічник Рудий Панько, то у Куліша – пряме реальне авторство (хоча в автобіографічних творах цього часу називає себе "Панько-хуторний"), автор титульний відповідає реальній постаті.

Етнографічно-історичний етап – тут вже виявляється інтерес до історії і як до художнього матеріалу, і як до форми "свого" слова – тобто відбувається пошук тих векторів розвитку оповіді, які б могли забезпечити автору більш авторитетний змістовно-тематичний рівень, а отже – і якісно новий статус самого автора. У Гоголя історичні роботи скоріше можна розглядати як початки предметного історичного українського дискурсу, де ще, власне, і не постулюється топос "України" (зокрема тут показовою є збірка "Арабески" 1835, якій притаманна фрагментарність і початкова стадія розвитку історичної нарації ("О малороссийских песнях", "Взгляд на составление Малороссии", "О препода-

вани всеобщей истории"). У Куліша – історичні роботи "История Воссоединения Руси", історико-етнографічні "Записки о Южной Руси" – заявка на свій історичний сюжет-дискурс, особливої ролі вже надано постаті титульного автора, який висуває своє бачення історичного розвитку, а отже – бере на себе роль "тлумача" попередніх відбулих подій.

Історично-художній етап – у Гоголя це "Тарас Бульба", як "відповідник" у Куліша – "Чорна Рада", з полемічною відкритою передмовою-зверненням, у якій розгортається відкрита дискусія з попередниками у висвітленні історичних подій в Україні і безпосередньо із самим Гоголем.

"Філософський" – найбільш неоднозначний і складний етап для обох письменників (головними є пророчі інтенції, вихід на нові наративні позиції, пошук слова з новими семантичними регістрами. У Гоголя це найбільшою мірою виявлено у "Вибраних місцях із листування з друзями", у Куліша це "Хуторская философия и удалённая от света поэзия".

Окреслення особливостей пошуку наративної стратегії М.Гоголя і П.Куліша з акцентуванням на категорії точки зору як знаку формування національної нарації є виявом продуктивної рецепції ейдосу Гоголя. З огляду на ідеологічну і хронологічну різницю епох, індивідуальних особливостей та належності мисленників до різних етапів розвитку художньої свідомості, тип наративної стратегії кожного має свої яскраво виражені вектори розгортання. У Гоголя це перевага індивідуальних, особистісних інтенцій з домінантою дотримання пророчого пафосу і претендування на слово з відповідним семантичним спрямуванням, повчальне слово, з перевагою монологічно-пророчого виду наративної манери, тоді як у Куліша це якісно інший тип нарації, зумовлений прентацією національної ідентичності.

Література

1. Корман Б. Целостность литературного произведения и экспериментальный словарь литературоведческих терминов / Б. Корман // Избранные труды по теории и истории литературы. — Ижевск, 1992.
2. Мамардашвили М. Литературная критика как акт чтения / М. Мамардашвили // Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М.: Прогресс, 1992.
3. Червінська О. Рецептивна поетика. Історико-методологічні та теоретичні засади: [навч. посіб.] / О. Червінська. — Чернівці: Видавництво "Рута" ЧДУ, 2001.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1991.

5. Топоров В. Н. Бедная Лиза Карамзина. Опыт прочтения / В. Н. Топоров. — М. : РГГУ, 1995.
6. Корольова А. В. Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті / А. В. Корольова. — К. : Вид центр КНЛУ, 2002.
7. Шмид В. Нарратологія / В. Шмид. — М. : Языки славянской культуры, 2003.
8. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. — [2-ге вид.] — К. : Наук. думка, 1998.
Т. 1 : Прозові твори. Переспіви та переклади / Вступ. стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — 752 с.
Т. 2 : Поєми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В. М. Івашкова. — 768 с.
9. Там само.
10. Шмид В. Цит. праця.
11. Лотман Ю. Структура художественного текста / Ю. Лотман. — М., 1970.
12. Куліш П. Твори: в 2 т. / П. Куліш. — [2-ге вид.] — К. : Наук. думка, 1998.
Т. 1 : Прозові твори. Переспіви та переклади / Вступ. стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — 752 с.
Т. 2 : Поєми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В. М. Івашкова. — 768 с.
13. Там само.
14. Медарич М. Автобіографія/Автобіографізм // Автоінтерпретація : сб. статей. — СПб. : Изд-во С.-Петербургу. ун-та. — 1998.
15. Лежен Ф. Автобіографія як факт / Ф. Лежен. — Париж, 1975.
16. Гінзбург Л. О психологической прозе. — Л., 1977.
17. Томашевский Б. Литература и биография / Б. Томашевский // Книга и революция. — 1923.
18. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. — [2-ге вид.] — К. : Наук. думка, 1998.
Т. 1 : Прозові твори. Переспіви та переклади / Вступ. стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — 752 с.
Т. 2 : Поєми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В. М. Івашкова. — 768 с.
19. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Статьи разных лет / М. Бахтин. — М. : Худож. лит. — 1975.
20. Гундорова Т. Проявлення слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. — Львів : Літопис, 1997.
21. Там само.

**Особенности хронотопа
в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка"**

Автор статті розглядає види хронотопу та їх роль у повісті М.В.Гоголя "Сорочинська ярмарка". Зокрема, виокремлюються такі вагомі хронотопічні образи, як образ ярмарки, дороги, мосту, проклятого місця, шинку, порогу, магічного кола.

Ключові слова: Гоголь, "Сорочинська ярмарка", хронотоп, образ, магічне коло.

Автор статьи рассматривает виды хронотопа и их роль в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка". В частности, анализируются такие важные хронотопические образы, как образ ярмарки, дороги, моста, проклятого места, шинка, порога, магического круга.

Ключевые слова: Гоголь, "Сорочинская ярмарка", хронотоп, магический круг.

The author of the article considers types of chronotop and their role in Gogol's short-story "Sorotchyynska Fair". The author analyses such important chronotopic images, as the image of fair, road, bridge, cursed place, threshold, magic circle.

Key words: Gogol, "Sorochyntsi fair", chronoton image, vicious circle.

Повести Гоголя пронизаны временными и пространственными образами, бесконечно многообразными и глубоко значимыми. Однако особенности художественного времени и пространства в сборнике Н.В.Гоголя "Вечера на хуторе близ Диканьки" изучены недостаточно. Проблема хронотопа продолжает оставаться актуальной теоретической проблемой, несмотря на то, что к её освещению обращались такие исследователи, как М.М.Бахтин, П.А.Флоренский, Д.С.Лихачев, Ю.М.Лотман, М.И.Стеблин-Каменский, В.Н.Топоров, А.М.Пятигорский, А.Б.Есин, В.Е.Хализев. Целью данной работы является анализ разных форм реализации хронотопа в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка", а также определение роли хронотопа как формы существования ярмарочного мира в структуре повести.

Развертывание сюжета в повести Гоголя "Сорочинская ярмарка" происходит в "один из дней жаркого августа тысячу восемьсот.... восемьсот.... Да, лет тридцать будет назад тому" [1, с.15]. **Авторский**

хронотоп исчисляется временной ретроспекцией в тридцать лет от момента повествования, начало которого нам неизвестно. Читатель может только предполагать, что отсчёт ведётся начиная с 1831 года. Соотнесенность настоящего и прошлого в повести весьма условна. Из настоящего времени читатель в мгновение ока переносится в прошлое и "позапрошлое" время, то есть на *тридцать лет* назад от момента рассказа этой истории пасечником Рудым Паньком, а позже – еще на *десять лет* назад – в то время, когда чёрт потерял свою красную свитку. **Сюжетное время** охватывает *полные сутки понедельника и день вторника*. Но предпосылки появления красной свитки – важного элемента сюжета, связавшего судьбы Параски и Грицька – возникают ещё *за день* до приезда в Сорочинцы Черевика с его сожигательницей и дочкой. Из подслушанного Солопием разговора двух негоциантов мы узнаём, что "*вчера* волостной писарь проходил *поздно вечером*, только глядь – в слуховое окно выставилось свиное рыло и хрюкнуло так, что у него мороз подрал по коже..." [1, с. 20].

Хронотоп дороги связан с сюжетом повести, в частности с поездкой героев в Сорочинцы. Ему свойственна замедлённость, неторопливость. Вереницы чумаков "тянулись" на ярмарку с самого утра, горы горшков "медленно двигались", их владелец "медленными шагами шёл за своим товаром", воз Черевика "тащился", кобыла рядом с возом также "тащилась", сам Солопий "брёл" и обтирал пот "ленивою рукой". В преддверии ярмарочной суматохи и спешки, автор нарочито размеренно и медленно изображает народ, "поспешавший" на ярмарку. Направляющийся в Сорочинцы люд имеет вдоволь времени для рассматривания возов, товаров и их владельцев. Движение по дороге на ярмарку еле заметное, перед читателем проплывают торговцы и их товар, и среди них – важно ступающий Солопий, его злобная жена и хорошенькая дочка.

Пространство, на котором происходят изложенные автором события, охватывает местечко Сорочинцы, его окрестности (где проживает кум Черевика – Цыбуля), дорогу верст за десять до Сорочинцев, речку Псёл, а также окрестные и дальние хутора, откуда народ спешит на ярмарку.

В данной повести присутствует **ирреальное, перевернутое**, а точнее – **остранённое пространство**: "небо, зелёные и синие леса, люди, возы с горшками, мельницы – все опрокинулось, стояло и ходило вверх ногами, не падая в голубую прекрасную бездну" [1, с.16].

Знакомство семейства Черевика с Грицьком Голопупенком происходит на мосту через реку Псёл. **Хронотоп моста** является

символом перехода в другой мир – ярмарочный, шумный, весёлый, сказочный, где героям приходится оплачивать *пресечение пространственных границ*. В данном случае жертвой такого пересечения является Хивря, которую парубки забрасывают грязью. Уже на мосту начинается **ярмарочное, карнавально-сказочное пространство**, и время действия укоряется.

Пространство ярмарки – это полуреальное, полужанровое место, шумящее, гудящее. Здесь звериный рёв и людской говор сливаются воедино, а "весь народ срастается в одно огромное чудовище". Это, с одной стороны, **фантастический хронотоп**, где герои, едва познакомившись, "полюбили друг друга так, что хоть бы и навеки жить вместе", а с другой – **бытовой хронотоп**, где протекает процесс купли-продажи и все сопряженные с ним действия и разговоры. Более того, *пространственный образ ярмарки двойной* – на ярмарку в момент развертывания сюжета со всеми её атрибутами накладывается **фантом проклятого места**, "на котором, хоть тресни, ни зерна не спустишь", и где "водятся чертовские шашни" [1, с. 20]. Причём *открытое ярмарочное пространство* по плотности не уступает *закрытому*. В частности, автор уточняет, что "всё наполнилось слухом" о красной свитке. То есть, вся ярмарка в её разнородности и многолюдности воспринимается как целостность, где "все считали преступлением не верить" продавщице бубликов, несмотря на то, что её лавка стояла рядом с яткой шинкари.

Ярмарочное время в повести также неоднородно. С одной стороны, оно просто несется по сравнению с обыденным, каждодневным. Всё "мечется кучами и снуётся перед глазами", все спешат. Даже медленный Черевик "толкался в народе", и его мысли "ворочались безостановочно". В то же время Параска успевает неспешно рассматривать товары, слушает ссору перекупок и т.д. К *вечеру* – времени успокоения и отдыха – *ярмарочное время* снова замедляется, народ "глухо шумел", "говор приметно становился реже и глуше, и усталые языки перекупок, мужиков и цыган ленивее и медленнее поворачивались" [1, с. 23]. В *сказочно-карнавальном времени* события быстро сменяются: только что Черевик с Цыбулей "всхлипывали навзрыд", как через несколько минут, после разговора с Грицьком, Солопию "сделалось весело, как будто" его "старуху москали увезли". Едва оправившись от потрясения, вызванного обвинением в воровстве, он уже договаривается о свадьбе: "Да что думать: годится или не годится так – сегодня свадьбу, да и концы в воду!" [1, с. 36].

А.Б.Есин, рассматривая хронотоп ночи, отмечает, что "ночь всегда имела определенный эмоциональный, символический смысл: это было время безраздельного господства тайных, чаще всего злых сил" [2, с. 53]. О.Ковальчук считает, что чёрт (в данной повести его заменяет красная свитка) "портит" идеальное пространство [3, с. 9]. Автор указывает, что к ночи "спокойствие разрушилось, и страх мешал всякому сомкнуть глаза свои". Увидев рукав красной свитки, Солопий в испуге убегает "быстрее молодого парубка". Страх также искажает *ночное пространство* вокруг перепуганных Солопия и Хиври: окружавшие их цыгане кажутся им "диким сонмищем гномов". *Утром* снова всё вернулось на круги своя "и страшные толки про красную свитку, наведшие такую робость на народ в таинственные часы сумерек, исчезли с появлением утра" [1, с. 32]. Образ *суточного времени* сливается в ярмарочном пространстве с временем *мистериальным*.

С образом ленивого, медлительного Черевика связан **хронотоп "убежища лени"** – "благодословенная печь его хаты или шинок дальней родственницы, находившийся не далее десяти шагов от его порога" [1, с. 32].

Важную роль в повести играет также **хронотоп шинка** – "ярмарочной ресторации под яткою у жидовки", где Солопий и Грицько договариваются о свадьбе.

Говоря о "**хронотопических ценностях**" (М.М.Бахтин), нужно отметить, что именно в пространстве шинка Черевик проникается симпатией к Грицьку, который "духом вытянул полквартиры не поморщившись". Если бы их разговор о свадьбе происходил где-нибудь в другом месте и в другое время, (а Черевик был выпивши, под впечатлением от сказочной истории о красной свитке), и брак Параски и Грицька вряд ли был бы возможен.

Хронотоп порога в этой повести также функционально значим. Порог отделяет одну жизнь от другой, символизирует кризис или перелом, перемену. "Не успела Параска переступить за порог хаты, как почувствовала себя на руках парубка в белой свитке" [1, с. 37]. Переступив порог, девушка вошла в новую жизнь с будущим мужем, она перестала быть безмолвной падчерицей, а сама как бы стала хозяйкой. С этого момента для неё должна начаться совсем другая, более счастливая жизнь.

В "Сорочинской ярмарке" автор детализирует как объективное, так и **субъективное время персонажей**. То есть время протекает по-разному для каждого из героев. Так, Черевик, услышав историю о красной свитке, "со страхом оборотился назад", а его "волосы

поднялись дыбом", в то время как его дочка и парубок "спокойно стояли, обнявшись и напевая друг другу какие-то любовные сказки" [1, с. 20].

Используя детали текста, можно определить образ **биографического времени** в повести Гоголя "Сорочинская ярмарка". Так, известно, что Параске "осьмнадцать лет". Её отец уже начинает сидеть, он женат во второй раз. Человек он бывалый, о чём свидетельствует невзначай брошенная фраза: "...на веку столько довелось наглядеться рож всяких, что чёрт их и припомнит всех!" [1, с. 21]. Можно предположить, что Солопию пошел пятый десяток, а вот его резвая и крикливая сожительница, очевидно, моложе его.

Цикличность событий, изображённых в повести, проявляется в ежегодном посещении ярмарки Солопием, в том, что речка Псёл "почти каждый год переменяла свои окрестности, выбирая себе новый путь и окружая себя новыми, разнообразными ландшафтами" [1, с. 16], в мельницах, чьи колеса поднимали воду Псла и распыляли её в брызги. Более того, эта цикличность касается также и мистических, потусторонних сил. Автор упоминает, что в сарае под горой "*то и дело* <...> водятся чертовские шашни". Негоцианты на ярмарке боялись того, что "*олять* покажется красная свитка". Чёрт, с тех пор как лишился своей свитки, *каждый год* ходит по ярмарке и подбирает её части. А сама свитка, прошедши через руки москаля, перекупки и продавца масла, снова "вернулась" туда, откуда пропала – в Сорочинцы. Цикличность событий связана в "Сорочинской ярмарке" с хронотопом круга. В конце повести, защищая Грицька и Параску от злобной Хиври, "несколько пар обступило новую пару и составили около нее непроницаемую танцующую стену", заключив влюблённых в **магический круг**, не пуская в это "идеальное пространство" злую мачеху. "Всё обратилось, волею и неволею, к единству и перешло в согласие. <...>. Всё неслоь. Всё танцевало" [1, с. 38]. Весь ярмарочный мир обращался вокруг влюблённой пары.

Завершается повесть **космическим хронотопом** – описанием "старушек, на ветхих лицах которых веяло равнодушием могилы, толкавших между новым, смеющимся, живым человеком", которые не обращали "даже глаз на молодую чету" [1, с. 38]. Они являются метафорическим образом смерти. Старухи, уже не способные радоваться ничему земному, противопоставлены танцующей счастливой паре. В этой антитезе Гоголь воплотил распространенное представление о вечности – молодость и старость, жизнь в её разгаре и жизнь угасающая, показанные со стороны в их неразрывности и неизбеж-

ности. Писатель создал в своём произведении *замкнутое время*, которое имеет и абсолютное начало (приезд на ярмарку Черевика с семьёй), и абсолютный конец, представляющий собой и завершение сюжета, и развязку конфликта (свадьба влюблённых), и исчерпанность авторских размышлений (о быстротечности всего сущего на земле).

Таким образом, в художественной структуре повести Гоголя "Сорочинская ярмарка" важную роль играют такие хронотопические образы, как образ ярмарки, дороги, моста, проклятого места, "убежища лени", шинка, порога, магического круга.

Література

1. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. — М. : Худож. лит., 1976. Т. I : Вечера на хуторе близ Диканьки / [под общ. ред. С. И. Машинского, М. Б. Храпченко ; примеч. А. В. Чичерина и Н. Л. Степанова]. — М. : Худож. лит., 1976. — 333 с.
2. Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины : [учеб. пособие] / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, С. Н. Бройтман и др. / [под. ред. Л. В. Чернец]. — М. : Высшая школа : Изд. центр "Академия", 1999. — 556 с.
3. Ковальчук О. Гоголь: буття і страх / О. Ковальчук // Зарубіжна література. — 2002. — № 36. — С. 3—4; 9.

УДК 821.161.1"326"

Эва Назарук

Сообщество смеха в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка"

Стаття присвячена одному із аспектів комізму в творчості Миколи Гоголя, а саме спільноті сміху. Це питання розглянуто на основі повісті письменника "Сорочинський ярмарок". Важливу роль у творі мають функції спільноти сміху. Теоретичною базою послужила монографія польського соціолога Казімежа Жигульського "Спільнота сміху. Соціологічний студіум комізму" (Kazimierz Żygulski, Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu. – Warszawa, 1985). Ключові слова: Гоголь, "Сорочинський ярмарок", сміх, комізм, соціологія.

Статья посвящена одному из аспектов комизма в творчестве Николая Гоголя, а именно сообществу смеха. Этот вопрос рассмотрен на основе повести писателя "Сорочинская ярмарка". Важную роль в произведении выполняют функции сообщества смеха. Теоретической базой послужила монография польского социолога Казимежа Жигульского "Сообщество смеха. Социологический студиум комизма. – Варшава, 1985.

Ключевые слова: Гоголь, "Сорочинский ярмарок", смех, комизм, социология.

In this article are analysed some functions of communion in Nikolai Gogol's short story, which is called The Fair at Sorochyntsi. Communion of laughter is connected with the specific of landscapes are shown. The character, language and philosophy of life in Gogol's novel are very similar to the way of characterising country's life. All descriptions included in novel are presented in 2 aspects: as a subject and stylistics.

Key words: Gogol, "Sorochyntsi fair", laugh, the comic, sociology.

Вопросы смеха и комизма занимают важное место в современных литературных исследованиях. Над этой темой работали такие русские философы и литературоведы, как Н.Чернышевский, М.Бахтин, Д.Николаев, Ю.Борев. Польша тоже имеет значительный вклад в растолкование категории комизма, следует здесь сослаться на такие работы, как: Б.Дземидок "О комизме" (B.Dziemidok, *O komizmie*. – Warszawa, 1967), М.Голашевска "Смехотворность и комизм" (M.Gołaszewska: *Śmieszność i komizm*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987), Д.Буттлер "Польская языковая шутка" (D.Buttler, *Polski dowcip językowy*. — Warszawa, 1974) и многие другие.

Смех в литературе – это явление многоаспектное и неоднозначное. В настоящей статье мы хотим сосредоточить внимание на его общественном аспекте в произведении Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка". Теоретической базой послужат исследования польского социолога Казимежа Жигульского, заключенные в монографии "Сообщество смеха. Социологический очерк комизма" (Kazimierz Żygulski, *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu*. — Warszawa, 1985)¹.

Основной тезис исследователя заключается в том, что комизм является видом общественной связи, которая порождает сообщество. Нужда в комизме – повсеместная и постоянная в каждом человеческом

---

¹ Перевод заглавий мой – Э. Н.; в скобках даются польские варианты.

коллективе; меняются только её конкретные проявления, интенсивность и техника¹ [1, с. 11].

Комизм, по мнению К.Жигульского, это прежде всего вид культурной связи, который выполняет разные функции, такие, как:

1. *Объединительная (интеграционная) функция.*

2. *Наказывающая функция.* Как замечает К.Жигульский, человек, который вопреки своей воле становится жертвой публичного смеха, или который таким образом наказан за свои поступки, терпит чрезвычайно строгое наказание. В деревнях и маленьких городках сделать кого-то публичным посмешищем считается очень болезненной репрессией².

3. *Воспитательная функция.* Высмеивая то, что считается недостатком, ошибкой, слабостью, мы пытаемся, хотя бы теоретически, исправить действительность, удалить существующие недостатки³.

4. *Катарсическая функция.* Её суть заключается в том, что смех удаляет накопленное неудовольствие, напряжённость, ссоры, которые возникают неизбежно в общественной жизни. Комизм действует тогда как очиститель; будучи игрой, он объединяет очищающий эффект с удовлетворением, психическим ослаблением напряжённости⁴.

---

¹ *Перевод фрагментов монографии мой – Э. Н. В примечаниях подаются оригинальные варианты. Komizm jest rodzajem więzi społecznej, która rodzi wspólnotę. Potrzeba komizmu jest powszechna i stała w każdej ludzkiej zbiorowości, zmienne są natomiast jej konkretne przejawy, nasilenie oraz technika.*

² *(...) karząca, piętnująca funkcja komizmu. Człowiek, który mimo woli staje się ofiarą publicznego śmiechu, lub którego w ten sposób napiętnowano za jego występki, ponosi niezwykle surową karę. Uczynienie z człowieka publicznego pośmiewiska jest represją nader dotkliwą zwłaszcza na wsi i prowincji.*

³ *Do funkcji komizmu ... zalicza się też zwykle jego funkcję korygującą. Wyśmiewając to, co uznajemy za wadę, słabość, niedociągnięcie, błąd w postępowaniu niedopatrznie dążymy – przynajmniej w teorii – do naprawienia rzeczywistości, usunięcia istniejących wad.*

⁴ *Istota jej polega na tym, iż powstanie wspólnoty śmiechu usuwa nagromadzone napięcia, tarcia, niezadowolenia nieuchronnie powstające w życiu społecznym na każdym jego organizacyjnym szczeblu i we wszystkich formach. Walka o byt, praca, wysiłek, naprężenie sił fizycznych i psychicznych, poczucie zagrożenia, koncentracja uwagi, monotonia – powodują znużenie, napięcie, rodzą frustrację, wywołują tendencje agresywne. Komizm działa wówczas oczyszczająco, będąc zaś zabawą łączy ten efekt z satysfakcją, psychicznym odprężeniem.*

5. *Функция заключающая способность возвращать людям психическое равновесие.* Комическая интерпретация трудностей является формой интеллектуального овладения ими или их покорения¹.

6. *Функция игры, развлечения.* Комизм – это прежде всего вид игры и часто используется для того, чтобы заполнить свободное время, предотвратить скуку² [1, с. 24–31].

Комизм создает тип сообщества, которое Казимеж Жигульски определяет как сообщество смеха. Это культурное сообщество, похожее на то, которое создаёт язык. Оно бывает объединено особенной социальной связью, часто постоянного, а даже формализованого характера. Много комизма заключают в себе литературные формы, которые используют язык, его черты и свойства для того, чтобы добиться своих целей. Произведения, возникающие с намерением пробуждать смех, часто пишет сама жизнь, её повседневные и необыкновенные события. Сообщество смеха, так же, как и сообщество языка, проявляется и функционирует чаще всего среди других сообществ: семейного, соседского, школьного, профессионального или товарищеского³ [1, с. 19].

Существуют разные типы сообщества смеха. Казимеж Жигульски выделяет их в зависимости от ценностей, объединяющих людей, например, религиозное, этническое политическое сообщество, а также в зависимости от стадии развития человека: сообщество смеха детей, молодёжи и взрослых людей. На каждом этапе объектом комизма

---

¹ *Ważna funkcja społeczna, jaką spełnia komizm, polega na jego zdolności przywracania ludziom równowagi psychicznej, naruszonej wskutek trudnych zadań czy ciężkich sytuacji. ... taka interpretacja komiczna trudnej sytuacji jest formą jej intelektualnego opanowania...*

² *I wreszcie ostatnia, lecz bynajmniej nie najmniej ważna funkcja zabawy, rozrywki. Komizm jest zawsze rodzajem zabawy i często bywa uprawiany właśnie dla rozrywki, dla wypełnienia czasu wolnego, dla uniknięcia lub rozproszenia nudy.*

³ *Jest to wspólnota połączona szczególną więzią społeczną, nieraz o charakterze trwałym a nawet sformalizowanym. Jest to zarazem wspólnota kulturowa podobna do tej, jaką wytwarza język. Znaczna część twórczości komicznej zawarta jest w formach literackich i wykorzystuje język, jego cechy i właściwości do osiągnięcia swych celów – Buttler D. – Polski dowcip językowy [2].*

Utwory powstające z intencją budzenia śmiechu... tworzy samo życie zarówno codzienne, jak i jego wydarzenia niezwykłe. Wspólnota śmiechu podobnie jak i wspólnota języka ujawnia się i funkcjonuje zazwyczaj wśród innych wspólnot, na przykład rodzinnej, sąsiedzkiej, szkolnej, zawodowej czy towarzyskiej.

являются иные дела. Для детей и молодёжи – это прежде всего всё, что связано со школой, ровесниками.

Взрослые, похоже как и дети, в смехе ищут прежде всего игры, расслабления а тоже удаления психического напряжения; комизм является фактором интегрирующим группу. Взрослый исполняет в жизни многочисленные роли. Одной из главных, которая отличает этот период жизни от предыдущих, является роль основателя и кормителя семьи. Именно поэтому в сообществе взрослых очень важным является комизм, связанный с семейством. Объект высмеивания – это прежде всего стереотипы, касающиеся функционирования в семье её главных членов, а именно сильная, сварливая жена и закабалённый ею слабый, нерешительный муж, которому она изменяет. Иные объекты смеха взрослых – это вредные привычки (курение, алкоголизм), профессиональная жизнь, бюрократизм, поведение начальников, чиновников. Взрослый человек исполняет в жизни ещё одну важную роль – философа, думающего, способного оценивать действительность, анализировать события. Многие исследователи подчёркивают, что нужда в комизме вытекает из этой роли, а, точнее, из желания демонстрировать своё превосходство над другими людьми и таким образом (высмеивая их недостатки) подчеркнуть свои достоинства [1, с. 230–231].

Основным тезисом настоящей статьи является мысль, что смех объединяет людей; человек только в небольшой степени способен на то, чтобы смеяться в одиночестве. Произведение, на основании которого мы попытаемся доказать сущность вышесказанного – это "Сорочинская ярмарка" Н.В.Гоголя.

В произведении Гоголя сообщество смеха возникает на ярмарочном фоне. Ярмарки играют важную роль в жизни многих народов. Они организуются в определённые времена года для купли и продажи разных вещей. Ярмарка была местом встречи, междеревенских контактов – селяне разговаривали, знакомились друг с другом, ссорились, даже влюблялись [2, с. 263–264; 3, с. 214]. Здесь мы наблюдаем прежде всего смех взрослых людей.

Первый раз сообщество смеха мы можем заметить в начале произведения; оно внезапно возникает в сцене разговора парубков (среди которых центральным персонажем является Грицько) с женщиной Хиврей, женой Солопия Черевика и мачехой Параски.

Парень, увидев семью, спешущую на ярмарку, восхищается красотой девушки, а её мачеху сравнивает с дьяволом:

- Славная дивчина – продолжал парубок в белой свитке не сводя с неё глаз. – Я бы отдал всё своё хозяйство, чтобы поцеловать её. А вот впереди и дьявол сидит!

Хохот поднялся со всех сторон, но разряженной сожительнице медленно выступавшего супруга не слишком показалось такое приветствие: красные щёки её превратились в огненные и треск отборных слов посыпался дождём на голову разгульного парубка.

- Чтоб ты подавился, негодный бурлак! Чтоб твоего отца горшком в голову стукнуло. Чтоб он поскользнулся на льду, антихрист проклятый. Чтоб ему на том свете чёрт бороду обжёл!

- Вишь как ругается – сказал парубок, вытаращив на неё глаза, как будто озадаченный таким сильным залпом неожиданных приветствий – и язык у неё, у столетней ведьмы, не заболит выговорить эти слова.

- Столетней! – подхватила пожилая красавица – Нечестивец! Поди умойся наперёд! Сорванец негодный! Я не видела твоей матери, но знаю, что дрянь! И отец дрянь! И тётка дрянь! Столетней! Что у него молоко ещё на губах! [4, с. 16].

В этой жанровой сценке показан стереотип злой мачехи, сварливой пожилой женщины. Её яркую злость вызвало прежде всего сравнение с дьяволом и значительное преувеличение возраста. Сообщество смеха, в виде группы парубков, осуждает её пороки: сварливость, неумение примириться с текущим временем, со старением. В этом разговоре, как замечает автор книги "Сатира Гоголя" Д. Николаев, "Если сопоставить реплики Грицько с ответами Хавроньи Никифоровны, становится очевидной разница в характере их высказываний. Грицько поражает Хиврю насмешливым словом, чем и уязвляет её до глубины души. Хавронья же в ответ раздражается обыкновенной руганью. И ругань эта, будучи формой более многословной и более "резкой" по форме, гораздо менее действенна по существу" [5, с. 73].

Высказывание литературоведа обращает внимание на контраст между словами парубка и мачехи. Его реплики являются остроумными, даже жгучими. Хавронья не умеет найти похожих ответов, ругается раздражённая. Смех друзей Грицька ещё сильнее подчеркивает этот контраст, ведь в компании легче победить зло.

Сообщество смеха появляется тоже в жанровой сцене свидания мачехи Хиврии с поповичем Афанасием. Здесь опять на первый план выдвигается наказывающая функция комизма. Сообщество смеха возникает внезапно и, хотя физически оно отсутствует в настоящей сцене, выступая только в виде страха перед встречей влюблённых с людьми, то играет важную роль в растолковании моральных вопросов поведения "священной" особы, внебрачных связей, измены. Испуганный попович прячется под крышу дома именно потому, что боится раскрытия другими своего аморального поступка, ведь священник в культуре почти всех народов ассоциируется с защитой моральности, добродетели, а не с их нарушением.

Тут посыпался на дворе лай и стук в ворота. Хивря поспешно выбежала и возвратилась вся побледневшая.

- Ну, Афанасий Иванович! Мы попались с вами, народу стучится куча, и мне почудился кумов голос...

Вареник остановился в горле поповича. Глаза его выпялись, как будто какой-нибудь выходец с того света только что сделал ему перед сим визит свой.

- Полезайте сюда! – кричала испуганная Хивря, указывая на положенные под самым потолком на двух перекладках доски, на которых была навалена разная домашняя рухлядь [4, с. 28–29].

Иной ситуацией, в которой выступает сообщество смеха, является история, связанная с красной свиткой. Парубок Грицько использовал этот фантастический элемент, а точнее веру Солопия Черевика в нечистую силу (воплощённую в виде фрагментов чертовской одежды и появляющегося в окнах домов свиного рыла) для того, чтобы добиться своей цели – жениться на любимой Параске (дочери Черевика). Он уговорил знакомых цыган, чтобы перепугали отца девушки. Когда собранные в доме казака Цыбули, друга Черевика, гости увидели в окне свиное рыло, сильно испугались, а сам Черевик с женой выбежали на улицу как сумасшедшие и упали, потеряв сознание:

Тогда приблизились к ним цыганы:

- Стой! Здесь лежит что-то! Свети сюда!

Тут пристало к ним ещё несколько человек.

- Так как будто два человека. Один наверху, другой нанизу; который из них чёрт уже и не распознаю!

- А кто наверху?

- Баба!

- Ну вот, это ж то и есть чёрт!

- Баба влезла на человека, ну верно, баба эта знает как ездить! – говорил другой, поднимая черепок из горшка, которого только уцелевшая половина держалась на голове Черевика, – какую шапку надел на себя этот добрый молодец!

Увеличившийся шум и хохот заставили очнуться наших мертвецов, Солопия и его супругу, которые, полные прошедшего испуга, долго глядели в ужасе неподвижными глазами на смуглые лица цыган: озаряясь светом, неверно и трепетно горевшим, они казались диким сонмищем гномов, окружённых тяжёлым паром, в мраке непробудной ночи [4, с. 36–37].

Здесь показана забавная сцена последствий панического страха. Ситуация со свиным рылом была специально устроена Грицьком и цыганами, чтобы вынудить у Черевика согласие на свадьбу с Параской. Здесь сообщество осмеивает поведение крайне перепуганного человека, его выявившуюся тогда глупость. Характерно, что это очередная смешная сцена с участием злой мачехи. Хивря, похоже как в сцене ссоры с парубком, сравнивается с дьяволом. Здесь смешным образом обращено внимание на подчинённость Черевика своей жене, что раскрылось совсем случайно. Хохот толпы привёл супругов в сознание. Они заметили, в каком смешном положении находятся. Важную роль играет тоже "расположение" супругов – муж под женой является символом подчинённости, даже закабалённости. Из вышесказанного вытекает, что комизм выполняет здесь прежде всего наказывающую функцию; наказанию подвергаются: глупость, безразумные действия, наивная вера в чертовскую силу и поступки совершаемые в крайнем испуге. Можно тут заметить тоже игровую функцию. Это удивительное зрелище привлекло внимание цыган, которые начали смеяться над необыкновенным видом Черевика. Вышеприведенный фрагмент немножко напоминает цирковую арену, на которой выступают, хотя, конечно, вопреки своей воле Черевик и его супруга.

Сообщество смеха возникает тоже в абсурдной сценке обвинения Черевика в краже собственной кобылы. Абсурдная, даже ирреальная ситуация вытекает из наивной веры Черевика в непреодолимую силу красной свитки. Парубки прекрасно умели воспользоваться ею, чтобы добиться своей цели – согласия мужика на венчание с Параской.

– *Лови! Лови его!* – кричало несколько хлопцев в тесном конце улицы, и Черевик почувствовал, что схвачен вдруг дюжими руками.

– *Вязать его! это тот самый, который украл у доброго человека кобылу!*

– *Господь с вами! за что вы меня вяжете?*

– *Он же и спрашивает! А за что ты украл кобылу у приезжего мужика, Черевика?*

– *С ума спятили вы, хлопцы! Где видано, чтобы человек сам у себя крал что-нибудь?*

– *Старые штуки! старые штуки! Зачем бежал ты во весь дух, как будто бы сам сатана за тобою по пятам гнался?*

– *Поневоле побежишь, когда сатанинская одежда...*

– *Э, голубчик! обманывай других этим; будет ещё тебе от заседателя за то, чтобы не пугал чертовщиною людей.*

– *Лови! лови его!* – послышался крик на другом конце улицы. – *Вот он, вот беглец!*

И глазам нашего Черевика представился кум, в самом жалком положении, с заложенными назад руками, ведомый несколькими хлопцами.

– *Чудеса завелись, – говорил один из них. – Послушали бы вы, что рассказывает этот мошенник, которому стоит только заглянуть в лицо, чтобы увидеть вора; когда стали спрашивать, отчего бежал он как полоумный, – полез, говорит, в карман понюхать табак и вместо тавлинки вытащил кусок чёртовой свитки, от которой вспыхнул красный огонь, а он давай бог ноги!*

– *Эге-ге-ге! да это из одного гнезда обе птицы! Вязать их обоих вместе!* [4, с. 40–41].

Интересной ситуацией является последняя сцена произведения – начало свадьбы Грицька и Параски. Тут опять роль злого исполняет мачеха Хивря. Она хочет помешать счастью падчерицы:

– *Нет! Нет! Этого-то не будет* – кричала Хивря, но никто не слушал её; несколько пар обступило новую пару и составили около неё непроницаемую танцующую стену [4, с. 46].

Сообщество собравшееся вокруг молодых и разделявшее с ними их радость может не показаться смешным, хотя сцена, когда раздражённая, кричащая женщина старается прервать тесной круг, выглядит довольно забавно. Здесь друзья Параски и Грицька окружая их непроницаемой стеной, исполняют роль защитника перед злом,

воплощённым в образе мачехи, защитника положительных ценностей: любви, супружеского счастья. В этой сцене комизм как смех над кем-то не выступает; это скорее разделяемая с доброжелательными людьми радость, но можно считать, что некие комические функции, которые исполняет сообщество, здесь видны. Это прежде всего катарсическая функция очищения от зла (недопускание мачехи до молодых), но и интеграционная функция. Существенную роль играет здесь карнавальным мотив танца. Как подчёркивает Юрий Манн, ссылаясь на исследования М.Бахтина: "В карнавальном начале срастание людей в единое существо, "физический контакт тел" – знак нерасчленимой общности народного начала. "Народ ощущает конкретное чувственное материально-телесное единство и общность"" [6, с. 14; 3, с. 277].

В этой сцене важным является переход от коллектива к единству. Сообщество объединяется в танце, исчезает то, что их разделяло, теперь они вместе радуются, празднуют. Замечателен контраст между разнообразием ярмарки и единством свадебного танца. Как говорит упомянутый выше Юрий Манн: "В заключительной сцене – та же власть всеподчиняющей стихии, та же всеобщность участия ("всё неслось", "всё танцевало"), тот же переход народного коллектива к единому действию, поддержанного единым рисунком танца. Тем не менее, подхватывая главный мотив сцены ярмарки, финал резко диссонирует с ним. Финал спорит со сценой ярмарки, ограничивает и уточняет её" [6, с. 14].

Странное, неизъяснимое чувство овладело бы зрителем при виде, как от одного удара смычком музыканта, в сермяжной свитке, с длинными закрученными усами, всё обратилось, волею и неволею, к единству и перешло в согласие. Люди, на угрюмых лицах которых, кажется, век не проскальзывала улыбка, притопывали ногами и вздрагивали плечами. Всё неслось. Всё танцевало [4, с. 46].

Повесть "Сорочинская ярмарка", как пишет Д.Николаев, проникнута двумя видами смеха: "(...) безудержной весёлостью, неподдельным комизмом. С первых её страниц и до последних звучит смех радостный, простодушный, заразительный. Вместе с тем в этой же повести, открывающей цикл, начинается звучать и другой смех – более едкий, сатирический, направленный против тех, кто явно не симпатичен и молодым гоголевским героям, и самому Гоголю" [5, с. 71].

Література

1. Żygulski K. Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu / K. Żygulski. — Warszawa, 1985.
2. Україна в словах : мовокраїнознавчий словник-довідник / [С. Горжанова, Н. Данилюк, С. Коробчук, С. Крижанівська, В. Левчук та ін. ; С. Терелюк (ред.)]. — Київ, 2004.
3. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. — Москва, 1965.
4. Гоголь Н. В. Сорочинская ярмарка / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. — Москва, 2004.
5. Николаев Д. Сатира Гоголя / Д. Николаев. — Москва, 1984.
6. Манн Ю. Поэтика Гоголя / Ю. Манн. — Москва, 1974.

УКД 378(09)(477.51):81

Ю.В.Якубіна

До питання літературної освіти Миколи Гоголя: ніжинська школа

У статті аналізується програма літературної освіти в Ніжинській гімназії вищих наук, зокрема, вивчення іноземних мов і словесності, що мало безперечний вплив на розвиток творчих потенцій М.Гоголя.

Ключові слова: освітня модель, гуманітарні предмети, навчальні програми, давні мови, іноземні мови, формування естетичних смаків.

В статье анализируется программа литературного образования в Нежинской гимназии высших наук, в частности, изучения иностранных языков и словесности, что оказало несомненное влияние на развитие творческих потенций Н.Гоголя.

Ключевые слова: модель образования, гуманитарные предметы, учебные программы, древние языки, формирование эстетических вкусов.

In the article the program of literary education is analysed in Nezhinsky Gimnaziya of higher sciences, in particular, studies of foreign languages and literature, that rendered undoubted influence on development of creative potencies of N.Gogol's.

Key words: educational model, the humanitice, educational programmes, old languages, foreign languages, formation of aesthetic tastes.

Поширення напр. XVIII – поч. XIX ст. теренами Російської імперії європейських гуманітарних віянь відповідало духовним запитам суспільства. Саме західні романтичні ідеї, увиразнені в слові з особливим смисловим і сакральним наповненням, живили інтелектуальний і художній простір російського середовища першої половини XIX ст. Особливого значення набувало художнє слово, передусім поетичне, заряджене ідеєю пророчої місії поета, покликаного передавати особливі знання людям і тим змінювати "картину світу". Сформований романтичними естетиками образ поета розумівся як носій вищого змісту, уподібнений богообраним біблійним пророкам, слово яких сприймалося як слово Господа, його дарунок людям.

Не останню роль у духовних пошуків відігравали представники реформаторського масонства, яке, на переконання німецького мисленика Й.Г.Фіхте, мали втілювати ідеологію суспільного перетворення, впритул наблизитися до реалій людського буття з нерозв'язаними питаннями [1, с. 260–323]. Ідеальним полем для вирішення загальнолюдських проблем бачилася Російська імперія, яка приваблювала своїми просторами й нереалізованими можливостями. Саме тому на її обширах з'являлися провідники реформаторського вільномулярства, які спрямовували свою енергію на гуманізацію суспільства, вивчення історичної спадщини, визначення культурної й національної ідентичності.

Присутність відомих просвітників-діячів у стінах навчальних закладів імперії була не випадковою, оскільки змінювати суспільство належало новому поколінню. Важливу роль у формуванні духовних пріоритетів доби відігравали навчальні заклади, створені відповідно до західноєвропейської освітньої моделі, що знаходить підтвердження у програмах з енциклопедичним за колом предметів, домінуванні дисциплін гуманітарного профілю, які слугували імпульсом до духовного розвитку й літературної творчості. Історія Гімназії вищих наук кн. Безбородько, а також діяльність її викладачів – членів масонських лож красномовно це підтверджує. На думку дослідників, "лицейські масони не робили революції безпосередньо – вони обробляли "дикий камінь" піщина за піщиною задля майбутнього культурного суспільства" [2]. Тож одним із проявів реформаторського руху була увага до навчальних установ, що визначило діяльність перших директорів Гімназії, вчених-енциклопедистів В.Кукольника, І.Орлая, а також запрошених до викладання фахівців з європейською освітою І.Ландражина, Ф.Зінгера

та інших. Формування певних етичних цінностей і естетичних запитів у стінах навчального закладу вимагало особливого підходу до гімназичної освіти, спрямованої на здобуття гуманітарного, енциклопедичного знання, що забезпечувалось вивченням словесних, історичних, філософських і богословських дисциплін, кількох іноземних і давніх мов. Інша, не менш важлива тенденція пов'язана з пробудженням духовності, що досягалося засобами розвитку творчих здібностей гімназистів.

Тогочасні навчальні програми російських гімназій, загальники якої ґрунтувались на тезах та положеннях теорії формальної освіти Дж.Локка, Й.Г.Песталоцці, І.Канта та ін. В основі цієї теорії лежало визнання розуму як джерела знань, тому пріоритетним завданням у процесі навчання було не стільки оволодіння власне знаннями, скільки розвиток розумових здібностей, логічного мислення, здатності до аналізу, синтезу, формування навичок інтелектуальної праці. Стійкий позитивний результат досягався серед іншого вивченням давніх мов. Тому довгий час у гімназичній освіті гуманітарні предмети значно переважали над природничими і математичними. Сформований у другій половині ХІХ ст. освітній напрям, за критичним визначенням В.Я.Стоюніна, називався філологічним: "однобока філологічна освіта не дає розвитку будь-яким здібностям, пригнічує їх, продукує працелюбних посередностей, яких завжди зустрічається дуже багато серед філологів" [3, с. 77]. Діяльність випускників Гімназії спростовує цю упереджену оцінку.

Особливої ваги на початку ХІХ ст. упровадження широких гуманітарних знань набувало у ліцеях і пансіонах, які мали особливий статус у системі народної освіти. Навчальні заклади такого типу, як Гімназія вищих наук, проіснували короткий час і були перепрофільовані з різних причин, у тому числі й через багатопредметність. Ідея поєднання гімназичної освіти з університетською лежала в основі програм навчання з інтегрованими гімназичними курсами й університетськими дисциплінами. Програма націлювала "на формування загального уявлення про широке коло наук" і не "передбачала поглибленого викладання предметів, які не мали практичного застосування у подальшій службі", оскільки вихованців не орієнтували "на подальшу наукову діяльність, а готували до державної служби" [4, с. 19].

На думку сучасного дослідника, надані ліцеям виняткові права та привілеї забезпечували на певний час сприятливі умови розвитку, що

ставало загрозливим для всієї системи університетської освіти [5]. Та беззаперечним з історичної перспективи видається той факт, що на початку ХІХ ст. вихованці подібних закладів виявляли цікавість до історії, географії, мистецтва, музики, юриспруденції, педагогіки, літератури, які згодом визначили саме фаховий інтерес. З-поміж закладів "особливого типу", орієнтованих на різнобічний розвиток особистості учня, дослідники разом з Царськосільським ліцеєм і Московським пансіоном називають Ніжинську гімназію у цих закладах дотримувалися концепції домінуючого викладання широкого спектру гуманітарних дисциплін [6] за західноєвропейськими зразками: "Що стосується видатних вихованців, чий особистий внесок у історію й культуру більш помітний, то найбільша кількість видатних вихованців були випускниками Царськосільського ліцею, причому їх максимальний відсоток припадає на блискучий перший ліцейський випуск. Геніальними вихованцями може пишатися і Московський університетський пансіон, а також Ніжинська гімназія вищих наук" [4, с. 22].

Проблема вивчення засад навчання і системи викладання у Гімназії заслуговує на особливу увагу, хоч на сьогодні лише окремі аспекти, наприклад, вивчення словесних наук, перебувають у полі зору науковців [7]. Така зацікавленість, з огляду на внесок ніжинських гімназистів перших випусків, серед яких були літератори, перекладачі, фольклористи, редактори, видавці, автори літературно-критичних статей і рецензій у духовну розбудову суспільства першої половини ХІХ ст., видається підставною, це дозволяє говорити про феномен ніжинської літературної школи, що, відповідно, потребує наукового осмислення.

Біля витоків нової і статусно вищої від звичайних, губернських, Гімназії вищих наук стояв її перший директор В.Г.Кукольник. Захоплений ідеєю створення нової школи та участю у розробці її засадничих принципів, ерудит і енциклопедист В.Г.Кукольник ставив за мету "прищепити своїм вихованцям найширші знання, забезпечити знаннями з різноманітних дисциплін" [8, с. 53]. Найбільш продуктивними у її досягненні були роки директорства І.С.Орлая (1821–1826 рр.), що підтверджується архівними документами і, за визнанням сучасних дослідників, доводить його "визначальний вплив на процес вивчення гуманітарних наук" [7, с. 28].

Два перших триріччя з дев'ятирічного курсу навчання у Гімназії вищих наук кн. Безбородька забезпечували базову освіту на рівні класичної гімназії з вивчення мов, історії, географії, Закону Божого,

музики. 1822 року відкривався 6-й, останній, у другому триріччі клас. Як видно, з "Розкладу навчальних предметів для шести класів і трьох відділень", два рази на тиждень в усіх класах викладалася математика, решта часу відводилася на вивчення російської граматики (1–3 класи), словесності (4–6 класи), географії та історії, мов і Закону Божого [9, с. 36]. З відкриттям у 1823 р. 7 класу починалося вивчення "наук" університетського рівня, які викладалися також у 8 і 9 класах. Перелік дисциплін, передбачених "Статутом навчальних закладів, підпорядкованих університетам", підтверджує особливий статус такого типу закладів у системі освіти початку XIX століття [10]. М.Лавровський вказує на завдання подібних за статути, організацією і "енциклопедичним характером" Гімназії вищих наук і Ярославського училища: "повідомлення якомога більшого й різноманітного навчального матеріалу". Не було суттєвих розбіжностей у предметах, які викладалися: "Закон Божий, словесність давніх мов, російська словесність (риторика, за статутом Ярославського училища), філософія, право природне і народне, чиста й змішана математика, природна історія і технологія з хімією, політична історія з допоміжними науками, державне господарство (політична економія, за Ярославським статутом) і наука фінансів; римське право з його історією, російське цивільне й кримінальне право і судочинство з історією права" [11, с. 26–27]. Але концептуально ідентичні заклади залишили за наслідками діяльності в історії різний слід. Тож осмислення феномену ніжинської літературної школи змушує дослідників звертатися до архівних джерел, вивчати і аналізувати програми і конспекти викладачів, документацію Гімназії вищих наук, щоб наблизитися до розв'язання питання.

Поборник ідеї вдосконалення системи освіти І.С.Орлай висловлювався за викорінення "несообразности" в "порядке наук", поступовість в опануванні дисциплін від простого до складного з урахуванням вікових особливостей вихованців та "единообразия" навчальної літератури [12, с. 148–149]. Його діяльність, спрямована на розвиток Гімназії, цілком задовольняла керівництво, яке у висновках по завершенні ревізії навчального закладу схвально відгукнулося про налагоджений процес навчання (у 9 класах мали викладатися "науки", у 6 відділеннях – "мови"). Попечитель учбового округу Є.Я.Карнєєв восени 1823 р. писав І.С.Орлаю: "Поступовий порядок навчання, доведений вже до 7 класу, доводить і достатні знання професорів, і відмінне ваше вдосконалення цього предмету опікування" [11, с. 87]. Після відвідин Гімназії

взимку 1823 р. почесний попечитель О.Г.Кушелєв-Безбородько порушив клопотання про винагороду службовців, на це його спонукали "порядок, облаштування й успіхи вихованців".

Організація навчального процесу з викладанням "наук" і "мов", особливо у старших класах "університетського" курсу, вимагала значних зусиль. У присутнього на екзаменах 1824 р. почесного попечителя особливе задоволення викликали відповіді гімназистів з математики, історії, російської та латинської словесності. Свої зауваження він висловив стосовно збільшення у 7 і 8 класах годин для професора юридичних наук, які у межах університетського курсу визнавалися за "головний предмет", і викладачів словесності з вимогою "принаймні у 4, 5, 6 відділеннях викладати іноземними мовами" [11, с. 89–90].

Предмети словесного циклу були складовою філософського курсу, який обіймав граматику, логіку, риторику, естетику [13]. Необхідність засвоєння складних курсів, інколи відірваних від реальних потреб суспільства, поставала перед бурсаками Остапом і Андрієм: "Тогдашний род учения страшно расходился с образом жизни: эти схоластические, грамматические, риторические и логические тонкости решительно не прикасались к времени, никогда не применялись и не повторялись в жизни. Ни к чему не могли они привязать своих познаний, хотя бы даже менее схоластических. Самые тогдашние ученые более других были невежды, потому что вовсе были удалены от опыта" [14, с. 53–54].

Широкий обсяг навчальних програм Гімназії вищих наук унаочнюється наведеними М.Лавровським відомостями успішності 1827–1828 р., з переліком предметів, які вивчалися в останньому класі. Випускники, і серед них М.Гоголь, слухали Закон Божий, точні науки ("конические сечения", "дифференциальные исчисления", "общая физика", "частная физика"), які разом з мінералогією, ботанікою, зоологією, військовими та історичними ("история древняя", "история средняя", "история новая", "история российская") дисциплінами, юридичними ("история римского права", "римское право", "российское уголовное право", "российское гражданское право", "государственное хозяйство"), філософськими ("нравственная философия", "логика"), а також російською словесністю, латинською, французькою, німецькою мовами вражали різновекторною спрямованістю пропонованих знань.

Випускники 1829 року, до яких належав Н.Кукольник, вивчали в останньому класі, крім зазначених, судочинство, загальну та російську географію [11, с. 142]. На думку Тараса Бульби, навряд чи науки могли

замінити школу життя, яку мали проходити його сини у Січі – "Вот где наука, так наука! Там вам школа; там только наберетесь разуму". Тоді як навчальні дисципліни, все, чим "набивают головы", а також "академия, и все те книжки, буквари, и философия" отримують лаконічну і нищівну характеристику – "ка зна що", яка приправлена "таким словом, которое даже не употребляется в печати" [14, с. 43].

Для "окончивших курс наук" випускні екзаменати проводилися з 24 предметів [9, с. 121]. У атестатах випускників Гімназії 1828 р. зафіксовані узагальнені результати з 17 дисциплін "полного курса учения": "Закон Божий", "нравственная философия", "логика", "российская словесность", "римское право", "российское гражданское право", "российское уголовное право", "государственное хозяйство", "чистая математика", "физика и начала химии", "естественная история", "военные науки", "география всеобщая и российская", "история всеобщая и российская", латинська, німецька, французька мови) [9, с. 131]. В атестаті випускника 1831 р. Є.Гребінки зазначені результати з 19 дисциплін, додалися технологія й грецька мова [15, с. 650]. Тож, як видно, гуманітарні знання, крім музики й факультативних малювання та грецької, забезпечувалися викладанням російської мови і словесності, іноземних мов і літератур цими мовами, історії, географії, закону божого, філософії, права, політекономії.

Концептуально програми курсів у Гімназії узгоджувалися з міністерством, тоді як фактичне їхнє наповнення, за спостереженням М.Лавровського, залежало від особливостей організації навчального процесу та особи викладача, що знаходило відображення у численних рішеннях конференції, звітах і конспектах професури [11]. Важливі висновки на основі документації Гімназії зробив І.О.Сребницький про характер освіти, специфіку викладання, структуру і зміст того чи іншого курсу [9]. На особливу увагу заслуговує наведена ним програма навчання в останньому, "університетському", триріччі. Вона містить перелік предметів, які прослухав Гоголь у 9 класі: "з етики і практичної філософії (законовчителя П.І.Волинського), російської словесності (проф. П.І.Нікольського), юридичних наук (проф. М.В.Білевича), історичних наук (проф. К.А.Мойсеєва), римського права (проф. М.Г.Білоусова), природничих наук (проф. М.Ф.Соловйова) і військових наук (К.В.Шапалінського)" [9, с. 12]. Цінним джерелом у вивченні цікавого нам питання слугують відомості успішності учнів 8–9 класів з юридичних наук, російської словесності, логіки та ін., теми письмових робіт з історії,

російської словесності [9, с. 97–117]. Важливою компонентою у структурній розбудові Гімназії був кафедральний принцип викладання дисциплін, відповідно до якого професура Гімназії читала по декілька суміжних курсів у різних класах.

Наприклад, законовчитель П.Волинський з базовою богословською освітою, повним курсом філософії та десятирічною практикою вчителя поезії у Чернігівській семінарії, викладав ряд дисциплін: "пространний" катехізис, слов'янську граматику, священну історію, етику [16]. З відкриттям старших класів у такий спосіб забезпечувалася філософська й юридична спеціалізація. Викладання у старших класах вимагало належної фахової кваліфікації та професорського звання, що унеможливило допуск до нього вчителів. Цією принциповою вимогою знехтували лише в останні роки існування Гімназії, коли курси професорів, звільнених при розслідуванні "справи про вільнодумства", передали вчителям.

З переходом гімназистів у старші класи програми змінювалися й ускладнювалися, що підтверджується, наприклад, кількісним і змістовним зіставленням екзаменаційних питань для 6 і 9 класів з етики [17] і практичної філософії, у межах якої цей курс розглядався [9, с. 83–86], чи тематики творів з російської словесності для 4–9 класів [9, с. 97–99]. Більш зрозумілою стає картина загального процесу навчання завдяки щорічним "Конспектам (учебным планам) профессоров и учителей", які подавалися на початку навчального року [18].

Літературна підготовка у Гімназії була передбачена у курсах "наук", у межах яких викладалася з першого по дев'ятий класи російська мова, словесність, логіка, "изящная словесность", а також у курсах "мов" із вивченням іноземних мов, літератури тими мовами у спеціальних, від першого до шостого відділеннях.

Іноземні мови і словесність

у системі літературної підготовки Гімназії вищих наук

Практика викладання словесних наук у Гімназії була пов'язана з вивченням іноземних мов, для кращого опанування якими за директорства Орлая окремо виділялися граматичні класи (відділення): "1 клас: початкові основи й етимологія; 2 клас: синтаксис і читання письменників найлегших; 3 клас: історія літератури і читання письменників найскладніших" [19, с. 18]. Такий підхід довів свою ефективність, і розподіл учнів по відділеннях для вивчення мов зберігався до закриття Гімназії [11, с. 28]. У відділеннях вивчалися латинська, французька й

німецька мови разом з курсами словесності. Засвоєнню мов сприяла пропозиція І.С.Орлая щодо розподілу учнів відділень, відповідно до рівня володіння, на шість розрядів. Вона витікала із зафіксованих у щомісячних відомостях результатах успішності. Запроваджена в Гімназії система вивчення мов базувалася на практиці навчальних закладів Західної Європи. З "Розкладу навчальних предметів..." видно, що мовами у відділеннях гімназисти займалися у пообідній час після ранкових занять "науками" у класах. Нові мови – французька, німецька – вивчалися тричі, а латина – двічі на тиждень у кожному з відділень. За розкладом учні щоденно вправлялися у двох іноземних мовах [9, с. 26]. Рекомендації щодо кількості годин на вивчення мов надсилали з міністерства: "Бажано також, щоб для навчання мовам латинській, німецькій та французькій закладено було по 6 годин на тиждень; бо якщо визначені зараз на все це 14 годин розподілити по різних відділеннях, то для однієї з мов припадає 6 годин, а для решти по 4, що надто недостатньо" [20].

На переконання І.С.Орлая, іноземні мови слугували засобом для отримання знань і розвитку особистості, тому він піклувався про те, щоб, окрім класних занять з мов, існувало певне мовне середовище поза класами, здатне збагачувати ужитковий лексикон та, врешті, розвивати розумові й творчі здібності вихованців. Він також вважав, що володіння іноземними мовами "при впорядкованій навчальній системі ніколи не прирівнювалося до вищих наук" [11, с. 42], але дозволяло учням долучитися до наукових і культурних надбань інших народів. Таке засвоєння здобутків інших культур через вивчення мови було постійною практикою вихованців Гімназії. Так, на початку службової кар'єри у Санкт-Петербурзі колишні гімназисти І.Халчинський та А.Бородін почали вивчати англійську й підготували до друку рукопис російського перекладу "Східних казок" В.Ірвінга із схвальною рецензією професора М.І.Бутирського [21, с. 141]. Під кінець навчання Гоголь, який "положил себе за непременно – окончить совершенно изучение трех языков", писав матері: "Все это время я занимаюсь языками. Успех, слава богу, венчает мои начинания" [22, с. 117]. У подальшому і він, і його товариші продовжували вивчати іноземні мови, необхідні для читання творів у оригіналі та для практики художнього перекладу.

До штату Гімназії входили службовці, переважно наглядачі, зі знанням іноземних мов, зокрема, німецької та французької. І хоч рівень володіння був різним, проте у разі потреби цим користувалися, особ-

ливо з французької. Так, французи Август та Адольф Аман були наглядачами, проводили багато часу з вихованцями, що сприяло розвитку мовних навичок. Август Аман деякий час навіть викладав французьку у молодших класах. Згідно поданого атестату, знали французьку мову наглядачі Платон Блохін і Ноель Періон. До отримання посади наглядача Гімназії Семен Ванновський мав попередній досвід викладання французької у Київській гімназії. Учитель французької мови молодших класів Яків Вогард деякий час був наглядачем пансіону. Як видно, наявна кількість службовців, що володіли французькою мовою, унаочнювала думку І.С.Орлая про її домінування: "Сама по собі серед інших у Росії зрозуміліша, бо жива, і з більшим інтересом уживана" [11, с. 43]. Інша іноземна мова, німецька, так само як і французька, повинна була, згідно намірів керівництва, вільно побутовувати в Гімназії. Серед персоналу її носієм був наглядач Є.І.Зельднер, особа якого, як опікуна Гоголя у перші місяці його перебування в Ніжині, викликала дослідницький інтерес. Він короткочасно німецьку викладав у молодших відділеннях, проте його край незадовільне володіння російською не сприяло вивченню мов і суперечило переконанню І.С.Орлая: "Ніхто не може бути корисним наставником у Росії" без ґрунтового знання російської мови [11, с. 40]. Вимова Зельднера у поєднанні з мало привабливою зовнішністю перетворили його на об'єкт знущань гімназистів, що підтверджується мемуарними й епістолярними свідченнями [23, с. 41–42], [24, с. 78], [25, с. 520–525]. Німецькою й французькою мовами володів фортепіаніст і наглядач І.І.Філіберт. На посаду вчителя німецької мови молодших класів претендував наглядач І.І.Фонтін, у чому йому відмовили через відсутність відповідних документів про освіту, проте це не завадило займатися з гімназистами французькою й німецькою приватно [26, с. 239]. Зауважимо, що подібна практика "заводити пансіон" чи надавати житло приїжджим вихованцям і займатися репетиторством була досить поширеною серед службовців Гімназії, у тому числі й наглядачів-іноземців.

У Гімназії з перших років існування створювалися необхідні умови для засвоєння необхідних знань з нових мов як у класах, так і поза їх межами у практичному спілкуванні, що забезпечувалося контактуванням з носіями мов, наглядачами-іноземцями. Почесний попечитель О.Г.Кушелєв-Безбородько вважав слушною думку І.С.Орлая, "що треба мати в Гімназії гувернерами іноземців для кращого навчання

вихованців у розмовах іноземним мовам" [27]. Тому наглядачами вихованців кожного з трьох музеїв призначалися "іноземці, француз і німець, котрі повинні були постійно розмовляти з ними іноземними мовами" [11, с. 39]. У першому музеї за пансіонерами трьох молодших класів мали наглядати Авг.Аман і Є.Зельднер. У другому музеї під опікою наглядачів К.Павлова й І.Філіберта перебували пансіонери 4 і 5 класів. За тим, як поводяться, готуються до занять у 3 музеї пансіонери 6, 7, 8 класів слідували Ад.Аман і Н.Періон. Розподіл наглядачів за музеями мав на меті як виховну, так і навчальну функцію, оскільки у подібний спосіб випрацьовувалися навички "у практиці визначених мов". У кожному музеї, як пропонував на засіданні конференції За пропозицією І.С.Орлая (1 листопада 1824 р.), "подібно до класних занять" проводити щопівроку або щороку іспити у кожному музеї серед вихованців, розподілених відповідно до знання мов на три розряди [9, 59]. Про свій досвід наглядача згадував виходець із Франції Ноель Періон, обов'язком якого було "розмовляти завжди зі студентами французькою, навчати їх цій мові більш практично". Гоголь, за спогадами Періона, наполегливістю не вирізнявся, а з його "предмету вчився погано" [28]. Брак такої мовної практики у Гоголя, на відміну від сформованих навичок читання оригінальних творів, нагадував про себе через багато років по закінченні Гімназії. Описуючи своє короткочасне перебування у Женеві, Гоголь писав О.Данилевському: "Был в пансионе, где начинал было собачиться по-французски, но, смекнувши, что мы с тобой для пансионеров несколько поустарели... удрал оттуда в Вевер..." [29, с. 72].

Варто зазначити, що у силу різних обставин не всі плани стосовно позакласного спілкування гімназистів іноземними мовами були реалізовані. Так, схвально сприйнята почесним попечителем ідея підібрати у Гімназію ще й прислугу зі знанням мови, залишалася лише наміром, оскільки відшукати у Ніжині потрібних людей було практично не можливо. З кадровою проблемою зіткнувся свого часу поліглот В.Г.Кукольник, який разом із сином Платоном, ще до офіційного відкриття Гімназії, починав навчати новоприбулих дітей мовам.

З об'єктивних причин не був зреалізований один із попередніх планів облаштування Гімназії, пропонувані училищним комітетом Харківського університету (1805 р.), який передбачав обов'язкове вивчення значної кількості мов – латини, німецької, французької, італійської, давньої й нової грецької мов [30, с. 16–18].

Проблема викладання нових і давніх мов і літератур тими мовами гостро поставала через відсутність фахівців з відкриттям старших класів, так само складною видавалася вимога О.Г.Кушелева-Безбородька, щоб "профессоры словесностей, по крайней мере в четвертом, пятом и шестом отделениях, преподавали на иностранных языках" [11, с. 41].

Фактично у Гімназії від початку функціонування обов'язковими для вивчення були дві нові – французька, німецька, і одна з давніх – латинська. Щодо класичних мов – давньогрецької й латини – то переважна більшість вихованців вивчала обов'язкову латину, тоді як запроваджена у 1822 р. грецька була за вибором учнів. Необхідність її викладання була зумовлена зарахуванням – на хвилі суспільної уваги до національно-визвольного процесу у Греції – етнічних греків.

Для прибулих дітей грецьких патріотів (деякі з них, крім рідної мови, володіли однією з іноземних як, наприклад, К.Базилі – французькою), був запрошений викладач грецького училища Х.М.Ієропес. Про наміри викладати у Гімназії він повідомляв І.С.Орлая: "За проектом Статуту Гімназії вищих наук князя Безбородько призначений при ній професор елліно-грецької словесності, і що Гімназія особливо з часу прибуття до неї дітей грецьких вихідців, має потребу у наставнику грецької мови. Бажаючи сприяти розповсюдженню древньої словесності моєї Вітчизни й добродійні цілі Гімназії вищих наук, я виявляю бажання викладати у ній учення елліно-грецької мови" [31]. У гімназистів з'явилася можливість факультативного вивчення давньої мови, що підтверджується листом Гоголя, у якому на початку 1822–1823 навч. року він повідомляв про це батьків. Цілеспрямовано вивчати грецьку Гоголь взявся 1845 року за допомогою відставного учителя-еллініста, знавця церковнослов'янської мови й латини Федора Беляєва, що необхідно для "чтения в подлиннике чинопоследования Божественной Литургии" [32, с. 38].

Програма викладання курсу, відповідно до конспекту 1825–1826 навчального року Х.М.Ієропеса була розрахована для 6 відділень – від початків у молодших відділеннях (знайомство з абеткою, читання й письмо) – до засвоєння знань у граматичному, синтаксичному, риторичному, поетичному й аналітичному відділеннях (читання промов Демосфена, історичних творів Фукидіда й Геродота, аналіз творів Гомера, Піндара, Софокла та ін.) [33]. Як згадував А.Бородін, на заняттях грецької мови гімназисти займалися перекладами, які

виходили досить недолугими. З його (шостого) курсу їх відвідував лише В.Домбровський [34]. Курс грецької мови повністю з "досить добрим" результатом прослухав Є.Гребінка, про що свідчить запис у його атестаті [15, с. 650]. Слухачами "поважного професора – високого, смаглявого, зі справжньою грецькою фізіономією" були переважно греки [34]. Саме факультативний статус грецької мови впливав на якість підготовки гімназистів, які у визначений розкладом післяобідній час часто пропускали заняття Х.Ієропеса. Про труднощі у викладанні Х.Ієропес повідомляв Конференцію, зазначивши у рапорті, що йому не видають свічки для занять, а також звинувачував деяких професорів, які відмовляли гімназистів від уроків грецької [11, с. 82].

Обов'язкова для вивчення у Гімназії вищих наук латина мала особливий статус, зумовлений принциповою позицією блискучого латиніста Орлая, який, спираючись на власний досвід, стверджував: "...латинська мова, з одного боку, як мертва, без гарного наставника, сама по собі неприваблива, не уживана в суспільстві, навіть сприймається із зневагою у Росії... Сама по собі мертва, дала, проте, походження деяким нещодавно утвореним європейським мовам; містить вона у собі, крім того, глибокі й для пізнання досить важливі, так само й до викладання не менш складні, древності, а тому в усіх європейських найвідоміших навчальних закладах вважається корінною вченою мовою класичною" [11, с. 43]. Про відому любов директора й окремих учнів Гімназії до латинської словесності, талант писати поетичні ("інколи й макаронічні") твори мовою древнього Риму (елегія на смерть Олександра І) згадували сучасники [35; 79, с. 71]. Практикував І.С.Орлай і вільне спілкування латинською з кращими вихованцями – В.Любичем-Романовичем та Н.Кукольником, який з дитинства її вчив і "розмовляв досить пристойно". Водночас значна частина гімназистів не мала й мінімальних знань, чого не можна сказати про Гоголя, який вивчав латинські молитви та заповіді й короткий час брав уроки в учителя латинської мови Полтавської гімназії Г.Сорочинського [36, с. 110]. Щирий подив і здивування ("Вишь, какой батько!... всё, старый собака, знает, а ещё и прикидывается") викликав у бурсаки Остапа згаданий Тарасом Бульбою давній поет, обов'язковий для шкільного вивчення: "Как, бишь, того звали, что латинские вирши писал? Я грамоте разумею не сильно, а потому и не знаю: Гораций, что ли?" [14, с. 45].

Ідею вивчення давніх мов поділяли не всі. За наказом міністра від вивчення латини в Гімназії звільнили синів предводителя Чернігівського дворянства – пажів Сергія й Льва Милорадовичів [11, с. 29]. За таких обставин тим складнішим поставало завдання, виконувати яке до снаги було лише викладачам із солідною мовною підготовкою, що й спонукало І.Орлая вдаватися до неординарних способів перевірки рівня знань у претендентів на посаду вчителя латини, як це сталося з І.Г.Кулжинським [37].

Від початку існування Гімназії вищих наук до викладачів латини висувалися високі вимоги. У "нижчих класах" першими викладачами були учитель П.В.Кукольник (1820–1821), мол. професор І.М.Пилянкевич (1821–1822), які через конфлікт після смерті першого директора змушені були залишити Ніжин. З 4 квітня 1820 р. деякий час "через відсутність латинського учителя викладав латинську мову у трьох перших класах Гімназії" К.В.Шапалинський, що зафіксовано у його "Послужному списку" [38].

Особливості викладання дисциплін словесного циклу, а разом і рівень художніх та естетичних смаків професури Гімназії красномовно ілюструє діяльність латиністів С.М.Андрущенко та І.Г.Кулжинського. Штатним викладачем латинської мови у молодших і "вищих класах" професор С.М.Андрущенко був призначений одразу після звільнення І.М.Пилянкевича.

Окремі відомості про теми й успішність учнів з вказівкою на мовні відділення містить складена С.М.Андрущенко "Ведомость о поведении и успехах учеников" за грудень 1822 р. Учні першого, найбільш чисельного (66 осіб), відділення засвоювали граматику з обов'язковим вивченням до кожного заняття по десять "найуживаніших слів", учні другого (28 осіб) і третього (12 осіб) відділень продовжували вивчати морфологію та синтаксис, бралися за переклади з "російської мови на латинську з аналізами граматичними" і з латини на російську, з урахуванням правил словотвору [39, с. 102]. Вочевидь, до "найуживаніших слів", необхідних для засвоєння, не входило слово "горелка" – латинську назву якої хотів почути від одного з освічених синів Тарас Бульба: "А как по-латыни горелка? То-то, сынку, дурни были латинцы: они и не знали, есть ли на свете горелка" [14, с. 45]. Конспект проф. С.М.Андрущенко, поданий ним 3 липня 1824 р. для затвердження директору Гімназії, передбачав викладання у п'яти відділеннях [40], а з наступного 1825 р. – в усіх шести відділеннях. За програмою навчання

учні 1, 2 й 3 мовних відділень займалися латинською граматикую, 4, 5 і 6 – словесністю, вищий курс якої – піїтика і естетика – проходили у двох останніх. Результати засвоєних знань з іноземних мов перевірялися під час літніх підсумкових екзаменів. Тож у червні 1825 р., відповідно до розкладу річного екзамену, іспити з мов проводилися після обіду по відділеннях, тоді як з основних дисциплін – зранку. 15 червня "начала латинської граматики" складали учні першого відділення, 16 червня – "латинську граматику" учні другого відділення, 17 червня – "латинський синтаксис і словесність" учні третього, четвертого й п'ятого відділень [41]. Як згадував В.Камінський, "у чотирьох вищих відділеннях або курсах" займалися "починаючи з синтаксису і закінчуючи перекладами і розглядом древніх класиків" [42, с. 91], що підтверджується документальними джерелами. У словесних відділеннях (риторичному, поетичному, естетичному) учні мали знайомитись з "высшим словосочинением", виконувати письмові вправи, читати життєписи Корнелія Непота, у творах якого відчувалася потреба [15, с. 529]; читати "латинську просодію Бантиша-Каменського, розбирати оди, окремі елегії Овідія" [43]; робити критичний аналіз промови Цицерона, еклог Вергілія, окремих книг "Енеїди", декількох од Горация [11, с. 71]. С.М.Андрущенко мав репутацію знавця римських старожитностей, який умів лаконічно, зрозуміло й точно викласти матеріал, що особливо цінували гімназисти.

Відкриття старших класів і зростаюча кількість учнів Гімназії потребували латиніста для викладання у молодших класах. На вакантну посаду претендував І.Г.Демиров-Мишковський, який мав досвід викладання латинської, німецької, російської мов, проте через відсутність документів про освіту був прийнятий лише у якості наглядача. Цю посаду улітку 1825 р. зайняв І.Г.Кулжинський, постать якого заслуговує на особливу увагу. Доречно зауважити, що існує чимало підстав радше сприймати його поза межами предмету, який він викладав, зосібна зважаючи на його літературні уподобання й літературно-критичну діяльність, про що знали вихованці. Ця грань інтересів Кулжинського суттєво виділяла його з-поміж викладачів словесних наук Гімназії, що водночас вказує на одну з особливостей літературної підготовки гімназистів – до неї був залучений професійний літератор, співробітник літературно-критичних журналів.

Що ж до викладання Кулжинським латини у Гімназії протягом 1825–1829 р. ("Я Гоголя давно когда-то / Латинской азбуке учил / И память о поре той свято / Досель в смиреннии хранил" [36, с. 177]), то

окремі відомості про те, як засвоювали гімназисти давню мову містяться у його розлогіх мемуарах, побудованих на порівнянні двох своїх учнів та їхньому ставленні до навчання – Гоголя ("білокурого мальчика в сером суконном сюртучке, с длинными волосами... никогда не знавшего латынского урока") і Гребінки ("притворялся, будто любит латинский язык") [37]. Новоприбулий І.Г.Кулжинський став першим учителем латини у зарахованого до Гімназії влітку 1825 р. Є.Гребінки. На цей час Гоголь перейшов до сьомого "вищого" класу з "наук", проте залишався у третьому, "молодшому", відділенні з мов, де латинську мову викладав професор С.М.Андрущенко. Через низькі результати у навчанні й на екзамені (перше півріччя – "2", друге півріччя – "1", річний результат – "2") його разом з О.Миницьким, І.Халчинським, С.Гютенем, І.Сканаві, Г.Висоцьким, М.Григоровим, О.Колишкевичем залишили у третьому відділенні, оскільки до вищих класів і відділень переводили з балами "3" і "4". 1825–1826 н.р. Гоголь став учнем І.Кулжинського, викладача "перших трьох відділень, до яких сходилися учні різних класів, нижчих і вищих" [37, с. 5]. Таке спільне навчання вихованців різних, у тому числі вищих, класів практикувалося й з інших дисциплін, що, безперечно, сприяло спілкуванню та розвитку творчих здібностей вихованців, загострювало міжособистісну конкуренцію. З іншого боку, одночасні заняття досить великої кількості вихованців у відділеннях позбавляли викладача можливості приділяти достатньо уваги окремим учням, шукати індивідуальний підхід, зацікавити предметом і, відповідно, позначалося на якості занять. Саме під таким кутом розглядав П.Заболотський "написані просто, відверто" спогади І.Кулжинського, які "пояснюють той, на перший погляд, дивний факт, що учителі Гоголя ставилися досить байдуже до слави їхнього вихованця: Гоголь був талант, не упізнаний школою" [44, с. 37–38]. Доречно навести листа І.С.Орлая до батька Гоголя, який доводить, що школа в особі її директора цікавилася своїми вихованцями, розвивала на принципах змагальності прагнення до знань: "Вихованці з Полтавської губернії гору беруть над іншими. У 7-му класі Редькін з Ромен посідає перше місце, як в успіхах з наук і мов, так і з поведінки; Баранов із Сорочинці у тому ж класі після піврічного іспиту посів друге місце і змагається з Редькіним у першості; Бородин у шостом класі серед найкращих; Пащенко в третьому класі тримає першість; Данилевський у п'ятому класі найкращий, Полторацький у другому класі найкращий і Забелла у тому ж класі взяв гору над усіма" [25, с. 517]. У потенціалі М.Гоголя

І.С.Орлай не сумнівався, проте визнавав необхідність особливого підходу: "Шкода, що ваш син інколи лінується, але коли береться до справи, то й з іншими може рівнятися, що і доводить його відмінні здібності" [Там само, с. 517]. Особливий підхід довелося застосовувати і Тарасові Бульбі, щоб долучити до навчання старшого сина, Остапа, який "начал с того своё поприще, что в первый год ещё бежал. Его возвратили, высекли страшно и засадили за книгу. Четыре раза закапывал он свой букварь в землю, и четыре раза, отодравши его бесчеловечно, покупали ему новый". Проте, на відміну від порядків у Гімназії, де найсуворішими були фізичні покарання, Остапа змусило взятися за навчання не різки, а батькове слово. Тарас Бульба урочисто пообіцяв "продержать его в монастырских служках целые двадцать лет" та, найголовніше, поклявся, що той "не увидит Запорожья вовеки, если не выучится в академии всем наукам". Саме з того часу "Остап начал с необыкновенным старанием сидеть за скучною книгою и скоро стал на ряду с лучшими" [14, с. 53].

Відоме ставлення колишнього гімназиста О.С.Данилевського до спогадів І.Кулжинського, який стверджував, що "вони абсолютно недостовірні", що ні він, ні Гоголь "ніколи не були учнями Кулжинського, який був наглядачем, а також викладачем молодших класів, коли вони були у старших" [44, с. 38]. Таке звинувачення мемуариста у викривленні фактів має своє пояснення і щодо Гоголя, і щодо Данилевського. Останній за результатами екзамену 1824–1825 рр. (перше півріччя – "3", друге півріччя – "2", річний підсумок "3") був переведений до 4 відділення з мов, у якому латину викладав проф. С.М.Андрущенко. До того ж О.Данилевський, у якого І.Г.Кулжинський дійсно не викладав, двічі переривав навчання у Гімназії (літо – початок осені 1825 р., грудень 1826 – серпень 1827 рр.). На навчання (9 клас з "наук", 4 відділення з мов) він поновився на початку 1827–1828 навчального року і про ряд адміністративних змін у Гімназії знати не міг. Окремі висловлювання І.Кулжинського про Гоголя вимагають уточнення: "Він навчався у мене три роки, і нічому не навчився, хіба що перекладати перший параграф з хрестоматії до латинської граматики Кошанського: *Universus mundus plerumque distriduitur in duas partes, coelum et terram*. Не він один був таким ледащим до латинської мови, було ще декілька таких, і кожного з них я звав не інакше, як *Universus mundus*. "Ну-ж-бо ти, *Universus mundus*, скажи свій урок"... Примусових засобів у мене не було жодних, крім атестації у щомісячній відомості. Я писав нулі й оди-

ниці, а Гоголь три роки все залишався на латинському синтаксисі й далі Корнелія Непота не заходив у латинську словесність, з цим і закінчив курс". Документально підтверджене перебування Гоголя у третьому відділенні протягом 1825–1826 і 1826–1827 навчальних років корегують сказане Кулжинським про те, що він вчив Гоголя три роки до двох. Оскільки з наступного 1827–1828 навчального року його було переведено до четвертого мовного відділення, у якому викладав професор С.М.Андрущенко. Перевідний екзамен Гоголь складав у серпні 1827 р. разом з М.Григоровим після подачі відповідного "прошення", за наслідками якого гімназисти були визнані "досить здібними вступити з 3 у 4 відділення".

Виразно розкривають Гоголеве ставлення до навчання у Кулжинського відомості за березень–червень 1826 р. Він фактично виключив із власного розкладу заняття латинською: у березні й червні на заняттях "не був" і тому не атестований, успіхи у квітні – "1". Наприкінці року, у червні, "не був цілий місяць і на екзамені не був" [45, с. 45]. Тим цікавішим видається його відмінний результат у серпні 1825 р., на початку вчителювання І.Кулжинського. Вихованці третього відділення протягом місяця "повторили усю етимологію й із синтаксису вивчили від перших основ мови до дієслів, які управляють називним відмінком. Понад те займалися перекладом з російської мови на латинську" [36, с. 144–145]. Складні обопільні стосунки між учнем і учителем стають очевидними. Для Кулжинського частина вихованців, ідентифікована як *Universus mundus*, позбавлялася з примхи самовпевненого викладача імені-прізвища, отримавши загальне для всіх – *Universus mundus*. Для Гоголя, який не потребував прихильності наставника, подібні стосунки визначалися опозицією "свій/чужий", змушували замикатися на внутрішньому "я", залишатися непроникним: "как-будто затаивший что-то в своей душе". Зовні це виражалося у повному ігноруванні: "Під час лекції Гоголь зазвичай, бува, під лавою тримає якусь книгу і читає, не звертаючи уваги ні на *coelum*, ні на *terram*" [37, с. 5]. Це стосувалося не тільки конкретного вчителя, є підстави стверджувати, що для людей, чи навіть окремого середовища, маркованих Гоголем як "чуже", він ставав закритим. На цю характерну рису вказував Ф.Ф.Вігель, якого не можна назвати симпатиком Гоголя, визнаючи: "Був час, коли я вас довго і близько знав... – і не спізнав" [46, с. 25].

Поява І.Кулжинського в Гімназії вищих наук співпадала у часі з відкриттям останнього в університетському циклі класу, вихованці яко-

го, разом з іншими учнями старших класів, жили назвичайно інтенсивним творчим життям. Виплекані амбіції знаходили реалізацію у різних проявах – від заснування історичного товариства зі спробами написати всесвітню історію, формування приватної студентської бібліотеки й налагодження підписки на літературно-критичні журнали до зацікавлення народною творчістю, аматорських творів, перших кроків у створенні рукописних журналів та театральної самодіяльності.

Не набагато старший від вихованців "університетського" курсу, Кулжинський у вихованому на книжному слові гімназичному середовищі більше позиціонувався як літератор, ніж звичайний учитель латинської. Власне і для Кулжинського, який викладав застиглу канонічну мову і словесність, у цей час його творче начало, початково спрямоване на художнє й літературно-критичне осмислення дійсності, увиразненої духовними надбаннями українського народу, було домінуючим. Художні й естетичні шукання професійного літератора, суголосні літературним віянням часу, були спрямовані у річище сентиментальної поезії, національної історії та етнографії. Новий латиніст Гімназії заявив про себе публікаціями у періодиці. "Український журнал" надрукував його статтю "Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии" (№1–3, 1825), поезію "Песня" (№5, 1825), статтю "О латинском языке" (№23–24, 1825)". Плідність співробітництва І.Кулжинського з літературно-критичними журналами підтверджується списком публікацій [7, с. 56] і власними висловлюваннями: "У вільний від служби час я інколи писав дещо, і надсилав мої статті до Українського Вісника, який видавався у Харкові за редакцією покійного Склабовського, і у Дамський Журнал князя П.І.Шаликова. Зібравши декілька моїх статей, я видав їх особливою книжкою. Тепер такі слабкі спроби в словесності пройшли б без усякого коментаря; але тоді... мало було тих, хто писав і взагалі пп. редактори, журналісти і навіть книгопродавці були дуже уважними до появи кожного бажаного писати" [37, с. 11–12]. Його діяльність слугувала серйозним подразником для тих гімназистів, хто мріяв говорити зі світом на літературні чи мистецькі теми. Саме такі обставини дозволяють говорити про феномен учителя і літератора Кулжинського. Схильні до літературних занять гімназисти ставилися до нього порізному, залежно від маркування "свій / чужий", визнавали і приймали його допомогу як Є.Гребінка, М.Ріттер, Л.Ланге чи, навпаки, скептично, як М.Гоголь, сприймали письменницькі спроби учителя, що позна-

чалосся на ставленні до нього як до людини. Показовою була реакція самовпевнених літераторів-гімназистів на публікацію Кулжинським "Малороссийской деревни", яка, за словами Гоголя, "стала причиною всех его бедствий". З листа до Г.Висоцького стає відомо про знущання над вчителем, коли той проходив класами чи навідувався до студентського театру: гімназисти гучно читали уривки його твору чи голосно сповіщали про прем'єру вистави, пародійована назва якої – "Малороссийская деревня, или Закон дуракам не писан, комедия-водевиль" – була більш ніж красномовною [22, с. 88]. Бувши об'єктом знущань і критики гімназистів, І.Кулжинський торував власний шлях у літературі, водночас суттєво впливав на їхні творчі й естетичні шукання, що підтверджується дослідженнями М.Сперанського [45], Ю.Барабаша [47], Т.Гундорової [48; 49, с. 18], В.Денисова [50], Н.Жаркевич [51], О.Супронюк [7, с. 40–44].

Іншу грань формування літературних нахилів гімназистів ілюструє діяльність професора німецької словесності Ф.Зінгера. Наповнення курсу й сам процес викладання сприяли популяризації творів класиків німецької літератури, які були "протягом чотирьох років улюбленим предметом вивчення багатьох учнів Зінгера". Серед його вихованців "були учні, які перекладали "Дона Карлоса" та інші драми Шіллера; а за ним і Гете, і Кернер, і Віланд, і Клопшток..., не виключаючи навіть своєрідного Жана-Поля Ріхтера" [52, с. 107]. Про переклад гімназистом М.Білевичем двох трагедій Шіллера міститься згадка у мемуаристиці [53, с. 15]. До появи Ф.І.Зінгера німецьку мову читали у молодших на той час класах мол. проф. Є.І.Міллер (листопад 1820 – березень 1821 рр.), наглядач Є.І.Зельднер (березень–листопад 1821 р.), М.В.Білевич (грудень 1821 – січень 1824 рр.) [54; 17, 29, 30, 52], [36, с. 283]. Саме про цей малоцікавий період навчання ("До Зінгера на німецьких лекціях зазвичай відпочивали сном пообіднім") згадував Н.Кукольник [52, с. 107], "який ще коли приїхав з Петербурга з батьком своїм, ... вже знав відмінно мови французьку, німецьку, італійську" [55, с. 192]. Здебільшого, це зауваження стосується М.Білевича, його детальні звіти про викладання по відділеннях ("читання і короткі переклади на російську з аналізом граматичним", заучування "зразків вправ", "переклади з німецької на російську з аналізом граматичним", "короткі переклади з аналізами граматичними з російської на німецьку") [56] і розрахований на викладання німецької мови у 4 відділеннях конспект (1823–1824 навч.

року), висвітлюють формальний підхід націленого на кафедру політичних наук професора [57].

З появою у старших відділеннях (1824–1825 навч. року) професора німецької словесності Зінгера, який вільно володів французькою, італійською, польською, латиною, змінилося ставлення вихованців до позбавленого рутини предмета. Якщо ж додати захоплення професора живописом, історією, філософією Канта, до яких він прилучав гімназистів не тільки у стінах класу, то можна стверджувати, що така універсальність не могла не приваблювати гімназистів. Вона сприяла набуттю знань, їх реалізації, а також слугувала імпульсом до творчого розвитку [15, с. 503], [58, с. 161–162]. Так, у курсі історії вивчення теми Тридцятилітньої війни вихованці увиразнювали "Історією тридцятилітньої війни" Шіллера, з якою познайомилися на заняттях німецької словесності: "Усі читають власний переклад Шіллера. Яким був переклад – це справа друга, але точність його була виправлена професором Зінгером і факти через те не могли змінитися [35, с. 77].

Конспект лекцій Зінгера на 1824–1825 рік [59], який починав читати свій курс з четвертого (риторичного) відділення, свідчить, що він завершував вивчення синтаксису й у процесі навчання розвивав навички письмових вправ, до того ж учні мали знайомитися із зразковими прозаїчними творами, вчитися їх аналізувати. У п'ятому (поетичному) передбачалося знайомство з історією німецької словесності, як результат – "не прошло и года, у нового профессора были ученики, переводившие "Дон Карлоса" и другие драмы Шиллера", інших класиків [52, с. 107]. У цей період розкриваються здібності І.Халчинського, який, отримавши початкові знання з німецької завдяки Є.І.Зельднеру, демонстрував неабияку наполегливість у її освоєнні [21, с. 141]. Як згадував Н.Кукольник, його не задовольняли наявні коментарі й переклади з німецької, тому "предвкушая сладость германской литературы", він вирішив будь-що наздогнати товаришів і під час канікул вивчив "ледве не увесь німецький лексикон і так напрактикувався у перекладах, що здивував і професора і товаришів", а наступного навчального року разом з іншими гімназистами переклав "Історію тридцятилітньої війни" [52, с. 107]. У шостому (естетичному) відділенні професор Зінгер звертався до правил віршування, видів поезії, на заняттях читали кращі поетичні твори німецької літератури.

Тож можна стверджувати, що на формування естетичних смаків вихованців Гімназії професор Ф.Зінгер мав значний вплив. Беззапереч-

ним є факт, що саме його авторитет сприяв пробудженню інтересу до творчості Ф.Шіллера, якого не уникнув і Гоголь. Про виписаний із Лемберга том творів Шіллера Гоголь повідомляв матері навесні 1827 року, не приховуючи задоволення від читання, яким він "с величайшею приятністю" займався по "несколько часов в день" [22, с. 91]. І хоч П.Куліш, з посиланням на М.Прокоповича, стверджував, що то було лише короткочасне захоплення [60, с. 28], та все ж його наслідки відбилися у першій юнацькій ідилії Гоголя "Ганц Кюхельгартен". Сучасні дослідники серед джерел ідилії називають твори Шіллера, Тіка, Фосса (пер. П.Теряєва), яким із зазначенням природи жанру в тогочасних теоретичних курсах російської й західноєвропейської літератури приділялося достатньо уваги [61, с. 579–582]. Вплив німецьких класиків на свої ранні твори визнавав сам Гоголь, про що згадувала О.О.Смирнова: "Німців він не любив, проте зберігав вдячну пам'ять і любов до декого з німецьких письменників. Особливо прихильний був до Шіллера і Гофмана. Останнього називав навіть своїм наставником "при создании моих первых юродивых творений". Але надовго Гофман не зміг ужитися на малоросійському хуторі. Хохол перестав розуміти німця, німець – хохла і втік, і ми відтоді не зустрічались" [62, с. 492].

Зауважимо, що наведений лист Гоголя про придбання книги вказує на ще одну особливість засвоєння нових знань гімназистами. Окрім авторитетного слова лектора, найголовнішим засобом їх отримання слугували книги, через захоплення якими пройшли вихованці. Вони багато читали, потребували навчальної літератури, що було невід'ємною складовою гуманітарної підготовки. Бібліотечні фонди поповнювалися постійно, проте нестача необхідних для занять посібників змушувала гімназистів звертатися до батьків з проханням надіслати з домашніх бібліотек, а викладачів "займатися дикторами" і нарікати на це у звітах про роботу. Гімназисти прагнули мати необхідні книги у своїй бібліотеці. Для багатьох з них зібрання власних бібліотек починалося з перших придбаних у Гімназії книжок. Не останню, а інколи й головну роль у виборі книги, формуванні художніх смаків відігравали особисті уподобання і поради професорів.

Особливо це стосується професора французької словесності І.Я.Ландражина, який поєднував викладання з посадою бібліотекаря, чим користалися вихованці. Його фахова обізнаність не викликала сумнівів у керівництва Гімназії, він мав репутацію "мужа, окончившего науки в Париже в Филотехническом училище, испытанного во

французской словесности и одобренного в Императорском Виленском Университете, уже многие годы с особенною похвалою оную преподающего и при том с сими сведениями соединяющего еще основательное познание российского и латинского языков, из коих без первого никто не может быть полезным наставником в России, а без последнего не может хорошо разуместь основания французской словесности" [9, с. 41]. На той час до штату Гімназії входили вчителі, здатні давати початкові знання, як, наприклад, учитель арифметики А.В.Лопушевський, який любив похизуватися знаннями французької і короткий час навіть заміняв викладача [63, с. 123]. Досвід викладання французької мав професор історії, географії та статистики К.А.Мойсеєв. До прибуття І.Ландражина викладанням французької займався Авг. І.Аман, його рівень володіння мало задовольняв батьків вихованців, що змушувало керівництво вживати заходів. Конференція Гімназії визнавала низьким "знание французского языка только такое, какое практическим образом приобрел, как природный француз по одному навыку от своих родителей", і без відповідної освіти у вищих навчальних закладах, "в коих одних можно приобрести основательные познания, как наук, так и языков и потому не могший снискать не только нужных учителю сведений в учебных предметах вообще, но даже и в природном своем французском языке по правилам грамматики и риторики, каковое основательное учение языков для столь важного учебного заведения необходимо и, следственно, недостаток в наставнике, основательно знающем французскую словесность, для Гимназии весьма немаловажен" [9, с. 39]. Певні уявлення про зміст викладання французької Аманою дають його звіти. Так, у другому відділенні знання Гоголя при відмінній поведінці оцінювалися балом "2", вихованці займалися каліграфією, повторенням до "відмінювання правильних дієслів разом з легкими перекладами з французької на російську мову" [64]. Питання про заміну Авг. Амана, який викладав французьку у молодших класах до початку 1823 р., розглядалося на засіданні Конференції Гімназії неодноразово (29.IV.1822 р., 17.V.1822 р., 1.VII.1822 р.) [65].

Про появу професора французької Гоголь повідомляв батьків: "К нам приехал новый профессор французского языка Ландражень. И я со всяким старанием предаюсь сему языку" (22 серпня 1822 р.) [22, с. 39–40]. Відкритість до спілкування професора Ландражина, пізніше безпідставно звинуваченого у "фаміліярстві" [58, с. 142], поєднана з глибоким знанням свого предмету, завоювали популярність серед вихованців. Як

свідчили колишні гімназисти, "він знав мову свою ґрунтовно і ніколи не припиняв її подальшого вивчення", що дозволило навіть прослухати курс "философической" граматики французькою. Щодо французької словесності, курс якої розпочинався у риторичному відділенні, то Ландражин "знав найголовніші витвори французьких класиків, викладав й історію французької літератури, але суворо дотримуючись прийнятого ним керівництва" [66, с. 119].

Зусилля І.Ландражина були спрямовані на виконання вихованцями, особливо першого відділення, завдань відповідно до рівня підготовки, саме тому їх було поділено на розряди. "У першому вчилися пізнавати букви і вимовляти їх, у другому повторювали вимову, в третьому закріплювалися у вимові". Загальні вправи учнів усіх трьох розрядів першого відділення розвивали навички читання і письма: "В усіх розрядах займалися читанням, каліграфією і вивченням уживаних слів" [67].

Відомості успішності за вересень 1822 р. містять вказівку на види робіт, що розкриває особливості методики викладання мови. Так, вихованці першого відділення "закінчили правила про вимову і займалися читанням, правописом і вивченням найнеобхідніших слів", тоді як у другому відділенні займалися граматичними вправами, а також "займенником, допоміжними дієсловами і про їх вживання і про чотири головні відміни". Синтаксис вивчався у третьому відділенні, протягом місяця вихованці пройшли "до вживання займенників неозначених", а також "займалися перекладом з французької на російську і навпаки і вправами з наведеними ними прикладами" [68]. Конспект проф. французької словесності І.Я.Ландражина на 1823–1824 навчальний рік містить загальну програму викладання у трьох граматичних відділеннях і четвертому риторичному. У першому відділенні планувалося засвоєння "правил вимови, читання і письма французькою, з вивченням найбільш уживаних слів, після чого початкових правил словотворення до дієслова", у другому – "з повторенням початкових правил граматики, закінчиться весь словотвір. До того ж будуть даватися граматичні вправи з російської на французьку і навпаки і переклади з французької на російську", у третьому – "увесь словотвір. Вправи з російської на французьку і назад з вказівкою на правила синтаксису і переклади з хрестоматії". У четвертому (риторичному) відділенні викладання мови поєднувалося з словесністю: "Оглядом історії словесності французької, читанням кращих прозаїків і вправами у створенні періодів французькою" [69]. Для старших відділень програма курсу словесності ускладнювалася. У п'ятому

(поетичному) відділенні гімназістам дочитувався курс історії словесності, викладалося віршування, учні читали твори кращих поетів і практикувалися у "сочиненнях прозою и стихами" [11, с. 70]. Підсумковий літній екзамен 1825 р. для учнів першого відділення проводився 18 червня і передбачав перевірку "французького і німецького читання", для другого відділення – 19 червня з "французької і німецької граматики", тоді як 20 червня вихованці третього, четвертого і п'ятого відділень мали складати "французький синтаксис і словесність" [70]. За результатами цих екзаменів Гоголь отримав кращий бал – "2" – з французької, тоді як латина і німецька – "1", тож і загальний результат – "1", що не давало права переводу до вищого відділення [71].

З наступного 1825–1826 навчального року учні трьох перших відділень вивчали французьку граматику, четвертого – курс риторики, у межах якого знайомилися з історією французької словесності до Людовика XIV, читали французьку прозу, виконували вправи французькою, а також займалися перекладами з російської на французьку. У п'ятому відділенні завершувалася історія словесності, пояснювалася система віршування, прочитувалися твори видатних поетів, гімназисти вправлялися в написанні творів прозових і віршованих. У шостому відділенні – вправи у прозі й поезії, аналіз класичних творів письменників [11, с. 70].

Поширеною формою занять при вивченні французької був переклад, який здійснювався у вигляді домашніх завдань. Про це йдеться у листі Є.Гребінки, який у вільний час займався перекладом з французької "Le solitaire Mondain", тобто "Світський пустельник" [15, с. 546]. Гімназисти працювали над перекладами обраних за власним уподобанням поетичних творів з подальшим читанням на заняттях Ландражина. Один із епізодів "справи про вільнодумство" був пов'язаний саме з такими вправами. Як свідчили гімназисти, під час занять за приклади правила твори із закликами до свободи, тому професор залишив їх собі, намагаючись такі факти приховати від керівництва: "Добре, що це дісталось такій я, благородній людині... за такі справи у Вільні зробили декількох молодих людей нещасними; у нас в Росії правління деспотичне; вільно говорити не дозволено". Подібний домашній переклад поезії "Друзья мои, друзья свободы!" зробив учень 6 класу О.Змієв, отримавши від П.Мартоса вірші, авторство яких приписувалося К.Рилєєву [58, с. 177–178]. Ще один пункт звинувачення І.Ландражина у негативному впливі на гімназистів був пов'язаний з його діяльністю бібліотекаря Гімназії, хоч оцінка його вихованців була діаметрально протилежна: "Він прийняв на себе

завідування гімназичною бібліотекою на особливе наше задоволення, тому що ми мали нагоду частіше користатися його бесідою й порадами" [66, с. 119]. Він видавав гімназістам для читання власні книги, дозволяв їм брати на свій абонемент видання, призначені для викладачів. Тож у полі читання вихованців, завдяки Ландражину, були "твори Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Локка, Філоконнера, Грекура і Пірона" [11, с. 113]. Сам фактор "заборонено плоду" збуджував цікавість гімназистів до літератури, знайомство з якою не передбачали навчальні програми. Жага до читання посилювалася, коли посередником між книгою і гімназістом ставав авторитетний наставник. Через багато років М.Гоголь висловився проти заборони чи обмеження кола читання, виходячи, вочевидь, з власного юнацького досвіду, що зафіксував у своїх мемуарах О.Галахов: "Не слухайтеся вашого інспектора, читайте всё сплoшь и рядом, не пропускайте ничего... Ведь... прочтут же тайком, втихомолку" [72, с. 312].

Таким чином, одним з важливих висновків у світлі досліджуваного питання про програму літературної підготовки полягає у тому, що суттєву роль у формуванні естетичних смаків і розвитку творчого начала гімназистів відігравали іноземні мови і література тими мовами.

Література

1. Фихте И. Г. Философия масонства. Письма к Констану / И. Г. Фихте // Наставление к блаженной жизни / пер. с нем., послесловие и примеч. А. К. Судакова. — М. : Канон+, 1997. — 400 с. — (История философии в памятниках).
2. Рябінін-Скляревський О. Масони Рішельєвського лицю / О. Рябінін-Скляревський: [Електронний ресурс] // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. — 1925. — № 2—3. — С. 140. — Цит. за : Михайло Ходоровський. Масони у Галичині XVIII ст. <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/36-1-zmist.htm>.
3. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / В. Я. Стоюнин / [сост. Г. Г. Савенок]. — Москва : Педагогика. — 1991. — 368 с.
4. Диссон Ю. А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук / Ю. А. Диссон. — Москва, 2008. <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Disson.pdf>
5. Егоров А. Д. Формирование системы университетского образования в России : в 4 т. / А. Д. Егоров. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2002.
- Т. 2: Становление системы университетского образования в первые десятилетия 19 века. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2002. — 815 с.

6. Беньковская Т. Е. "Классическое" и "реальное" направления в методике преподавания литературы XVIII–XIX веков (Историко-библиографический аспект) [ftp://lib.herzen.spb.ru/text/benkovskaya_5_12_262_274.pdf](http://lib.herzen.spb.ru/text/benkovskaya_5_12_262_274.pdf)
7. Супрунюк О. К. Литературная среда раннего Гоголя / О. К. Супрунюк. — Київ : Академперіодика, 2009. — 177 с.
8. Манн Юрий. Гоголь. Труды и дни: 1809—1845 / Юрий Манн. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 813 с.
9. Сребницкий И. А. Материалы для биографии Н. В. Гоголя из архива Гимназии высших наук / И. А. Сребницкий. — К., 1902. — 141 с.
10. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам (5 ноября 1804 г.) // Полное собрание законов Российской империи. — Собр. I. — Т. XXVIII. — СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — С. 626—641. Т. XXVIII. — СПб., 1830. — С. 626—641.
11. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832) / Н. А. Лавровский. — Киев. Типогр. М. П. Фрица, 1879. — 159 с.
12. Мнение Орлая "О преобразовании училищ в России" // Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832). — Киев. Типогр. М. П. Фрица, 1879. — С. 145—158.
13. Егоров А. Д. Учебные предметы по классам и курсам лицея князя Безбородко за время его существования с 1805 по 1875 г. / А. Д. Егоров. — Иваново, 1994. — 14 с.
14. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. / Н. В. Гоголь / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952. Т. 2. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952.
15. Гребінка Є. Твори : у 3 т. / Є. Гребінка. — К., 1981. — 704 с. Т. 3. — К., 1981. — 704 с.
16. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1—7зв.
17. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1зв.
18. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, 80, 85, 90, 100.
19. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — С. 9—24.
20. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 65, арк. 19.
21. Бородин А. А. Д. Халчинский / А. Бородин // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр. Г. А. Кушелев-Безбородко. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. Отд. 2. — 1859. — С. 141—142.
22. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. / Н. В. Гоголь / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952. Т. 10. — 1937—1952.

23. Пащенко Т. Г. Черты из жизни Гоголя / Т. Г. Пащенко // Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — 715 с.

24. Шенрок В. Н.В. Гоголь и А.С. Данилевский / В. Шенрок // Вестник Европы. — 1890. — № 1. — С. 71—118.

25. Щеголев П. Е. Из школьных лет Гоголя / П. Е. Щеголов // Исторический вестник. — 1902. — № 2. — С. 509—547.

26. Супрунюк О. К. Н.В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии : библиографический словарь / О. К. Супрунюк. — К. : Академперіодика, 2009. — 252 с., 24 с. ил.

27. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 62, арк. 2.

28. Каллаш В. В. Заметки о Гоголе / В. В. Каллаш // Исторический вестник. — 1902. — Февраль. — С. 680—681.

29. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. / Н. В. Гоголь / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952.

Т. 11. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952.

30. Михальский Е. Н., Самойленко Г. В. Основание Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине / Е. Н. Михальский, Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. — Вип. 1. — Ніжин, 1990. — С. 6—35.

31. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 64, арк. 79.

32. Воропаев В. "Без Христа нельзя сделаться лучшим" / В. Воропаев // Н. В. Гоголь. Душа наша расположена к исповеди : [сб. писем / сост., предисл. и примеч. В.А. Воропаева]. — М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009. — 608 с. : ил.

33. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 2.

34. Бородин А. Х.Н. Иеропес / А. Бородин // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. 1. — С. 108—109.

35. Кукольник Н. И.С. Орлай (из памятной книжки) / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. 1. — С. 70—80.

36. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы / Д. Иофанов. — К. : Изд. АН УССР, 1951. — 423 с.

37. И.К. (Кулжинский) Воспоминания учителя // Москвитянин. — 1854. — Отд. VI. — Смесь. — С. 1—16.

38. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 69, арк. 13 зв—14.

39. Якубина Ю. В. Гоголь и Гребенка (нежинский период биографии) / Ю. В. Якубина // Література та культура Полісся. — 2004. — Вип. 24. — С. 100—108.

40. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 80, арк. 2–2 зв.
41. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 11, арк. 52 зв.
42. Каминский В. К. С.М. Андрущенко / В. К. Каминский // Лицей князя Безбородко / [изд. Гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — С. 91—92.
43. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 80, арк. 2–2 зв.
44. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н. В. Гоголя в юную пору // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1902. — Том VII. — Кн. I—II. — С. 32—70.
45. Сперанский М. Н. Один из учителей Н. В. Гоголя: И. Г. Кулжинский / М. Н. Сперанский // Известия историко-филологического институт кн. Безбородко в Нежине. — 1907. — Т. 23. — С. 1—82.
46. Сушков Н. В. Московский университетский благородный пансион и воспитанники Московского университета, гимназий его, Университетского благородного пансиона и Дружеского общества / Н. В. Сушков. — [изд. испр. и пополнено]. — М., 1858. — 122 с.
47. Барабаш Ю. Я. Иван Кулжинский, волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) / Ю. Я. Барабаш // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. — М. : Наследие, 1995. — Вып. 1. — С. 39—51.
48. Гундорова Т. Висока культура і популярна культура: слов'янський контекст / Т. Гундорова // Слово і Час. — 2008. — № 9. — С. 52—63.
49. Супронюк О. Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період) / О. Супронюк // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 5. — С. 13—19.
50. Денисов В. Д. Ученик-учитель (К истории взаимоотношений Гоголя и Кулжинского) // Література та культура Полісся. — Вып. 3. — 1992. — С. 32—36.
51. Жаркевич Н. М. Н.В.Гоголь и И.Г.Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) / Н. М. Жаркевич // Література та культура Полісся. — Вып. 3. — 1992. — С. 25—35.
52. Кукольник Н. В. Ф.О.Зингер / Н. В. Кукольник // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. 1. — С. 107—108.
53. Толбин В. Н.И.Билевич / В. Толбин // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. II. — С. 14—17.

54. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820–1828) / [сост. Н. М. Жаркевич, З. В. Кириллюк, Ю. В. Якубина // Гоголезнавчі студії. — Вип. 8. — Ніжин, 2002. — 232 с.

55. Мацевич Л. Гоголь и Кукольник в Нежинской гимназии / Л. Мацевич // Русский архив. — 1877. — Кн. 3. — С. 191—194. — Воспоминания Артынова Н.Ю. о Н.В.Гоголе.

56. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, арк. 99 зв.-100.

57. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 5 зв–6.

58. Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве" / С. И. Машинский. — М. : Советский писатель, 1959. — 293 с.

59. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 89, арк. 5–5 зв.

60. Николай М. <Кулиш> Опыт биографии Н.В.Гоголя, со включением до сорока его писем. — СПб., 1854. — 180 с.

61. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 23 т. / Н. В. Гоголь. — М., 2001.

Т. 1. — М., 2001.

62. Висковатов-Висковатый П. Из рассказов А.О.Смирновой о Гоголе / П. Висковатов-Висковатый // Русская старина. — 1902. — Сентябрь. — С. 485—492.

63. Бородин А. А. В. Лопушевский // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — С. 123—124.

64. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, арк. 95 зв.

65. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 78, арк. 14.

66. Кукольник Н. И.Я. Ландражин // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр. Г.А. Кушелев-Безбородко. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. 1. — С. 118—119.

67. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, арк. 160 зв.

68. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, арк. 42 зв.

69. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 4.

70. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 11, арк. 53–53 зв.

71. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 11, арк. 57 зв.; арк. 66.

72. Галахов А. Д. Из "Сороковых годов" / А. Д. Галахов // Гоголь в воспоминаниях современников — М., 1952. — С. 311—314.

Роман А.Головка "Бур'ян" у контексті російського пресоцреалістичного канону

У статті досліджено процес канонізації роману А.Головка "Бур'ян" як еталонного тексту соцреалізму. Ідеологічні та естетичні особливості роману розглянуті в контексті російського пресоцреалістичного канону. Доведено, що, на відміну від російських соцреалістичних романів виховання, твір А.Головка – це зразок соціально-ідеологічного роману.

Ключові слова: канон, канонізація, соцреалістичний роман виховання, соціально-ідеологічний роман.

В статье исследуется процесс канонизации романа А.Головка "Бурьян" как эталонного текста соцреализма. Идеологические и эстетические особенности романа рассмотрены в контексте российского пресоцреалистического канона. Доказано, что, в отличие от российских соцреалистических романов воспитания, произведение А.Головка – образец социально-идеологического романа.

Ключевые слова: канон, канонизация, соцреалистический роман воспитания, социально-идеологический роман.

The paper analyzes the process of canonizing A.Holovko's novel Weeds as a sample text of socialist realism. The article considers the novel's ideological and aesthetic features in the context of Russian pre-socialist realist canon and argues that unlike Russian socialist realist education novel Holovko's text is an embodiment of social and ideological novel.

Key words: canon, canonizing, socialist realist, social and ideological novel.

Друга половина 1920-х в українській літературі ознаменувалася розквітом великого епічного жанру. Перші радянські романи з'явилися в 1925–1926 роках, а у 1927–1928 роках виходить біля двох десятків романів і повістей. Серед них – "Майстер корабля" Ю.Яновського, "Микола Ярош" П.Лісового, "Околиці", "Плями на сонці" Л.Первомайського, "Без ґрунту" Г.Епіка, "Смерть" Б.Антоненка-Давидовича, "Авіо-спіралі" ("Крила") В.Кузьмича, "Місто" В.Підмогильного, "Недуга"

Є.Плужника, "Гробовище" В.Ярошенка. Далі, у кінці 1920-х, приміром, проза В.Домонтовича ("Дівчина з ведмедиком", "Аліна й Костомаров", "Романи Куліша") чи твір І.Ле "Роман міжгір'я". Серед романів 1920-х років, деякі з яких розглядаються як класика у пострадянській історії української літератури, радянською критикою був виділений тільки один – роман А.Головка "Бур'ян" (1927).

Значення роману "Бур'ян" оприявнюється в трьох контекстуальних площинах. Для творчості А.Головка цей твір знаковий, бо найоптимальніше репрезентує його основну тему – становлення радянської влади на селі. У контексті української прози, романістики зокрема, "Бур'ян" вирізняється своїм моделювальним характером, який спрогнозовує його роль як критерію для радянської літератури. Важливим це видається ще й тому, що роман, у якому герой є носієм цінностей партії, з'являється в момент згортання дискусії 1925–1928 років. "В історію української радянської літератури "Бур'ян" увійшов як перший високохудожній великий реалістичний твір про класову боротьбу на селі. Це була значна творча перемога Головка і всієї української літератури", – стверджує радянська літературознавча історіографія [5, с. 539]. По-третє, прогностичний характер твору, який узаконував нову естетичну якість, дає підстави уписати роман А.Головка як еталонний у контекст усієї української радянської літератури, уключаючи його до соцреалістичного канону на визначальні позиції: "Роман "Бур'ян" був важливою віхою на шляху становлення соціалістичного реалізму в українській радянській прозі. Він знаменував собою перемогу нового творчого методу над різноманітними антиреалістичними тенденціями, які були поширені в літературі 1920-х років" [5, с. 539].

Канонізація роману "Бур'ян" відбувається практично завдяки оптимізації художньо й ідеологічно найпродуктивнішого для інтерпретації контексту. Прикметним є той факт, що роман рідко розглядається в контексті української прози 1920-х років. Його вписано в іншу ідеологічно значимішу площину – російську прозу 1920-х. В "Історії української літератури" за 1970 рік указано, що Головка, безперечно, зважав на досвід українських радянських письменників, однак, його "зв'язок" із російськими "здобутками" в жанрі роману виокремлюється й уяскравлюється: "Працюючи над образом Давида Мотузки, Головка використовує також досвід російської літератури, яка на той час мала незаперечні успіхи в зображенні революційної боротьби народу

("Залізний потік" О.Серафимовича, "Чапаєв" Д.Фурманова, "Розгром" О.Фадєєва), мирної праці радянських людей ("Цемент" Ф.Гладкова)" [4, с. 285].

Компаративістський підхід мав відповідне мотивування. По-перше, у цьому мікросюжеті ще раз підкреслювалася "вищість" російської літератури, яка має певний "досвід" і може бути "прикладом". По-друге, – і це так само важливо, – у такому порівнянні увиразнювалася "синхронізація" (за незначної хронологічної розбіжності) радянських літератур у розв'язанні злободенних проблем, тут: становлення радянської влади. Такий інтепретаційний ракурс надавав роману А.Головка значимості й постулювання його як визначного явища, написаного з позицій соціалістичного реалізму.

Осмислення "канонізованої" в радянській час романістики 1920-х років, необхідне для оприявлення особливостей роману "Бур'ян", пов'язане, насамперед, з вирішенням ключового питання: чи були це зразки соцреалістичної естетики, як їх позиціювала радянська теорія, чи вони насильно втягнуті в канон? К.Кларк застерігає від однозначної відповіді на це питання. Вона висуває формулу "подвійної ідентичності" (dual identity). З одного боку, канонізовані романи були радше вкладом у запити на такі види художнього письма, які були адекватні новому часу. Однак цей вклад не був використаний у теорії соціалістичного реалізму. Тут слід згадати, приміром, орієнталістську стилістику роману "Цемент" Ф.Гладкова і вплив на нього, зокрема, символістської методики А.Белого. Окрім того, письменники, які продукували сюжет, присвячений усталенню свідомості героя (він був канонізований у соцреалізмі), робили це з власної ініціативи. То був своєрідний варіант розгортання діалогічності: протиставлення ідеалізації "спонтанного" при зображенні революційних подій, як, наприклад, у Б.Пильняка. Отже, у цьому випадку мова йде про канонізовані романи як про "художні продукти" 1920-х років, безвідносні до соцреалізму.

З іншого боку, коли соцреалізм "вироблено" у 1930-х роках, вибрані тексти були "усвідомлені" (perceived) у статусі офіційних попередників і стали традицією. Тут спрацював механізм надання значення "з дистанції часу", коли попереднє явище уяскравлюється за допомогою наступного. Отже, ідеться про відповідний спосіб прочитання, пов'язаний із потребою легітимізації соцреалістичної ідентичності, який передбачає перенесення значимості текстів 1920-х років у 1930-ті – *вони не були, а стали класикою* в радянській інтепретаційній

парадигмі, у своєрідному ідеологічному відчитуванні, здійснюваному, безперечно, насамперед владою, але не без урахування індивідуальних зусиль письменників, які прагнули орієнтуватися на "зразки". Звідси ключова різниця між 1920-ми і 1930-ми, яка полягає у функціональній визначеності моделювальних сюжетів: для 1920-х років спрацьовує індивідуальний вибір, хоча, можливо, й стимульований партійною доцільністю, але нею не обмежений, для 1930-х років характерне санкціонування такого сюжету як єдино можливого.

Для кодифікації романів 1920-х років К.Кларк пропонує використовувати дві позиції: вони є і попередниками (precursors) і зразками (exemplars) соцреалізму. "Розгром" Фадеєва як попередник не те ж саме, що "Розгром" як зразок", – стверджує дослідниця [11, с. 30].

Окрім того, слід додати, при визначенні ідентифікаційного коду треба враховувати фактор його "множинності" викликаний, часом, багаторазовими переробками – вони дають свою відповідь на питання про приналежність до соцреалістичного канону. Показовим є приклад із ревізією "Цементу" Ф.Гладкова. Досліджуючи сюжет про створення радянської класики, Р.Буш аналізує варіанти роману: "[...] публікація в "Красной нови" як початок; видання 1932 як результат авторського редагування в кінці 1920-х; видання 1947 як результат значної переробки в 1939–40; видання 1950 року, позначене впливом жданівщини; і, зрештою, канонічний текст 1957 року, який був тільки трохи змінений" [10, с. 348].

Текстологічний аналіз виявив особливості процесу ліквідації орнаментального стилю, готичних елементів і орієнтацію на ясність та простоту. "Парадоксально, – зазначає дослідник, – тоді, як фінальна версія "Цементу" чітко орієнтована на соцреалізм, вона втратила основні зв'язки з захопливою радянською літературою та соціальною реальністю 1920-х. Таким чином, роман заплатив надмірну ціну за те, щоб кваліфікуватись як радянська класика" [10, с. 360]. Отож, при кодифікуванні треба враховувати текстові модифікації роману: його первісний варіант, який послужив зразком для літератури 1930-х, і його остаточний варіант як орієнтація на літературу 1930-х, що в цьому разі сама вже стає "зразком".

Питання ідентифікації радянської класики пов'язане з іншим: хто і яким чином здійснював "відбір" у канон. К.Кларк виділяє такі фактори: політичний статус автора, популярність у читачів, провісництво пізнішої міфологізації і символізації літературного письма. Останньому чиннику

дослідниця приділяє особливу увагу, аналізуючи "модальну шизофренію" (modal schizophrenia) як ключовий принцип організації текстового простору в соцреалістичному романі. Для підтвердження своєї ідеї К.Кларк використовує дослідження М.Бахтіна про епос і роман. Епос змальовує складний, досконалий світ, який відділяється від світу автора та його читачів так званім епічним минулим, цей світ легендарний, сакралізований і неспростовний. Роман, натомість, – це "недосконалий" жанр, як і світ, який він змальовує. Роман протистоїть епічній закритості й досконалості, він розвивається в момент занепаду епіки, коли письменники почали пародіювати й сміятися зі стилів, героїв, світоглядів, старих літературних форм.

Цей дуалізм, описаний М.Бахтіним (епічність – романист), породжує характерний для соцреалізму феномен "модальної шизофренії": уживання на одному текстовому просторі двох жанрових структур. Романне начало означається, "як те, що є" (чи теперішнє) і "може бути" (чи епічне минуле або майбутнє). Зважаючи на оприявленість і відчитуваність "модальної шизофренії", вибудовується соцреалістичний канон, витоки якого означають початком ХХ століття.

Його відкриває знаковий твір М.Горького "Мати" (1907), який був підданий нищівній критиці сучасниками й проголошений базовим радянською критикою. Різноплановим він постає і в сучасній інтерпретації. С.Вайман наголошує на непрочитаності тексту й виділяє проблему опанування людини ідеєю, яка зумовлює драматичні катаклізми. Такий погляд зумовлює уключеність роману М.Горького у контекст гуманістичних пошуків російської класики [1]. Однак превалює інший підхід: ствердження правомірності уписування роману в соцреалістичний канон. А.Синявський утврджує твір у статусі "раннього зразка соціалістичного реалізму". Він розглядає концепт віри й релігійності, які спрогнозовують розгортання соціалістичного міфу в романі [9]. К.Кларк теж аргументовано позиціонує роман "Мати" в контексті соцреалізму, указуючи, що твір фіксував перехід від радикальної і революційної літератури до естетики нової якості. Якщо виховний сюжет у попередників подавався романічно, то Горький створив варіант секуляризованої агіографії, тобто заявив домінування епіко-міфологічного начала. Поетика роману – важливе джерело для усвідомлення генези соціалістичного реалізму – стверджує дослідниця, зазначаючи: "Сюжетна формула, яку Горький виробив для роману "Мати" (а саме: учень стає схожим на учителя і віднині здобуває

свідомість) забезпечує ефективне структурування будь-якого роману як параболи історичного прогресу, що стає базисом соцреалістичного master plot" [11, с. 65].

Ця діалектика стихійного/свідомого, оприявлена в романі "Мати", активно розгортається в романістиці 1920-х. Зокрема, у романі Ф.Гладкова "Цемент", де увага сфокусована на позитивній і вітальній стихійності головного героя Гліба Чумалова, і в романі Д.Фурманова "Чапаєв", у якому "полюсність" уже чітко витримана й детально прописана. Таким чином, ще в 1920-х закріпилась пріоритетність роману виховання як базового жанру соцреалізму.

У контексті російського пресоцреалістичного канону увиразнюється особливість українського дебютанта в позиціонуванні соцреалістичної естетики. Порівняно з російською романістикою 1920-х "Бур'ян" А.Головка переконливіше демонструє оприявлення "модальної шизофренії": поєднання романічного й епічного начал. Романне начало виявляється в оповіді про боротьбу на селі за "справжню" радянську владу, яка здискредитована керівниками-покручами, й організацію селянського життя у відповідності з радянськими законами.

Глобалізація епічного начала пов'язана з генетичною зумовленістю твору. Він ґрунтується на реальних подіях, пов'язаних із убивством сількорів, які отримали узагальнюючу назву "димівщини"¹ й були містифіковані в радянському публічному дискурсі² як ідеальна модель класової боротьби на селі. Кампанію, що розгорнулася навколо цієї "типової", як підкреслювалось, події, очолила партія: на засіданні оргбюро ЦК РКП (б) від 26 січня 1925 року дано "вичерпну" характеристику "димівщини" й проголошено потребу викрити недоліки. Роман "Бур'ян", який відтворював димівські події у їх типологічності (як зазначав сам автор у передмові до одного з повторних видань, в основі твору – події з глухого села на Поліссі, про які написала "Правда" [3, с. 209]) розцінювався критиками як "відповідь на заклик партії". "Написання роману "Бур'ян" – прекрасний зразок його активного втручання в життя" [5, с. 537], – зазначено в "Історії української літератури".

---

¹ Від назви села (сільської ради), де відбулося вбивство, яке отримало розголос.

² Про містифікацію цих подій свідчить їх реконструкція, здійснена в книзі М.Пасічник і К.Фролової, з якої видно, що в димівській справі багато цікавих деталей, зокрема момент ймовірного братовбивства, які не враховувалися при слідстві, а тим паче при конструюванні відповідної публічної рецепції цих подій.

Принцип "активного втручання в життя" відтак відсував на задній план романність, скеровану на відтворення, та актуалізував епічність, яка працює на перетворення реальності, бо подає ідеальні зразки. Використавши життєвий матеріал, А.Головко його відповідно ідеологічно "облагородив", універсалізувавши до статусу архетипних моделей, які формують художньо узаконену ("дійсну", "справжню") візію життєвого явища, коректуючи таким чином масову свідомість. Твір давав чіткі орієнтири в "боротьбі з класово ворожими силами" й таким чином виконував важливу ідеологічну функцію. Отож, роман побудований на пріоритетності "нормативної епосності", що визначає особливості його поетики.

Аналізуючи "нормативну епосність", дослідники розглядають казковість як одну з форм її оприявлення. Констатовано, що в соцреалістичному романі вона виражається, насамперед, у зверненні до семантики казкового хронотопу¹ [7, с. 337]. В експозиції роману зображено ситуацію відносного благополуччя: демобілізований червоноармієць Давид Мотузка повертається в рідне село. Оптимістична атмосфера руйнується "наступом біди", опис якої розширює експозиційні межі. Зустрічаючись із дівчатами, що "їдуть із буряків", орачем, ковалем, батьками (звернімо увагу на символізацію цих зустрічей), у Давидовій уяві формується драматична картина: інформація про вкраденого в сім'ї коня, про землевпорядкування, про злигодні коваля й приїжджих із Сибіру, про свавілля сільської влади. Вона посилюється характеристикою "онтологічної" ситуації, яку дають зустрічні: "мужик темний, а біля власті – сучі сини та п'яниці" [2, с. 16], "залили самогоном революцію" (с. 22), "у нас як ніч – затуляй мерщій вікна, з хати не виходь" (с. 22).

Онтологічний простір посилюється його географічними межами: твір сфокусований на зображенні села. Цей топос виконує світомоделювальну функцію: його розбудова свідчить про встановлення космічного порядку (звідси мотив повернення: Давид "у дорозі" й кілька разів повертається до села). Топос села зображено через відповідні локуси: "економія" (кузні, будівлі), млини, церква, школа, сільрада, хати. Він виразно поляризований: протиставлені образ церкви й школи ("Повз церкву як проходив, неприємно вразило Давида: пахло фарбою свіжою [...]). "А от у школи немає шибок, це – факт", – подумав" (с. 18)),

---

¹ Хронотоп як концептуальна категорія роману "Бур'ян" уже розглядалася О.Ковальчуком [6].

хати Матюхи ("велика хата з ґанком, з ясно освітленими вікнами, сарай під черепицею, рублена комора. Од вулиці – тин новий і дощані нові ворота білі, на чорному тлі вирізьблено чирвою" (с. 19) і убогої хати батьків ("маленький двір під тік постругано, біля повітчини старенької – стіжок початий" (с. 19). Поляризація відчитується і в інтер'єрі, їжі, одязі, формуючи двополюсну картину світу, у якій уяскравлюється соціальний конфлікт.

Просторова "драма" села коментується, як його віддаленість від центру, а звідси – безконтрольність і втрата ідентифікаційних механізмів: "Радянська влада – оце ж і воно, думаємо на Матюху дивлячись. Але це – хто далі Щербанівки світу не бачив, а хто бачив – то не Радянська влада це. Темне, глухе та каламутне село Обухівка, а в ній, як щуки, Гниди, Огири і Матюхи" (с. 34). Тому загальна формула для характеристики села – "тиша і бур'яни" (с. 18). Алегорія тиші позначає світ у стадії недосформованості, тобто хаосу, на рівні тексту вона пов'язана з образом Матюхи, поява якого "умертвляє" світ (див. сцени зібрань селян, коли при появі Матюхи усі замовкають і панує тиша – автор постійно підкреслює цей стан). Алегорія бур'янів – центральна у творі – пов'язана з образом "старого світу": бур'яни ростуть в економії, на генеральшиній садибі, у колишньому маєтку інженера в Щербанівці. Інша проекція – це куркулі й звиродніле керівництво, яке заважає будувати радянське життя. І врешті-решт, монументальна алегорія, пов'язана з онтологічною моделлю й базована на селянських архетипах: "Пронеслась над ними [селами – В.Х] революція, як вихор, у плуг тисячолітній упряжений, перевернув цілину. І от: із чорної, плідної землі густо та зелено – сходи. А в глуші де-не-де потім як полоснули бур'яни [...]. Коли хазяїн виходить на ниву й бачить, що глушать бур'яни, він убродить у хліб тоді й вириває їх з корінням. А потім оберемками виносить на межу" (с. 78).

Механізм фокусного конструювання простору увиразнюється іншим – механізмом "розмикання" простору. Він реалізується за допомогою двох підходів. Перший побудований на візії села як мікроелементу "драматизованої" картини світу: "Думав Давид про широчезні, неоглядні простори степові, про тисячі Обухівок, глухих і темних, на далеких, глухих гонах" (с. 78). Другий – на конструюванні просторових векторів – "іншого" світу, який є або "справжньо" радянським (Давид повернув з Азії, Ташкенту, говорить про політику партії щодо переселення в Сибір), або "чужим" (у доповіді Давид згадує Англію й

Америку). Таким чином, топос села, з одного боку, моделюється, як частина "єдиної території", а з іншого – як "ущербний" її елемент, який треба удосконалити. Звідси й перекодування змісту цього простору: констатація "скрізь однаково" (с. 22) замінюється на "Все в нас не так, як у людей" (с. 34), що стимулює до дії. Так на прикладі топосу села, на який направлено світотворчі функції, здійснюється міф про повстання космосу, на рівні тексту це оповідь про розв'язання багатьох практичних і конкретних справ: організації КНС, усупільнення парового млина, створення артілі, виконання вимог земельного кодексу, наведення порядку в повітових фондах управління, дотримання державних функцій сільською радою, створення комун, радгоспів, організація молоді, створення хати-читальні, передплата газет.

У сюжет про "світотворення" задіяні два актанти: ідеальний герой Давид Мотузка і антигерой (ворог) Матюха, які зображуються, за законами жанру, у тотальній опозиції і з гіпертрофованими оціночними характеристиками. В ідеального героя Мотузки – ідеальна біографія, прописана через екскурси в минуле: він наймитував і зростав із усвідомленням своєї бунтарської натури (с. 11), виступав проти денікінців, служив у Червоній армії, повернувся в рідне село, щоб його розбудувати, для цього мусить реалізувати мрію, образ якої багаторазово прописується ("комуни, трактори, життя якесь казкове" (с. 38), "нижче саду буде виселок, колектив у дворі" (с. 40), "на далеких гонах в уяві виступала мрія улюблена неясними обрисами сонячно-барвистих плям" (с. 88)).

Біографія Матюхи подана скупю й пунктирно, із семантикою протиставлення: був партизаном і воєнкомом у волості, став головою сільради, одружений на куркулівні, "живе, мабуть, поміщик так не жив: щодня гуляє, п'янствує, а стрінеш п'яного – обмини третьою вулицею, бо так наганом і розмахує" (с. 22). Таким чином, у конструюванні образу Матюхи можна добачити казковий прийом, коли ворог маскується під чужу личину, у цьому разі – під радянську людину.

У героїв різні типи поведінки: Мотузка використовує моральний і психологічний уплив, Матюха – аргумент фізичного насилля. Відмінні ключові портретні деталі-кліше: у Давида "мужнє", "вродливе" обличчя, у Матюхи "пика з-під кудлатої шапки, мов здоровенний баклажан червоний", "а голова, як копиця сіна, зі сну розпатлана", "кулак, як довбешка", "басище", "голос хриплий із перепою". Прикметно, що для посилення чорно-білого зображення, письменник відверто демонізує

образ "ворога". Матюха "сатаніє" (с. 59, 114), сприймається селянами, як "чорт" (с. 67). Виразно-демонічна поява Махновського, поплічника Матюхи: " [...] од вітряків по дорозі пара баских вороних коней у бричці летіли просто сюди. Ближче. Аж землю рвуть копитами вороні, в милі. А на передку – кучер у червонім картузі – міліціонер, одкинувся назад, на віжках коні несуть" (с. 53).

Сюжет про "світотворення" розгортається у двох функціональних ролях Давида Мотузки: це виступ проти Матюхи, який уособлює корозію влади, та боротьба за свідомість мас, яка уможливорює втілення мрії. Їхнє оприявлення пов'язане з *проблемою "зіпсованої" ідентичності й повернення довіри до радянської влади*. Суть колізії в тому, що обидва герої мають спільний ідентифікаційний код – вони комуністи. Селяни сприймають "радянське" й "комуністичне" через образ здеморалізованого Матюхи, який вважає, що "наша робота така, партійна, – пий без ніяких разговоров" (с. 48) і розцінює свою партійність, керуючись прагматизмом ("А що б же – кров свою в революцію проливав, житні, можна сказати, не жалів та й ходив би обшарпаний, ячниками б давився та по-свинячому жив, як вони?!"). Тому повернення в село Давида-комуніста та його відверті розмови з селянами сприймаються без ентузіазму й навіть підозріло, недарма батьки Давида довгий час приховують "партійність" сина як "вибухову" для села новину (с. 31).

Прикметною особливістю в конструюванні проблеми ідентичності є те, що пріоритетна роль належить тут авторові та його баченню героїв, яке тільки через багатопланові сюжетні ходи стає доступне і героям-селянам. Так автор чітко означає "несправжність" Матюхи через пародіювання: "На порозі від спальні, як у дзеркалі, – Матюха. Тільки цей червоний і в піджаці, а з бокової кишеньки – червоний крайок партквитка, – колись на партз'їзді бачив отак у дуже видатного партійця" (с. 46). Натомість наполегливо аргументується "справжність" Мотузки, рецептивна продуктивність його ідентифікаційного коду, який ґрунтується на поєднанні селянського світогляду й комуністичної ідентичності, що виявляється, наприклад, у "романі зі степом": "Ну, як тебе та не любити, як от дивлюсь у далину твою й бачу в ній цілий світ новий" (с. 10).

Письменник переконливо й скрупульозно описує Давида-селянина через ряд промовистих мікросюжетів: він зразу по приїзді молотить жито з батьком; їде у млин; зважаючи на погану погоду, яка може

завдати шкоди господарству, облишає громадські справи й закінчує довіювати жито. Зображуючи селянське начало в образі Давида, письменник приділяє особливу увагу ідеологічній корекції: "Над віконечком маленьким – Ленін. На покуті в головах – жмут книжок" (с. 11). Комуністична "справжність" та ідеологічна довершеність героя утверджується за допомогою відповідної ініціації: Давидові Мотузці дозволено озвучити голос "центру", "вищих органів", "правди". Герой, пояснюючи селянам політику партії, доводить: "І центр уже виробив: є ж фонд переселенчеський [...]. І заводи старі пускають, і нові будують. А вже тоді на базі реконструйованої промисливості можна буде й саме хліборобство підняти, щоб було воно в нас культурним хліборобством, а не таким нещасним, як тепер є" (с. 54). І далі – світотворча модель із виразною персоніфікацією та натуралізацією образу революції: "Так і республіка наша. Не з піни морської вона народилася, а народилася в сирих окопах, в нетоплених ешелонах, недоїдаючи, не скидаючи по місяцях сорочки. Що ж нам тут соромитися, що ми коростяві та в болячках? Є й самогон у нас, є й біля влади бандити, а дехто з них і в партію проліз. Не схватись, а скинути сорочку та пильно з квачиком та йодом. Це зараз робить і влада, і партія" (с. 72).

Особистий приклад Давида Мотузки, його старання служити інтересам селян, палкі й переконливі промови "від імені" центру вивіщують героя в оцінці селян, які сприймають його "селянський комунізм": "Він був звичайнісінький, Давид Мотузка, як і тоді, під час революції ще: гарячий і вдумливий. Розпитувався про життя, розповідав багацько. Голос у нього рівний став і твердий. І весь змужнів. Ходив він у не перешитій шинелі солдатській і хоч партійний, а без нагана за поясом. На другий же ранок уже з батьком жито домолочував. А вечорами з селянами говорив: розумний, начитаний. На вулиці, на гулях ніхто не разу не бачив" (с. 90). Так завдяки прикладу ідеального героя, селянина-комуніста, селянам повернута візія "справжнього" радянського життя, освяченого комуністичними ідеалами.

Особливої уваги заслуговує драматургія світотворчого сюжету з проекцією на пошук "втраченої" радянської ідентичності. Вона подається, згідно зі схемами казково-міфологічних жанрів, у серії герців двох антагоністів. Перший – це "ідентифікаційна" битва сам-на-сам: "Це хто? [питає Матюха – В.Х.] – Тихо, а твердо: – Це я [відповідає Мотузка – В.Х.]" (с. 35). Другий – протистояння за можливість "регулювати" свідомість мас. Матюха використовує засоби фізичного та психо-

логічного тиску, які помітно демонізовані: "Він пройшовся поміж селян, зірко спідлоба роздивляючись. І на кого падав погляд його, той в'янув, очі впускав і заклопотано чи за кisetом ліз у кишеню, чи щось біля мішка от зав'язка немов саме розв'язалася" (с. 35). У той час, як із появою Матюхи настає тиша й символічне небуття, із приходом Мотузки "народжується" слово.

Програвши другий поєдинок, Давид розпочинає цілу кампанію із завоювання прихильників. Так зі зміщеними акцентами розгортається виховний сюжет: свідомий герой виховує несвідому масу, експлуатуючи слово. Розмови Мотузки з селянами часто переростають у проповіді та просвіту: цим соцреалістичний герой нагадує своїх попередників – персонажів народницької прози. Окрім того, Мотузка "використовує" слово у своїх дописах. Вони відіграють магічну роль у формуванні "свідомості": "І в газеті здорово пропечатано. Селяни кожен своїми очима дивився, як там написано: "Матюха п'є, гуляє". І за млина парового, й за Гниду. Це ж уся Україна читає. І влада вища знатиме" (с. 134). Так спрогнозовано програш Матюхи ("Треба вдарити, а не зведе руки, страшно" (с. 133)) і розвінчання його авторитету ("[...] Давид із захопленням і радо дивився на їхні [селян – В.Х.] обличчя, що на них в очах крізь забитість та заляканість і щось нове виступало, якась надія. Це ж на їх власних очах Матюха [...] на людях оторопілий стояв перед Давидом, а вдарити не посмів" (с. 134)). Поразка Матюхи означала усталення "справжньої" радянської ідентичності, яка втілена у "сформованій" свідомості селян.

Перемога Давида Мотузки, *носія "справжньої" радянської ідентичності*, посилюється мотивами "внутрішніх" перешкод на шляху досягнення мети (хронотоп випробування). Перше випробування стосується "тілесної" любові й орієнтоване на любовний трикутник "Давид – Марія – Тихін". Письменник філігранно описує захоплення Давида Марією, яку пов'язано з образом "пруткого", "молодого" тіла. Давид стримує свої бажання ідеологічною доцільністю: визнає пріоритет дружби з Тихоном, чоловіком Марії, "прописує" ідеологічну роль "делегатки" для Марії, прагнучи використати її здатність впливати на людей. Рациональна домінанта ідеологічного мотиву в любовних стосунках посилена сюжетом "Давид – Зінька". Він романтизований з намаганням описати почуттєвий світ, але поданий по-цнотливому, зважаючи на ідеологічну заданість: Зінька ще підлітком служить зв'язковою між Давидом-партизаном і сестрою Катрею, а пізніше

"розвідником" у таборі Матюхи. Її жіноча місія зведена до ролі оберегу "ідеолога" Мотузки.

Друга перешкода – це випробування візією смерті. Давид усвідомлює ймовірність смерті, але це не зупиняє його: індивідуальна цінність перенесена в позаіндивідуальну площину. Герой патетично констатує: "Що нам життя, кожного з нас, перед тією радістю трудящих, що ради неї кидали матерів, жінок, дітей і йшли з гвинтівками, обшарпані, упроголодь, щоб, може, ніколи не вернуться. Падали в крові тисячі без вагання, бо буде ж радість і тим, кого кинули, і тим, хто буде ще приходити в життя. А що їм оце тільки мить одну, що тільки крилом черкнула... А! Хіба радість чи й саме життя вимірюється часом!" (с. 83).

Універсалізуючи мотив перемоги героя над смертю, А.Головка переносить його у фізичну площину й воскрешає героя в дописаній останній частині книжки, що посилює казковість як конституювальний елемент епосності роману. Показовим є фінал твору, коли Мотузка "мчить" у майбутнє: "А тільки й чув, як під колесами – і спереду, і ззаду, під безліччю копит і коліс, наче тугу нап'ята струна, бриніла дорога в ранкову далечінь..." (с. 186).

Глобалізація епічного начала, заявлена в романі й найповніше оприявлена в образі бездоганного героя – носія радянської ідентичності, указує на те, що твір не вкладається в межі жанру виховання, на російські зразки якого був орієнтований і в контексті яких розглядався. Теза про "бажаний" і "обов'язковий" соціальний устрій, яка лежить в основі роману, співвідносить його з жанром соціально-ідеологічного роману. Аналізуючи цей жанроутвір, М.Литовська визначає такі його особливості: критика усіх суспільних відносин і форм, зображення утопічного ідеалу, протистояння двох систем, чітко означені соціальні полюси [8, с. 325]. "Бур'ян" як зразок соціально-ідеологічного роману демонструє "жорсткіші" й більш довершені ідеологічні сюжети, пов'язані з ідейною досконалістю позитивного героя, що увиразнює позицію українського роману в контексті російського пресоцреалістичного канону.

Соцреалістична зразковість роману "Бур'ян" загострює проблему "соцреалістичного" А.Головка. Якщо соцреалізм і не починався у "Бур'яні", як на цьому наголошують радянські критики, актуалізуючи "Червоний роман", то в ньому, принаймні у зразковому варіанті (увінчаний ювілейною премією до 10-річчя жовтня, роман "закам'янів" у соцреалістичному каноні), він закінчувався. Після "Бур'яну" А.Головка

страждає на соцреалістичну "безплідність", спровоковану, очевидно, обговоренням роману "Мати".

Цей твір був початком амбіційного проекту, "художнього полотна", роману-трилогії, який А.Головка як "сформований письменник" (так він себе позиціонував в "Автобіографії") розпочав у 1927 році та розцінював основною роботою всього життя. Планована трилогія "Три брати" присвячувалася основній темі творчості А.Головка – періоду громадянської війни в Україні. Під час обговорення перших розділів письменник усвідомлює необхідність показу подій революції 1905–1907 років. Так у 1932 році з'явився роман "Мати" як пролог до трилогії. У ньому А.Головка скористався вже апробованою поетикальною схемою, яка передбачала наявність реального плану й символіко-алегоричного, який універсалізував сюжет і його художній "резонанс". Роман піддано жорсткій критиці насамперед за виразність символічного плану. Письменник змушений опублікувати нову редакцію роману, позиціонуючи її як першу книгу трилогії про український народ у двох революціях ХХ століття і зміцнюючи реалістичну основу з відповідною "класовою" розстановкою сил. Як результат, вийшов кон'юнктурний текст, який радянська критика намагається називати кращим, однак його аналіз навіть ту ж радянську критику переконує у зворотному.

Ситуація з романом "Мати", – переломна у творчій долі А.Головка, – виявляє особливості його соцреалізму. Очевидно, що роман "Бур'ян" був результатом творчої волі автора: його плужанського максималізму й дискусійності, загравання з комуністичними ідеалами, симпатії до політики партії. Імовірно, на цьому етапі, у контексті 1920-х, А.Головка і його текст, у якому відчутна притаманна письменнику схильність до архетипного мислення, влаштувала владу. Але як тільки вона розпочала формування А.Головка як зразкового соцреалістичного письменника у 1930-х, так митець для соцреалізму закінчився, все, що він спроможний зробити цінного – це переробити свої знакові тексти ("Червоний роман", "Бур'ян") та увиразнити їхнє "соцреалістичне" звучання.

Поєднання замовлення влади й письменницького таланту, необхідне для еталонного соцреалістичного письменника, не спрацювала у випадку А.Головка¹. Він продовжує працювати над реалізацією свого

---

¹ Звісно, осмислюючи романні невдачі Головка, слід враховувати й суто художні аспекти, зокрема, особливості природного обдарування письменника.

задуму, видає роман "Артем Гармаш", оцінюючи який, радянська критика шкодує відвертих похвал – роман був достатньо слабкий із художнього боку, що, звісно, послаблювало також його ідеологічне звучання. Працюючи над трилогією понад 50 років, А.Головка так і не завершує її. Він яскравий і показовий "зразок" письменника доби 1920-х, утілюючи її художні пошуки й духовні катаклізми. Феномен А.Головка полягає в тому, що письменник "не переходить" рубіж 1920-х. Він стає *художньо імпотентним* у 1930-х, бо не зміг писати за сценарієм, диктованим владою, саме тому А.Головка, "зачинателя" соцреалізму, припустимо вважати *його невдалим проектом*.

Література

1. Вайман С. Под руинами соцреализма. Человек и идея в повести М. Горького "Мать" / С. Вайман // Литературное обозрение. — 1991. — № 12. — С. 26—33.
2. Головка А. Бур'ян // А. Головка Твори : в 5 т. — К. : Дніпро, 1977. Т. 1. — 1977. — С. 7—186.
3. Головка А. Передмова до роману "Бур'ян" // А. Головка Твори : в 5 т. — К. : Дніпро, 1977. Т. 5. — 1977. — С. 209—211.
4. Історія української літератури : у 8 т. — К. : Наукова думка, 1970. Т. 6. — Література періоду боротьби за перемогу соцреалізму (1917–1932). — 1970. — 514 с.
5. Історія української літератури : у 2 т. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. Т. 2. — Радянська література. — 1957. — 878 с.
6. Ковальчук О. Роман А. Головка "Бур'ян" / О. Ковальчук // Ковальчук О. Аналіз творів шкільної програми. — Ніжин : Просвіта, 1996. — С. 3—6.
7. Лейдерман Н., Володина Е. Соцреалистический мета жанр и его потенциал // Русская литература XX века: закономерности исторического развития. — Екатеринбург, 2005. Книга 1. Новые художественные стратегии. — Екатеринбург, 2005. — С. 331—354.
8. Литовская М. Формирование соцреалистического канона / М. Литовская // Русская литература XX века: Закономерности исторического развития. — Екатеринбург, 2005.

Очевидно, що А.Головку притаманне новелістичне мислення, яке в романному, а особливо в розлогіму епопейному жанрі дало "збій".

Книга 1 : Новые художественные стратегии. — Екатеринбург, 2005. — С. 295—330.

9. Синявский А. Роман М. Горького "Мать" как ранний образец социалистического реализма / А. Синявский // Cahiers du monde russe et soviétique. — 1988. — V. 29. — № 1. — С. 33—40.

10. Bush R. L. Gladkov's Cement: the making of a Soviet classics / R. L. Bush // The Slavic and East European Journal. — 1978. — Vol. 22. — № 3. — P. 348—361.

11. Clark K. The Soviet Novel : History as Ritual / K. Clark. — Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 2000. — 320 p.

УДК 811.161.2 373.09

Л.І.Коткова

Інтерпретація кольороназв в ідіолекті В.Винниченка

У статті розкрито можливості колористичної лексики у створенні індивідуальної картини світу В.Винниченка. Увагу приділено розгляді колоративів в емотивних значеннях, які стають основою для численних експресивних слововживань.

Ключові слова: експресивність, колоратив, колористична семантика, кольоропозначення, метафора, мовна картина світу, текст.

В статье раскрыта роль цветовой лексики в образовании индивидуальной картины мира В.Винниченка. Наибольшее внимание уделено рассмотрению колоративов в эмотивных значениях, которые становятся основой для многочисленных экспрессивных словоупотреблений.

Ключевые слова: картина мира, колоратив, колористическая семантика, метафора, текст, цветообозначение, экспрессивность.

The peculiarity of the influence of colouristic lexis in creation of the individual V.Vinnichenko's language picture of the world was revealed. Of great attention is colouratives in their emotive meanings, which become the basis for numerous expressive usages.

Key words: expressiveness, colourative, colour semantics, colour denotation, discourse, language picture of the world, metaphor.

Структурно-семантичні особливості й образно-виражальні функції кольоропозначень, конкретні спектральні чи символічні колірні ознаки в лексичній системі та творчому доробку письменників вивчалися принагідно в загальному контексті досліджень у працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців (О.О.Потебня, Л.А.Булаховський, В.Жирмунський, Б.О.Ларін, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, С.Я.Єрмоленко, Р.Якобсон, М.О.Карпенко, В.В.Жайворонок, А.К.Мойсієнко, Д.М.Шмельов та ін.). Лексика на позначення кольору в лексико-семантичній системі української мови була об'єктом наукових студій А.П.Кириченко, А.П.Критенко, О.М.Дзівак та ін. На сучасному етапі виявлено активізацію дослідницьких пошуків у царині лінгвостилістики, де на матеріалі мовотворчості письменників фольклорних текстів, фразеологічних одиниць простежується індивідуальний підхід до використання назв кольорів: А.К.Мойсієнко – у художній мові Т.Шевченка, Л.К.Гливінська – у поезіях М.Вінграновського, О.В.Коваль – у мовотворчості поетів-неокласиків, О.В.Слюсаренко – в українських весільно-обрядових піснях, С.А.Шуляк – у поетичному ідіолекті Є.Гуцала, Т.Ф.Семашко – в українській фразеології та ін.

У мовотворчості В.Винниченка колористична семантика лексичних одиниць належить до недосліджених аспектів, проте ідіостиль письменника репрезентує як реальні (об'єктивні) показники означуваних денотатів, так і ті, котрі приписуються їм авторським мовомисленням, способом їх опосередкованого кваліфікування.

Колористична семантика у творах В.Винниченка ускладнена фольклорними та національними символами, що сягають своїм корінням своєї давнини.

В ідіолекті В.Винниченка лексеми на позначення кольору представлені досить широко. Вони репрезентовані як словами, належними до первинних (абстрактних) назв кольорів, що не мають мотиваційних зв'язків з іншими денотативними сферами (*зелений, жовтий, червоний, синій, сивий, чорний* та денотативними сферами (*зелений, жовтий, червоний, синій, сивий, чорний та ін.*), так і вторинними номенами, які є похідними від: 1) назв рослин (*шафрановий, оливковий, каштановий, фіалковий*); 2) назв металів (*бронзовий, золотий, металевий*); 3) назв мінералів (*мармуровий*); 4) назв продуктів харчування (*шоколадний, молочний*); 5) назв рідин (*кривавий*); 6) назв тканин (*атласний*).

Колористична лексика в ідіолекті В.Винниченка використовується з описово-зображальною та емотивно-оцінною, експресивною метою.

Аналіз свідчить, що досить рідко відсутній зв'язок кольороназви з позитивною чи негативною оцінністю, і такі прикметники передають тільки колористичні характеристики, тобто є описово-зображальними: *Повз їх пройшла Катря, весело наспівуючи, й коротенька, **синя в зелених квітках** спідниця її теж: весело хилиталась [4, с. 32]; І круглий електричний ліхтар, наче місяць вповні, сумно, не моргаючи, дивився на його і ласкаво милував його згорблену, маленьку постать в **жовто-зеленім** сплющеним картузі [4, с. 36]; Найнявся... – промовив він, не маючи сили одірвати погляду від **синіх**, мрійних очей Катрі [4, с. 31]; Я знаю, що у вас **карі очі**, потім... Яке у вас волосся?.. **Русяве**, здається. Ну, да... **Русяве волосся**. Ну, і так далі. А ім'я — пошлість [4, с. 43].* Проте й тут простежується відхилення від узусу: **зелені** квітки, яких природа не знає. Як правило, кольоропозначення у В.Винниченка виконують не тільки номінативну, а й емотивно-оцінну, виражальну функцію.

В.Винниченко, відштовхуючись від звичайного (пейзажного) погляду на навколишній світ, передає індивідуальне зорове сприйняття дійсності, відтворює її своєрідними барвами: *Сонце косою **золотою** палицею вперлось їй у **чорно-сині** кучері і поблискує в **бронзовому** оці [4, с. 848]; Уже **рябіє сад зеленим** ряботинням, уже вишні, яблуні, груші повдягали біло-рожеві вінчальні серпанки, вже гуде старий сотнями телеграфних стовпів [4, с. 828]; **Банькати жовтуваті** очі, обведені **фіолетовими** западинами, дивляться строго, проникливо [4, с. 473]; Герцог бравншвайзький витирає густий піт із **червоного веснянкуватого** чола. Його очі **рудого** теляти, великі й добрі, в **жовтих** густих віях напружено кліпають [4, с. 473]; **Чорний** шовк жалоби ще виразніше підкреслює **молочно-золотистий** чистий овал над **чорним** коміром і важкі **червоні** крила волосся під **сірувато-чорним** серпанком капелюха [4, с. 395]; **Зашаруділо жовто-сиве жито**, застрибали перед ногами коники... [4, с. 45]; **Дерева в матово-срібному** пуху інею [4, с. 342]; **Берези шепталась** між собою, оголені, **білі берези** [4, с. 46]; **Смугляве** собі з **синьою** родимкою під вухом личко, здивовано-сумні, злегка пукаті очі старої бронзи, стрижене до плечей **чорно-синє** волосся [4, с. 395].*

Традиційна символіка представлена вживанням стійких епітетів, їх використанням у складі узуальних образів: *...Кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в **зелений хліб**... [4, с. 44–45]; **Засиніло небо**...*

далеко-далеко... [4, с. 49]; Він [Толя] завжди виходив надвір трошки боязко, жмурився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима [4, с. 84]; Дбайливо, енергійно, невтомно десь звиває його [Рудольфа] сіроокий орел [4, с. 798]. Експресивність Винниченкових текстових просторів значно посилюється, якщо традиційні народнопоетичні образи (колірні епітети) використано для характеристики абстрактних понять, психічних станів людини тощо: Як осінній сивий туман у тісних межигір'ях, заліг сірий сум у графському домі [4, с. 645]. Приклад містить узуально та оказіонально вживані кольоративи, що становлять семантичний комплекс, складники якого порівнюються. Тут В.Винниченко використовує колористичні епітети як національно марковані, у яких зорові зв'язки між фрагментами картини світу є найбільш прозорими, домінантними у фольклорі та творчості багатьох українських письменників.

В ідіології В.Винниченка переважають індивідуально-авторські кольори-символи. У текстах автора емотивно-оцінний план колористичної лексики зазнає модифікації: на основі традиційних образних уявлень, асоціацій письменник створює нові, свіжі характеристики, іноді вкрай несподівані поєднання на зразок **срібна сталевість**, **золота ласка сонця**, **фіалковий тон лісів**. Оказіональне вживання кольороназв породжує додаткові суб'єктивно-оцінні значеннєві плани, дозволяє сприймати текст у взаємозв'язку з емоційно-особистісними переживаннями персонажів: **Порожні, пустельні вулиці Берліна з жовтошафрановими блисками безживних вікон** [4, с. 801]; **Обрій неба шафраново-жовтий...** [4, с. 801]; **Люба, бронзово-смуглява прозоро-одверта дівчинка знову стала матово-смутна** [4, с. 730]. Кольори, як правило, виконують емотивно-оцінну функцію, сприймаючись по-різному, залежно від того, які фрагменти картини світу характеризують (українські національні символи (рожа), абстрактні чи конкретні явища): **На столику вузька, висока вазочка; в ній дві рожі: жовта й густо-червона з соковитими пелюстками, неначе одвернуті яскраві губи** [4, с. 275]; **От заходить сонце... і блискають червоним, металічним відблиском вікна високих кам'яниць на горах** [4, с. 264]; **Ніс качиний, злий, червоний на кінці від вітру** [4, с. 162]; **Матово-бліде, рівне, схудле лице під крилами червоного волосся не рухається, чогось жде** [4, с. 785]. Уживання колористичних оцінних прикметників залежить від інтенцій номінування та демонструє опосередкованість "концептуального" і "матеріального" планів, харак-

терних для ідіолекту В.Винниченка. Семантика колоративу *червоний* втілюється не тільки в значенневих планах відповідних прикметників (кривавий, багряний, пурпуровий, рубіновий, кармазиновий), а й репрезентована лексемами, належними до інших лексико-граматичних класів: дієслів (*Сонце скося й густо червонить стіну робітні, рясно догори позаставлювану полицями з книжками* [4, с. 392]; **Червоніє, червоніє дорога, мила, прекрасна реакція** [4, с. 486]; *Сонце косими проміннями якраз над головою принцеси натискає на протилежну стіну — і стіна від натуги стримати сміх червоніє* [4, с. 582]), прислівників (...*Сонце вже сідає, червоно регочучи, за деревами саду* [4, с. 585]) тощо. В останньому прикладі виявлено властиве для мовотворчості В.Винниченка явище синестезії – вираження в мовній семантиці фізіологічних асоціацій між даними різних видів відчуттів" [15, с. 606]. Тут поєднано зорові і звукові враження (асоціації).

Показовим для ідіолекту В.Винниченка є приписування різних колірних ознак одній реалії, її характеристика за допомогою різної кількості оказіональних сполучень, різного ступеня віддаленості від системно узвичаєних моделей. Так, образ *неба* в мовотворчості письменника трансформується через нетрадиційні словосполучки, обов'язковим компонентом яких є кольоропозначення: *Небо беззоряне, темно-сіре* [4, с. 785]; *Небо темно-сіре* [4, с. 746]; *Уважно й не кліпаючи слухають перші вечірні зірки в потемнілому темно-зеленому небі з чіткою оксамитово-фіалковою хмарою, подібною до суходолу Америки* [4, с. 592]; *Небо недуже, жовтяво-синювате, недокровне* [4, с. 726]; *Небо жовто-сіре, сірчане, з жахливо поширеними, дикими очима* [4, с. 545]; *...Над будинками, на фоні блакитно-рожевого молодого неба, прожогом пролітає повітряний трамвай...* [4, с. 445]; *Небо густо темне, без зір, у важких хмарах, злегка торкнутих нічним сяйвом Берліна* [4, с. 477]. В.Винниченко щоразу знаходить нові способи і засоби оживлення колірних словесних образів, ускладнюючи їх психологічними контрастами, свіжими асоціативними зв'язками.

На контрастній основі часто базується зміст символу. Такі опозити з конститuentами-репрезентантами кольоропозначень проаналізовано в наукових студіях О.М.Афанасьєва [1, с. 92–101], Л.О.Пустовіт [13, с. 17–20], С.Я.Єрмоленко [11], Н.М.Бобух [3] та ін. Мовознавці вважають, що найперше розмежування кольорів було за принципом *світлі – темні*. *Світлі* символізували гарний початок якоїсь справи, а *темні* – з

поганим, неприємним. "Поділ кольорів на білі і чорні більш новий, але і в ньому збережена їхня символічна першооснова: *світлий – білий – гарний; темний – чорний – поганий*. І це для всіх мов" [8, с. 23].

Традиційним для ідіолекту В.Винниченка є зіткнення контрастних колористичних лексем. Опозиції *сяєво – пітьма, світлий – чорний, світляний – темний, тінь – світелечко, світло – темрява* вживаються в різноманітних контекстах, виражаючи полярні символічні значення: *Блакитне сяєво під казанком стало більше, виразніше серед згустилої пітьми* [4, с. 483]; *На світляних велетенських зубцях гребеня величезні рамиці, а в тих рамицях якісь чорні літери* [4, с. 919]; *Що за світляні пасма блискавками пролітають он там у проміжжі домів на темному нічному обрії?* [4, с. 917]; *Безшумно хилитається іноді тінь у вікні, затуляючи світелечко* [4, с. 782]; *Темряву ночі розжене сліпуче світло* [4, с. 841]. Установлено, що символічне протиставлення веде свій початок із найдавніших часів і пов'язане з дуалістичним поглядом слов'янських племен на явища природи" [3, с. 35]. Члени опозиції утворюють у мовотворчості В.Винниченка такі антонімічно-синонімічні пари: *темний, чорний, чорнява, тьма – білий, світло, блідий*. Підсилюючи емоційно-естетичне, експресивне звучання художньої мови, В.Винниченко часто протиставляє колористичні семантичні плани. Які створюють пейзажні картини, портретні характеристики. Формують метафоричні чи зіставні (порівняльні) структури, оксиморонні побудови та антитези.

В ідіолекті В.Винниченка засвідчена як субстантивна опозиція *світло – темрява*, так і ад'єктивна *світлий – темний*. Залежно від задуму автора позитивна чи негативна семантика може актуалізуватися в значеннєвих планах різночастиномовних слів. Так, ад'єктив *світлий* у художніх текстах В.Винниченка трансформовано в дієслово *освітлюватися* (*Труда бере, потискає й освітлюється радістю* [4, с. 677]), дієприслівник *освітлюючи* (*Другі вище над ними швидко нишпорять, освітлюючи одне одного* [4, с. 918]), дієприкметник *освітлений* (*От уже майже над головами, вже один бік вулиці освітлений, як од пожежі, другий – у косих тінях* [4, с. 919]).

Як зазначає С.Я.Єрмоленко, досить часто вживаються означальні назви, які передають не кольористичні, зорові враження, а позитивну чи негативну оцінку [10, с. 179]. За такої умови спектральне значення кольороназв нейтралізується на тлі високого рівня експресивності текстових структур: *Наяда, замість посмішки, злегка розтягла куточ-*

ки **малинових вуст** [4, с.135]; ...Очі робились ще меншими, колючими і страшно якимось **білили** губи [4, с. 38]; ...Федькові в очах уже було зовсім **жовто...** [4, с. 96].

Символіка темних кольорів побудована на протиставленні світлим: *Проти Василя **чорніли** дерева подвір'я, праворуч блищала **світлом** станція, а ліворуч таємниче темніло мовчазне, глибоке поле* [4, с. 28]. Інтерпретація різночастиномовних кольороназв підпорядкована як номінативній функції (*Вмить із того боку від палацу вилітає широке **пасмо світла*** [4, с. 919]; *Треба стати ближче до вікна, до **смуги світла** з-поміж порт'єр* [4, с. 899]; *Крізь віти у листя винограду видно було постаті гостей і гостру лисину пристава, на якій пучком одбивалось **світло лампи*** [4, с. 74]), так і емотивно-оцінній, яка реалізується в процесі художнього відтворення позитивних чи негативних фрагментів картини світу, внутрішніх станів персонажів тощо: *На дахах, деревах, на телеграфних стовпах лежав м'який пухнастий сніг, який від вітру розлітався золотисто-радісно* [5, с. 611]; *Він дуже тре рукою **молочно-біле** чоло...* [4, с. 288]; *І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної засмальцьованої палички, а гострі, колючі думки, які на **чорних**, незримих крилах летіли від рівчака і билися в душі* [5, с. 356].

Експресивність негативного плану втілено в семантиці великої групи субстантивів *чорнява, тьма, пітьма, півтьма, темрява та ін.:* *Але в той самий мент у **чорняві** неба, там, де зникли страховища, бризкають невеличкі іскри* [4, с. 918–919]; *Принцеса Еліза в **пітьмі** вирівнює голову й примрушує очі...* [4, с. 903]; *А вона [Еліза] замість того сидить за дверима в **півтьмі...*** [4, с. 901]. Для передачі важкого душевного стану персонажа (суму, переживання, тривоги, страждання) актуалізовано негативний семантичний план лексеми *тьма*, виражений епітетами *сліпа, чорна:* *Доц і рух у сліпій чорній **тьмі** приводять Макса до пам'яті* [4, с. 778].

Лексеми *темрява, темінь* в ідіолекті В.Винниченка слугують для відтворення негативних життєвих ситуацій, взагалі чогось негативного, злого, ворожого: *Я оповідаю про арешти, як уночі, десь у **темряві**, оточують дім темні постаті, що балакають пошепки: на сходях брязкотять шпори, такі зловісні, такі голосні серед глибокої тиші* [4, с. 325]. У наведеному контексті негативний оцінний зміст символу *темрява* підсилено семантикою лексем: *арешт, уночі, темні постаті, зловісний*.

Темпоральна лексема *ніч* уживається в найрізноманітніших контекстах, та все ж вона здебільшого символізує негативну оцінність. Образ *ночі* письменник пов'язує з кольором неба, поєднуючи лексему з кольорономеном *темна*: *Коли гасне вікно, ніч стає темна, тоскна, самотня* [4, с. 782]. У цьому контексті негативний оцінний зміст підсилено семантикою прикметників-кольороназв *тоскна, самотня*. У мовотворчості В.Винниченка виявлено широку амплітуду кольорів *ночі*: *І від них блідне й сіріє темне лице ночі* [4, с. 605]. Тут колірні ознаки *ночі* виявляються опосередковано, тобто через понятійний план іншої лексичної одиниці – *лице*.

Проза В.Винниченка щодо використання кольороназв суголосна з поетичними творами, де "образом темряви, пітьми... здавна символічно позначали явища, які приносять скорботу, печаль і взагалі біди, а образом світла – позитивні явища, що несуть правильність і праведність у світ темряви й пітьми" [2, с. 55]. Так, протиставлення *світлий (світло) – чорний* у контекстах В.Винниченка зберігають позитивну і негативну маркованість: *Назад виїмав людям серце, клав на місце його холодну ненажерливу жабу, яка глitala радощі життя, глitala вогонь його та світло і завжди була холодна та чорна* [5, с. 429]. У В.Винниченка лексеми *темний, чорний, сірий* символізують душевні переживання, журбу, стан пригніченості: *Він [Василь] швидко озирнувся, й очі йому зробились темними і глибокими* [4, с. 31]; *...А Василь лежав, спершись ліктем на клунок, і, повернувши своє бліде, худе лице з чорним волоссям і чорними, напруженими, журливими очима в той бік, де серед земляків своїх лежала Катря, не слухав його* [4, с. 26]; *Тільки ж став зазірати у вікна сірий похнюплений ранок, вони вже почали ворухитись* [5, с. 440].

Характерними для ідіолекту В.Винниченка є персоніфіковані образи *темряви*, які вживаються для відтворення внутрішнього світу персонажів, взаємозв'язку природи та різноманітних сфер людського існування: *Перед нами чорнів Кривий Яр. Я знав, що вночі кожний яр видається глибшим, ніж є в дійсності. Але цей був як безодня кострубата, чорна, вогка. З обох боків його непорушно і понуро стояв ліс, одсвічуючи проти місяця стовбурами дерев. Той бік дороги, що був проти місяця, наганяв своїми темними провалами тінів тоскне, непокійне чуття. Здавалося, в тих чорних западинах сидить хтось і пильно стежить за нами. Дорога круто спускалась вниз, сіра, самотня, порожня* [4, с. 65]. Групу субстантивів із негативною експресією утворюють слова-образи *ніч, яр, безодня, провали*,

тіні, западини. Ці лексеми маніфестують "висунення в них на перший план експресивних функцій" [9, с. 226], що сприяє перетворенню їх на негативно оцінний синонімічний ряд. Конотація негативного плану в семантиці цих лексем-символів підсилюється одноплановими щодо характеру асоціацій епітетами-кольороназвами *чорний, темний, сірий* та художніми означеннями *кострубатий, вогкий, тоскний, непокійний, самотній, порожній*.

Антонімічна парадигма *ясний – темний* може вживатися з метою протиставлення освітленого місця – неосвітленому, не виражаючи зв'язку з позитивною чи негативною конотацією: *Далина степу стала темнішою, туманнішою, а біля нас ясніше* [4, с. 62].

Особливо численними в ідіолекті В.Винниченка є ад'єктивні антонімічні біноми *білий – чорний*, які вживаються в найрізноманітніших контекстах. Це пояснюється тим, що "білий і чорний кольори містяться на полярних точках кольорового спектра, а їхні назви й символіка антонімічні" [14, с. 151]. Контрастна маркованість аналізованих колоризмів трапляється в мовотворчості В.Винниченка: *Нема любові без ненависті, як нема білого без чорного!* [4, с. 481]; *Часами знизу, з того города, який шумів і щоночі сяяв білим світлом в чорне небо, приходив хтось з міщан і забирав з собою одного або двох копати льох або місити глину* [4, с. 26]; *Тут не було вже білих беріз, не було метеликів, земля була вогка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами* [4, с. 47]; *Надзвичайно білі зуби на темному фоні...* [4, с. 898].

Полярна маркованість компонентів зазначених контрастивів властива не лише ад'єктивам-епітетам, а й іншим частинам мови: *І перед ним забіліла хустка, з-під якої трохи темніше дивилось йому в очі лице Катрі* [4, с. 29].

Ад'єктив *білий*, трансформуючись у субстантив *блондин*, називає людину, яка має світле волосся, тобто біловолосий: *Не через пів, а через півтори години з дому Гертруди фон Елленберг виходить гарний, поставний блондин із темними віястими очима й густими чорними бровами* [4, с. 706]; *Йому до лиця золоте волосся, тільки зразу ж видно, що фарбоване – ця циганська жовта смуглявість тону хорошої старої кості в блондинів не буває...* [4, с. 723]. Лексема *блондин* поза контекстом не передає яких-небудь додаткових емотивно-оцінних забарвлень, проте колористична характеристика у межах висловлення може укладатися аксіологічними планами, які

утворюють колірну опозицію: *світлий*, приємний, бо справжній, природний – *світлий*, не зовсім приємний, бо штучний, фарбований. В.Винниченко зрідка використовує у своїй творчості й описові кольоропозначення (н-д, *тону хорошої старої кості*), у яких основний спектральний колір не названо, бо важливо підкреслити саме відтінок: *Очі йому, які раз у раз дивились убік, тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого, гострого обличчя його, кольору мідяного п'ятака, з густим рябощинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка* [5, с. 248].

Негативний експресивний план конотує ад'єктив *білий*, коли в контексті він асоціюється з холодною байдужістю, злістю, роздратованістю: *Губи Семена були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто* [4, с. 41].

Негативна оцінність прикметників *сірий*, *жовтий* виявляється й у сполученнях із субстантивами на позначення зовнішності персонажа: *Борідка, брови, волосся на голові було ріденьке й сіре, а худеньке личко жовте, як солома* [4, с. 67]; *...На висках – жовтизна, в роті якраз посередині вищербивсь один зуб* [4, с. 782]. Порівняймо з власне номінативною семантикою кольороназви *сірий*: *Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полинялу залізну покрівлю панського будинку* [5, с. 128].

Конкретна спектральна чи асоціативна колірна ознака посилює емоційно-естетичне звучання контексту, якщо семантика колористичних одиниць, що належать до основних та проміжних ланок хроматичної гами кольору, протиставляється: *Темно у всіх його вікнах, тільки троє з них світяться червоним світлом, наче три квадратні блищачки* [4, с. 604]. Контекстуальне протиставлення кольоропозначень *темний*, *світяться*, *червоне світло* актуалізує їхній стилетвірний потенціал.

В ідіолекті В.Винниченка лексеми на позначення різноманітних кольороназв мають досить широку сполучуваність і однаково активно реалізують свої прямі та переносні значення. Так, поєднуючись із субстантивами, вони реалізують такі прямі значення:

- колір обличчя та його частин: *Люлька пихкала йому під носом і освітлювала його жовті вуса й хворі очі, в яких стояло щось злісне, уперте* [4, с. 36]; *Семен повернув до мене свій жовто-смуглявий гострий ніс, підстрижені вуса й здивовано промовив...* [4, с. 39]; *Казали люди, що Копанка весь зробився сірий, як вичитував його*

Терень [4, с. 73]; Сльози стікають по **синьо-змерзлих** лицях... [4, с. 803]; ...Хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі з поверненим вбік **блідим**, напруженим лицем... [4, с. 48]; Чи від світла місяця, чи чого іншого лице його було **жовто-буре**, як осінній зжовклий лист [5, с. 589];

- колір рослин: На горі буйно хитається під холодним вітром ранку **сиве** жито... [4, с. 29]; На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли, стукав дятел десь вгорі... [4, с. 45]; Січе пронизливий, тонкий дощик і сріблястим порошком покриває і хати, і землю, і **жовто-зелену** травичку, що з'явилася з-під снігу [6, с. 22];

- колір продуктів харчування: Степан Петрович хотів щось сказати, але замість того ковтнув другу чарку й угризся в підсмаженого **золотавого** пиріжка [6, с. 100];

- назви предметів, речей: На самих дверях я бачу другу, поважну мідяну таблицю з **чорними**, строгими літерами... [4, с. 274]; І ззаду ближчих видно **темні** овальні тіла повітряних страховищ [4, с. 917]; Між нами лежав якийсь пакуночок, загорнутий в **сірий** грубий папір [4, с. 62];

- колір одягу та його елементів: ...Повз них промиготіла **темна** дівоча постать і Василь зараз же побіг за нею... [4, с. 32]; Раптом принц Георг швидко присідає, а у вікні з'являється **темний** контур мужчини [4, с. 909]; Тоді дівчина рішуче бере **чорне** мережане манто, накидає на плечі і, чуйно прислухаючись, навипиньках прокрадається в сад [4, с. 604]; Макс очима стає навколішки перед **білою** задуманою постаттю [4, с. 674]; Мені стало видно тільки його **чорний** кашкет з **тьмяним** відблиском місяця на козиркові [4, с. 61];

- колір предметів інтер'єру: Великий **зелений** абажур ніжно гонить зеленкувату тінь до стелі й стін лабораторії, а вниз, на стіл, – сліпуче біле світло [4, с. 485];

- колір небесних тіл, природних явищ, предметів, взагалі навколишнього світу: Вечір, спасибі йому, був **темний**, густий, на два кроки нічого не видно [4, с. 74]; Правда, вона вся в темному, трудно її побачити в **темноті** алеї [4, с. 909]; Хмари **темним**, густим димом нависли над селом і незграбними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко [6, с. 22]; Раптом ліс біля дороги скінчився, і в авто глянуло **сіре**, нависле, брудне, теж у лахмітті хмар сибірське небо [6, с. 108]; Небо високе-високе, **синє** та холодне [5, с. 541]; Хмари аж **сині**, кошлаті, так і розрізують їх зеленаві блискавки [5, с. 545];

- масть тварин: *Круторогий, сивий віл Архирей, що підбирався з лугу до молоденьких, дуже смачних сходів пшениці, зараз же зупинився й зробив вигляд, що пшениця його зовсім не цікавить і маленький, чорненький хазяїн його даремно кричить* [6, с. 51].

Найактивніше реалізують свої переносні значення семантичні структури колористичних прикметників: *Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись* [5, с. 256]; *Із-за будинків на сиво-молочні хмарини, на пухкі кучері землі тепло лягають рожево-золоті благословляючі пальці Великої Матері* [4, с. 922]; *Чисте, молоде, хлопчаче ще обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого ясно-русого чуба було напружене й збентежене* [5, с. 256].

Зорові асоціації відіграють дуже важливу роль у творенні художніх образів, викликаючи цим у читача багатовекторне сприйняття фрагментів національної картини світу і поглиблюючи емотивно-аксіологічний план оповіді.

Ідіостиль В.Винниченка демонструє тенденцію до використання колористичної лексики як асоціативного потенціалу експресивних метафоричних центрів: *Тільки-тільки перші промені сонця червоними від ранішнього холодку пальцями хапаються за димарі й шпилі башт, у різних кінцях Берліна на вулицях починається дивний рух* [4, с. 840]; *І сьязво над Берліном так само, як півгодини тому, мирно й задумливо впирається віялом у темно-сіру запону неба* [4, с. 911]; *І часом, коли місяць головою роздере густу чорну вату хмар і виставить із дірки здивовано-журне кирпате лице й по білому савану розіллється синя туга його, доктор Рудольф тихенько підбирається до вікна...* [4, с. 823]; *Чуйно, стиха шепочуться каштани, м'яко шарудить темно-синя кирея ночі* [4, с.604]; *Обличчя Олександри Михайлівни блідою плямою рухається під капелюхом* [4, с. 324]; *...Він [батько] готов покласти до ніг її [Труди] всі свої бухгалтерські книги, весь спокій, усе посивіле життя своє...* [4, с. 627]; *Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів* [4, с. 44]; *Сонце врочисто, велично здійсмає червоно-золоті вії над садом* [4, с. 644].

Серед кольоропозначень, що входять до складу метафоричних конструкцій, частотою вживання в ідіолекті В.Винниченка вирізняється лексема *золотий*, яка є синонімом до *жовтий*: *...Вже далеко-далеко за селом сонце віялом розставило в небо свої золоті пальці і зараз*

буде тепло-тепло [4, с. 29]; Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тянулась до землі **жовта смуга проміння** і здавалась **золотою палицею**, припнутою до стіни... [4, с. 40]; І разом з нею сміялось її положене **золотистими хвилями волосся** [4, с. 55]; Сонце світить десь там, за величезними будинками, розсіваючи по колодязях **золотистий порошок** [4, с. 721]; Волосся **буйно-золотистими хвилями** бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь натхненним, але спокійним і рішучим, на губах знайомий лукавий сміх [6, с. 91]; ...Сумирно-тужно кліпають **блакитно-зеленкуватими очима далекі зорі** [4, с. 605]; Спужле, **темно-буре**, понуро-п'яне **лице неба** все нижче та нижче присувається до землі [4, с. 563]; Розкудвочені, брудні, **густо-сині патли хмар** черкають об дахи велетенських башт і небошкрябів [4, с. 563]. Лексема золотий у мовотворчості В.Винниченка найчастіше розвиває значення "кольором подібний до золота" і функціонує у складі метафоричного словосполучення, моделюючи здебільшого позитивне експресивне забарвлення.

Не менш активно кольороназви в ідіолекті В.Винниченка використовуються в складі порівняльних структур: ...**Швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися** [4, с. 40]; Князівна Еліза, рівно несучи голову, як **червоний вугіль у чорному світильнику**, звужує очі і знає, що скаже граф Адольф фон Елленберг [4, с. 511]; Я бачу, як відразу його лице блідне під смагою, ставши **сірим**, як **цукровий папір** [4, с. 290].

Особливу виразність у творах В.Винниченка створює ампліфікація, яка містить синтез кольоровості й метафоричності, оцінності й емоційної гами: **За вікном унизу на першому плані соковито зеленіла галявина, оточена квітами, а за нею, за муром, розлягався отой самий захоплюючий краєвид: синя височінь неба, фіолетова далечінь обрію, срібна сталевість Дніпра і щедра, сяйна, золота ласка сонця на всьому** [7, с. 205].

Мовотворчість В.Винниченка увиразнюють художні лексичні повтори: **А на стільці, з другого боку столу, сидів з цигаркою в роті чоловік з жовто-сірим лицем, з пукатими жовтими очима, з жовто-брунатними вусами, весь ніби прокопчений жовтим димом** [7, с. 214]; **Світло сірника на мент освітлює великий вогкий на крилах ніс...** [4, с. 593]; **Нудно, скупко, хилитливо трусяться жовтим світлом свічки** [4, с. 855]; **...І жовті дротяні вуса так виразно жовтіють на червоності...** [4, с. 785].

Контексти В.Винниченка репрезентують притаманні українській мові необмежені образно-виражальні можливості назв кольорів та їхніх відтінків. Зокрема, важливу стилістичну функцію відіграють відносні прикметники для позначення кольорів. У мовотворчості В.Винниченка такі оякісенні прикметники виступають активними чинниками відтворення природної тональності: *Кишуца маса крапель водоспаду щораз ширше й ширше розливається на полі, вже от-от досягне **фіалкового** тону лісів* [4, с. 862]; *Довго стоїть [принц Георг], потім рішуче відходить, стає біля столу й обводить усю Раду **сталевими**, впертими очима* [4, с. 814]; *Так само в екстазі тягнеться вгору білорожеве **мармурове** тіло* [4, с. 772]; *Сузанна щось шепоче сусідові справа, скручено повернувши до Макса оголену обточену спину з пухнастим темно-**бронзовим** шовком волосся на шиї* [4, с. 735]; *Потьмянів, принишк **скляний** блиск дерева й металу* [4, с. 590]; *Була якась жовта напівтьма з **золотою** смугою в кутку* [4, с. 41]; *Я подивився на пакунок, на великі, порепані від роботи руки, на **мідяне** квадратове лице парубка* [4, с. 63]; *Хазяйка помешкання, стара караїмка з закарлюченим, як у сови, носом і **оливковим** кольором лица починає вже дратувати своєю солодкавою усмішкою* [4, с. 262]; *...На естраді президії з'являється шкандибаюча постать із гривастим **каштановим** волоссям...* [4, с. 712]; *Мертенс понуро-уважно зиркає на незвично підняте, рівно-бліде, блискаюче чудною **металічною** зеленню очей лице принцеси* [4, с. 715]; ***Шоколадні, шафранові**, посірілі від тривоги й хвилювання обличчя попадають у хапливий піднятий рух* [4, с. 913].

Важливою ланкою у становленні кольоропозначень в ідіолекті В.Винниченка можна вважати складні прикметники. Вони досить активно вживаються в мовотворчості В.Винниченка для розрізнення найтонших кольорових нюансів: ***цитриново-жовтий, блакитно-білий** (Серед цивільного різнокольорового одягу то тут, то там – **цитриново-жовті** й **блакитно-білі** військові френчі* [4, с. 897]); ***жовто-чорний** (...Сонцеїсти зовсім не ховають, що сонцеїстські жінки спокутують своєю любов'ю **жовто-чорних** героїв* [4, с. 892]); ***бронзово-карий** (Принцеса Еліза швидко розплющує очі: до неї знизу дивиться стривоженими **бронзово-карими** очима в золотих іскрах смугляве хлопчаче личко* [4, с. 879]); ***блідо-сірий** (Ганс Штор, весь вирівняний, закам'янілий, стоїть непорушно з **блідо-сірим**, як із вапна виліпленим лицем* [4, с. 877]; ***блідо-фіалковий** (Червоні плями й*

здертість на щоці присипані пудрою, і вони зробилися **блідо-фіалковими** [4, с. 875]; **мертвечо-блідий** (Граф Адольф зиркає на мертвечо-бліде, в моторошно червоних плямах лице принцеси з заплющеними очима, вагається, знову зиркає" [4, с. 873]; **біло-злотистий** (На плечі сукня розідрана й оголено **біло-злотисте** тіло [4, с. 871]; **брудно-сірий, буро-червоний, криваво-чорний** (Ця велетенська **брудно-сіра в буро-червоних** плямах щетиниста потвора з тілом іхтіозаєра, з лупатими, косо закоченими, **криваво-чорними** очима, з роззявленою пащею... [4, с. 865]; **фіалково-золотистий** (Коли він вийняв цим разом масу з апарата, вона стала таким сонячним хлібом, **фіалково-золотистим**, чого раніш добитися було неможливо [4, с. 584]; **чорно-сивий** (І старий граф часом підходить іззаду, нахилиється й мовчки вдячно цілує в **чорно-сиву**, втихомирено голову [4, с. 861]; **сиво-золотий** (Небом од **сиво-золотої** хмари до хмари велично, благосно-палюче творить довічну путь свою Велика Мату" [4, с. 861]; **червоняво-фіалковий** (Шії витягаються, очі неймовірно, з острахом, із цікавістю розглядають зелену масу, що переливається **червоняво-фіалковими** хвилями з золотистим одблиском... [4, с. 582]; **чорно-синій, перламутрово-смуглявий** (А дві величезні долоні з закарлюченими хисткими пальцями ніжно, вигоподніло обмацують палаючі лица, **чорно-сині** кучері, **перламутрово-смугляві** холоднуваті плечі... [4, с. 858]; **іржаво-червоний** (Гори, димарі, фабрики, **іржаво-червоні** дахи містечка гойдаються й пливають назад, під аероплан [4, с. 747]; **червоно-буряковий** (...Ще вгорі на двадцятих поверхах будинків **червоно-буряковим** вітряним сонцем палають вікна [4, с. 520].

Нечисленною групою є складні прикметники на позначення кольорів, які поєднують три основи: *І щоб **зелено-червоно-фіалкові** переливи були в хлібі* [4, с. 706]. Чотирикомпонентні кольоропозначення в мовотворчості В.Винниченка відсутні, що можна пояснити їхньою громіздкістю. Там, де можна було б ужити багатоосновні прикметники, письменник, як правило, використовує лексеми *різнобарвний, різнокольоровий*.

Як зазначалося, у багатьох випадках кольороназви не лише реалізують свої прямі значення, називаючи певні спектральні кольори, а й репрезентують ідейні настанови автора. Ідіолект В.Винниченка позначений наскрізним оновленням художніх асоціацій, побудованих на основі семантики кольоропозначень. Його мовотворчості властива синестезія вражень, зокрема зорових і звукових. Яскраво виявляють індивідуаль-

ність письменника словосполучення, що будуються на базі кольоропозначень із широким спектром метафоричних дистрибутів (*синя* туга, *посивіле* життя та ін.). Характерною ознакою мовотворчості В. Винниченка є детальні пейзажні описи та характеристики зовнішності персонажів, їхніх внутрішніх станів за допомогою кольороназв. Часто колірна ознака приписується одному денотатові через інші, пов'язані з першим, тобто опосередковано (*темно-буре* лице неба, *чорна* вата хмар, *темно-синя* кирея ночі, *срібна* сталевість Дніпра та ін.).

Аналіз кольоропозначень в ідіолекті В. Винниченка засвідчив, що вони використані і як засоби прямої номінації, і як чинники, що формують вторинні значеннєві плани. Кольороназви в ідіолекті В. Винниченка належать до одних із найефективніших засобів передачі внутрішніх почувань персонажів, їхніх тонких психологічних станів. Індивідуальна картина світу автора позначена тяжінням до використання кольороназв як образів-символів оказіонального змісту.

Література

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу / А. Н. Афанасьев. — М., 1865.
Т. 1. — 800 с. — 1865.
2. Бакина М. А., Некрасова Е. А. Эволюция поэтической речи XIX — XX вв. / М. А. Бакина, Е. А. Некрасова. — М. : Наука, 1986. — 191 с.
3. Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові : [монографія] / Н. М. Бобух. — Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. — 312 с.
4. Винниченко В. К. Вибрані твори : Оповідання. Повість. Романи / В. К. Винниченко / [передм. Л. С. Дем'янівської]. — К. : Грамота, 2005. — 926 с.
5. Винниченко В. Краса і сила / В. Винниченко. — К. : Дніпро, 1989. — 752 с.
6. Винниченко В. Оповідання / В. Винниченко. — К. : Наукова думка, 1999. — 439 с.
7. Винниченко В. Оповідання. Роман "Слово за тобою, Сталіне!", п'єса "Чорна Пантера і Білий Медвідь" / В. Винниченко. — К. : Наук. думка, 1999. — 439 с.
8. Войнова С. Сравнительный анализ фразеологических единиц с компонентами-цветообозначениями (на материале русского и болгарского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Войнова. — Л., 1978. — 24 с.
9. Григорьева А. Д., Иванова Н. Н. Поэтическая фразеология Пушкина / А. Д. Григорьева, Н. Н. Иванова. — М. : Наука, 1969. — 389 с.

10. Ермоленко С. Я. Мова і українознавчий погляд : [монографія] / С. Я. Ермоленко. — К. : НДІУ, 2007. — 444 с.
11. Ермоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Ермоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
12. Крищенко А. П. Колір і барви в поезії Тараса Шевченка / А. П. Крищенко // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 63—74.
13. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Л. О. Пустовіт. — К., 1993. — 36 с.
14. Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — М. : Междунар. отношения, 1995. — 584 с. Т. 1. — 1995. — 584 с.
15. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. — [3-є вид., зі змінами і доп.]. — К. : Вид-во "Укр. ецикл." ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.

УДК 811.162.2:81'373.46

Я.М.Ворона

**Явище експресивної енантісемії в поетичному синтаксисі
комедій Миколи Куліша**

В статті на матеріалі комедій М.Куліша розкривається феномен мови письменника, її специфічні особливості.

Ключові слова: комедія, Микола Куліш, багатство мови, експресивна енантісемія.

В статье на материале комедий Н.Кулиша раскрывается феномен языка писателя, её специфические особенности.

Ключевые слова: комедия, Николай Кулиш, богатство языка, экспрессивная енантисемия.

The phenomenon of the writer's language, its specific peculiarities in Kulish's comedies are given in this article.

Key words: comedy, Mykola Kulish, wealth of language, expressive enantiosemya.

Микола Куліш – одна з найтрагічніших постатей в українській драматургії доби так званого "Розстріляного Відродження". Він був основоположником нової української драми і започаткував в українському театрі новітні жанри "сміхової культури". Своїми дотепними комедіями "Мина Мазайло", "Хулій Хурина", "Отак загинув Гуска" М.Куліш вдало продовжив традиції вертепних дійств, старовинних інтермедій і кращих зразків української дореволюційної побутової комедії.

Суспільство, як відомо, можна вважати здоровим лише тоді, коли воно має мужність брати на кпини власні недоліки, сміятися з самого себе, – цієї барви в театрах кінця 20-х років не бракувало. Наслідуючи кращі традиції В.Маяковського, М.Булгакова, Остапа Вишні, Микола Куліш удобрив своїм гірким та іронічним добримом ґрунт української комедії, що зробило його родючим на довгі роки.

Миколу Куліша називають чи не найбільшим після Лесі Українки поетом в українській драмі. Він долає побутовий утилітаризм мови, формуючи не думки й тези, а подаючи конденсовану до моторошної символіки образну сутність довколишнього світу. Своїх героїв письменник чув інтонаційно, у нього був особливий слух і пам'ять на виразне слово, він надавав йому в українському театрі особливого статусу. У М.Куліша воно слухове: він творить слуховий живопис, користуючись для цього і поетичною абстрагованістю, і смаковитою терпкістю, і вибірковим жаргонізмом [6, с. 13].

Драматург досконало знав і відчував український світ, його дух і найглибші традиції. А вже щодо України сучасної, то ліпшого знавця, мабуть, не було серед письменників. Він не був мовознавцем, хоч і навчався на історико-філологічному факультеті Одеського університету, і, працюючи інспектором народної освіти, склав першу українську радянську азбуку "Первинка", куди увійшли деякі його вірші й оповідання; але українську мову він знав досконало та ніколи не переставав її вивчати.

Будучи гранично чесною особистістю, людиною вічного сумніву й болю за людськість, М.Куліш як мислитель вважав філософію наукою про людське щастя. Звідси бере свій початок і феномен мови Куліша – напрочуд природної, виразної, запашної, не олітературено-умовної, а запозиченої з глибин народного єства й повернутої цьому ж народові збагаченою багатьма підтекстами й інтонаціями, ритмами й барвами, новою метафорикою, графічністю й живописом слова [6, с. 34].

Багатство й соковитість української мови знайшли своє яскраве відображення в комедії "Мина Мазайло". Це справді філологічна п'єса, адже в ній багато власне мовознавчої уваги до слова, до емоційних барв та відтінків. Куліш був закоханий у красу й виразність рідної мови. Чуйне вухо драматурга сприймало найтонші звукові нюанси слова, і найбуденніше, воно звучало або поезією, або соковитим ляпасом. Слово було для Куліша зброєю в повному й абсолютному розумінні, він дбав про його точність і милувався його вагомою ошадністю.

Основним художнім засобом вираження ідейного змісту Кулішевих комедій виступає діалог-диспут між носіями різних точок зору. Діалог, як відомо, складається з реплік-висловлювань, які здебільшого оформлені як неповні, еліптичні речення простої будови. Усна форма діалогу пов'язана з активною роллю інтонації, яка найчастіше передає емоції й почуття героя-мовця.

Інколи ситуація мовлення зумовлює здатність слів до семантичного варіювання, наповнення їх новим змістом, що виявляється на рівні їхньої мовленнєвої реалізації. Якщо в семантичній структурі одного слова одночасно співіснують денотативні й полярні конотативні оцінні семи, таке явище називається *експресивною енантіосемією*. Полярізації можуть набувати не тільки окремі слова чи стійкі сполучення, а й цілі речення.

Основним показником експресивної енантіосемії є інтонація, яка надає висловлюванню більшої емоційності та виразності. Саме суперечність, яка виникає між позитивним семантичним змістом речення і його негативним інтонаційним контуром допомагає слухачеві зрозуміти, що зміст речення повинен сприйматися інакше.

Енантіосемічні речення можуть бути різні за структурою та метою висловлювання.

У текстах комедій М.Куліша є невласне питальні конструкції, які за значенням близькі до розповідних речень. Вони виражають риторичне ствердження чи заперечення і не вимагають відповіді на поставлене запитання. Однак якщо проаналізувати підтекст цих речень і умовно відповісти на них, стає зрозуміло: незважаючи на стверджувальний чи заперечний характер запитань, відповідь завжди буде протилежною.

Питально-стверджувальні речення найчастіше містять у своїй структурі питальні слова *хто, що, який, чий* (у різних відмінках), *де, коли, як* тощо. Вони передбачають своєю відповіддю назву конкретної особи, предмета, явища, ознаки тощо. Однак риторичні запитання мають неозначено-заперечну відповідь типу *ніхто, ніщо, ніякий, ніде* тощо, наприклад: – *Провокація. Хто стане нищити двадцять*

мільйонів самих лише селян-українців, хто? [5, с. 65]; – **До чого ж тут ноги, ідіотко?** [5, с. 80]; – **Яка ти україно, Улько?** *Ти вже й мови не знаєш* [5, с. 80]; – *Знов мене знизили, з простим писарем зрівняли. Де ж правда?* *А ще називаються революціонерами. Борються за правду!* [4, с. 211].

Енантіосемічну природу питальних слів у риторичних реченнях часто підкреслюють повтори або підсилювальні частки, наприклад: – *Ти з'яви собі, Устонько, – у хамки, у мужички м'ята в серці, Христос і васильки! Ха-ха-ха! Та хто поїме віри? Хто? Розверт, а не Христос! Кропива!* [4, с. 202]; – **Хто ж таки, їдучи рибалити, в бальове плаття виряджається, макітро?** *Пред жабами чи оцими вербами думала показатися?* [4, с. 235]; – *І зробила б, може, та коли ж він чудний такий. Ну чим ти на нього вдієш?*; – *Ну зроби так, Улю, ну що тобі стоїть?* [5, с. 28]; – **Та й що тепер можна зробити без хабаря?** [4, с. 260]; – *І він не вмер, а змерз... і дітей він учив не грамоти, а голубів ганяти... То який же він герой?* [4, с. 269].

У питально-заперечних реченнях поєднуються заперечення і питання, проте за змістом вони виражають ввічливі запитання. Такі конструкції передбачають стверджувальну відповідь і легко перебудовуються в розповідні стверджувальні речення. Отже, коли заперечне речення має стверджувальну думку, воно є енантіосемічним. Наприклад, останнім питальним реченням з репліки – *Жони мироносиці! ... Сказав Господь: загинеш, згинеш, Україно, не стане й сліду на землі... Чи не так воно сталося?* [4, с. 275] герой передає цілком стверджувальну думку "Так воно й сталося". Подібними є й такі речення: – *Тараса Мазайла? Господь з тобою. Та чи не в нього наш Мокій вдався?* [5, с. 24]; – *Га? Наші селяни не українці? Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більше терпіти. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців* [5, с. 65].

Енантіосемічного характеру можуть набувати й складні конструкції. Наприклад, речення – *І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?* складнопідрядне, у якому перша, головна, частина є стверджувальною, а друга, підрядна, – заперечною. У такому реченні основне емоційно-змістове значення несе підрядна частина, у якій і звучить риторичне запитання. Отже, воно є енантіосемічним. Наступні речення відрізняються від попереднього тим, що мають заперечною головну частину, наприклад: – *А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане? Не казала?* [5, с. 84]; – **А як же, голубице, ще й золотокрилице, як не моритися, як не помиратися нам, коли... життя наше**

під комуною на волосиночі теліпається! [4, с. 199]; – **Та й як, голубице, не труситися нам, коли аж шість годочків не бачилися...** [4, с. 198]; – **Та й як же нам не цілуватися, як не милуватися, коли аж шість годочків...** [4, с. 200].

Цікавими для спостереження є речення з репліки Секлети Семенівни ("Отак загинув Гуска"): – **Що?.. А хто тоді з Христонькою ходив, як не я? Та ще й паски пекла, як не я? Та й наморилася, натомилася? А хто до тебе у чуланчик шурхнув, як не він?..** [4, с. 201]. З огляду на тип запитання і характер передбачуваної відповіді, вони є частково питальними, або власне питальними, адже в них мовець спонукає до відповіді на поставлені запитання. Однак наявність у самому запитанні відповіді, яка подається в заперечній формі, змушує класифікувати їх як невласне питальні, риторичні конструкції енантіосемічного характеру.

Окремої уваги заслуговують невласне питальні конструкції, які починаються питальною часткою *хіба*. Такі речення виражають вагання або сумнів у тому, що стверджується чи заперечується. Саме тому стверджувальне запитання має заперечну відповідь, а заперечне – стверджувальну. Отже, такі конструкції теж є енантіосемічними. На це вказує і зміст наступних речень: – **Хіба ж одна я, Савасику? (Не одна) Винний і ти ж! Хай бог послає, казав** [4, с. 207]; – **Хіба вони революціонери? Узурпатори, Саватію Савловичу, демагоги етцетера!** [4, с. 211]; – **А хіба селяни – українці? Селяни – мужики** [5, с. 65]; – **Та Мотя одна на нього подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі? (Добре знаєш)** [5, с. 24]; – **А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти? Хіба б не краще виходило?** (Було б краще) [5, с. 53]; – **Ось: українці здебільшого високого зросту, стрункі... А ви хіба не струнка? Широкі в плечах (ну, це про мужчин), довгоногі...** [5, с. 34].

Інколи стверджувальні слова-речення можуть функціонувати в заперечній формі. Тоді вони будуть енантіосемічними. Таке речення знаходимо в комедії "Отак загинув Гуска": *Г у с к а: "... І риба у вас є? Можна буде купити?" Д і д о к: "А чому й ні?"* [4, с. 245]. Герой міг би просто відповісти: *Так, звичайно*. Але заперечна форма у стверджувальному значенні надає репліці більшої експресії.

Деякі фразеологічні звороти, як і лексико-семантичні варіанти окремих слів, теж можуть бути енантіосемічними. Це буває тоді, коли семантика усталеної конструкції прямо протилежна семантиці слова-компонента, що є формально опорним. У комедії "Мина Мазайло" є

така репліка-відповідь героя Мокія на запитання дядька Тараса: *Дядько Тарас: "Тобі я ще не потрібний?" Мокій: "Як комсомольцю кадило, так ви мені потрібні"* [5, с. 90]. У цій конструкції реалізується протиставлення між реальними властивостями денотативного (*потрібні*) і сигніфікативного значення (*не потрібні*). Явище експресивної енантіосемії є особливістю компаративних фразеологічних одиниць, які виникли внаслідок деформації порівняльних зворотів.

Письмова форма мови на завжди дає точне розуміння авторського задуму. А от просодичне оформлення слова забезпечує і виразність мовлення, і правильне розуміння оцінного значення лексичної одиниці. Але для того щоб правильно вимовляти текст, потрібні велика досвідченість, літературна начитаність і тонке знання мови.

Микола Куліш був досвідченим майстром комедійного слова. Його мовотворчість насичена різними художніми засобами. Досліджуване нами явище експресивної енантіосемії нечасто трапляється в текстах драматурга, проте досить упевнено репрезентує себе в таких фігурах поетичного синтаксису, як риторичні запитання. Природа цих речень суперечлива. Маючи заперечну форму, вони передають стверджувальну думку і навпаки. Використовуючи риторичні запитання у своїх комедійних текстах, М.Куліш прагнув не лише увиразнити художнє мовлення своїх творів, а й привернути увагу читачів до проблем сучасності, щоб вони самі спробували дати відповіді на деякі з них і зрозуміти, що за дотепним жартом ховається глибока ідея.

Література

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. — Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005.
2. Ермоленко С. Я. Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Ермоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Ермоленко. — К. : Либідь, 2001.
3. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. — [3-є вид., допов.]. — К. : Довіра, 2006.
4. Куліш М. Г. Твори : в 2 т. / М. Г. Куліш / [упоряд., підгот. текстів, вст. стаття та коментар Л. С. Танюка]. — К. : Дніпро, 1990. — С. 197—290.
Т. 1 : П'єси. — К. : Дніпро, 1990.
5. Куліш Микола. П'єси / М. Куліш. — К. : Наук. думка, 2001. — С. 5—99.
6. Танюк Лесь. Драми Миколи Куліша / Лесь Танюк // Микола Куліш. Твори : в 2 т. — К. : Дніпро, 1990.
Т. 1. — С. 3—35.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. — К. : Видавничий центр "Академія", 2004.

**Переклади і переспіви романсу Євгена Гребінки
"Очі чорні" в творчості Юрія Татаренка**

Стаття є продовженням теми, присвяченої історії всесвітньо відомого романсу на слова класика української літератури Євгена Гребінки "Очі чорні" (див. збірник "Література та культура Полісся", випуск 44, Ніжин, 2008, с. 266–277). Наведені в статті ліричні переспіви поетики романсу "Очі чорні", створені вперше в українській літературі Юрієм Татаренком, раніше ніде не друкувалися.

Ключові слова: романс, "Очі чорні", Євген Гребінка, ліричні переспіви, переклад, Юрій Татаренко, Федір Шаляпін.

Статья есть продолжением темы, посвященной истории всемирно известного романса на слова классика украинской литературы Евгения Гребинки "Очи чёрные" (див. збірник "Література та культура Полісся", випуск 44, Ніжин, 2008, с. 266–277). Приведенные в статье лирические перепевы поэтики романса "Очи чёрные" (автор Юрий Татаренко) публикуются впервые.

Ключевые слова: романс, "Очи чёрные", Евгений Гребинка, лирические перепевы, перевод, Юрий Татаренко, Фёдор Шаляпин.

This article is devoted to the interpretation of the romance of E.Grebenka in the works of Yu. Tatarenko.

Key words: romance, "Hazel eyes", Evgen Grebinka, Lirical rehashes, translation, Yuri Tatarenko, Fedir Shalyapin.

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий...
Тарас Шевченко*

Юність, обпалена війною

Своєрідним було життя армійських офіцерів у колишньому Радянському Союзі. Їх весь час перекидали з гарнізону в гарнізон. Тільки було обживеться сім'я на одному місці, як їх батька, з якихось міркувань, направляють продовжувати військову службу зовсім у протилежний кінець країни. І так все життя вони проводили "на чемо-

данах". Повертаючись через п'ятнадцять–двадцять років на Україну, такий офіцер і його сім'я ставали вже "русскоязычними".

Життя лейтенанта Пилипа Татаренка не було винятком. Після закінчення військового училища в Україні почалося "вивчення" ним несходимої географії Союзу. Де тільки не служив лейтенант Татаренко. Весна 1927 року в Татарстані стала для його сім'ї знаковою – народився первісток. Хлопчика назвали Юрієм. Потім були й інші військові містечка. Війна застала сім'ю Татаренків на Україні. Батько – кадровий офіцер з перших днів пішов на фронт, а матір із сином і донькою евакуювали в Середню Азію. Тут Юрій закінчив десятирічку; а в 1943 році, коли йому виповнилося сімнадцять років, він був призваний до лав Червоної Армії.

Йшла Велика Вітчизняна війна. Лінія фронту невпинно просувалася на захід. Вже звільнено більшу частину території України, майже весь Кримський півострів. Але на лінії: Мозирь, Бобруйськ, Могилів, Орша, Вітебськ німцям вдалося затримати наші війська. В результаті утворився так званий Білоруський виступ. Треба було негайно діяти. І тоді Ставкою Верховного Головнокомандуючого була опрацьована одна із найбільших стратегічних наступальних операцій під назвою "Білоруська операція". Її здійснення покладалося в основному на 1-й, 2-й і 3-й Білоруські фронти. Розпочалося термінове доукомплектування цих фронтів шляхом передислокації додаткових військових підрозділів з інших участків бойових дій.

У такій військовій круговерті чого тільки не траплялося. Але випадки, коли на фронтових дорогах схрещувались долі двох рідних людей – явище рідкісне. Таке, як правило, було хіба що на екранах художніх фільмів. У даному ж випадку йдеться про реальні події. Під час формування додаткових військових підрозділів для штурму німецьких укріплень Білоруського виступу волею випадкових обставин батько і син опинилися в одному полку 3-го Білоруського фронту: старший лейтенант Пилип Татаренко був призначений командиром стрілецької роти і в цей же підрозділ прислали кулеметником його однофамільця рядового Юрія. Так випадково зустрівся батько з сином; відтепер їм судилося ходити в атаку разом. ... Ніч перед боєм. Хто знає, може це остання ніч у житті кожного солдата. По обидва боки лінії фронту напружена тиша. Попереду на високому правому березі Дніпра – білоруське місто Орша, великий залізничний вузол, один із значних промислових центрів східної Білорусії. На лівому низинному – наші

війська. Роті, якою командував Татаренко—старший поставлено бойове завдання – зламати опір противника і оволодіти містом Оршею.

Бій тривав декілька днів. Нарешті опір противника було зламано. Події тих днів образно описав рядовий Татаренко в своєму вірші "Прорыв". Закінчується вірш словами:

"Но время предъявляет счёт, –
И чует смерть фашистский коршун!
... Сегодня Родина прочтёт,
Что нами
занят

город Орша".

Таким нелегким, але вдалим був початок Білоруської операції. Після Орші попереду ще були не менш кровопролитні бої за Мінськ, Борисів, Ліду, інші міста і села Білорусії. Нарешті республіка була повністю очищена від німецько-фашистських загарбників.

Перед Червоною Армією було поставлене нове стратегічне завдання: ворога потрібно було розгромити в його власному логові. В кінці липня 1944 року 3-й Білоруський фронт вийшов на кордон зі Східною Пруссією. Майже десять місяців продовжувалися запеклі бої на німецькій території. Полк, у якому воювали батько і син Татаренки, 29 січня 1945 року з боями підійшов до стін цитаделі Східної Пруссії – Кенігсбергу. Це дійсно було місто–фортеця. Більше двох місяців тривала його осада. І лише 9 квітня радянські війська оволоділи Кенігсбергом, а 25 квітня – розташованим поблизу морським портом Піллау (тепер Балтійськ). Так успішно була завершена і Східно-Прусська наступальна операція. А ще через два тижні Москва салютувала довгоочікуваний День Перемоги. На згадку про цей радісний день до нас дійшло фото солдата-переможця. На грудях рядового Юрія Татаренка виблискувала заслужена бойова медаль "За відвагу". Згадуючи пережите, Юрій написав свій другий фронтовий вірш "Однополчани", присвячений сестрі Людмилі.

Неначе в кошмарному сні пролетіли роки воєнного лихоліття. Настав час відбудови зруйнованої війною країни, налагоджувати своє життя заново.

Роки навчання і журналістської звитяги

Влітку 1945 року батько і син повертаються додому в м.Київ. Тут їхні шляхи розійшлися. Пилип Дмитрович ще деякий час продовжував

нести військову службу, а Юрій, не роздумуючи, вступив на літературний факультет Київського педагогічного інституту. Здійснилося омріяне ще з шкільних років бажання стати журналістом і поетом.

Нелегкими були післявоєнні роки для України. Двічі – з Заходу на Схід і в зворотному напрямку по республіці прокотилася орда німецьких окупантів. Як результат – мільйони загиблих і скалічених, сотні тисяч вигнаних на рабські роботи за кордон, в руїни перетворені наші міста і села.

Тяжкими видалися перші післявоєнні роки і для студентства. Брак підручників, холодні аудиторії, хлібні картки, інші негаразди ускладнювали повсякденне життя студентів. Атмосфера в студентських колективах перших післявоєнних років була специфічною. Всі студенти, висловлюючись сучасною термінологією, були в прямому розумінні цього слова "дітьми війни". Багато хто з них, як і Юрій Татаренко, були обвітрені в боях – вчорашні солдати діючої Червоної Армії. Незважаючи на це, молодь старанно вчилася, цінуючи подарований їм долею кожний день мирного життя. Та не забувалось і про кохання. В інституті Юрій зустрів свою кохану – однокурсницю Майю Борисівну, з якою вони щасливо прожили все подружнє життя.

...Непомітно пролетіли п'ять студентських років. Отриманий ним диплом з відзнакою свідчив про його подальші широкі журналістські можливості: старший викладач української літератури Херсонського педагогічного інституту, літературний редактор і перекладач журналів "Знання та праця" та "Людина і світ", Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), газет "Киевские ведомости" і "Хрещатик" – далеко не повний перелік колективів і видань, з якими він співробітничав.

Його захопленням були перекладацька і поетична діяльність. Чудові переклади віршів О.С.Пушкіна, інших російських поетів-піснярів, старовинних російських романсів свідчать про непересічність Юрія Татаренка як перекладача. Одним із кращих його перекладів є український варіант романсу "Грона пахучі акації білої":

Від солов'їного співу шаліли ми.
Місто принишло й заслухалось враз.
Грона пахучі акації білої
Ніченьку цілу бентежили нас.

Сад весь умивано щедрими зливами.
Темні алеї – в лискучій воді.

Ми почувались такими щасливими...
Боже, які ми були молоді!

Збігли роки. З ними запал наш вихолов.
Де ота білість гілок запашних?
Тільки зима й сніговійниця – віхола
Ніби нагадують нині про них.

В час, коли вітер лютує що сили є,
Наче увіч уявляю їх я –
Грона пахучі акації білої,
Що неповторні, як юність моя.

Лебедина пісня: переклад і переспіви романсу "Очі чорнії"

Збігли роки ... та не вихолов творчий запал Юрія Татаренка. Вийшовши на заслужений відпочинок, він не полишив своїх уподобань, продовжував займатися літературною і громадською діяльністю. Тепер його лебединою піснею став всесвітньо відомий романс на слова українського письменника і поета-класика Є.П.Гребінки "Очі чорнії".

Чому саме цей твір привернув його увагу? Справа в тому, що починаючи з часу опублікування поетики і першого варіанту музичного супроводу романсу (1843), незважаючи на його визнання і широку популярність, навколо нього склалося багато різночитань та інших нез'ясованих питань. По-перше, автентичний текст романсу невідомо ким і коли став доповнюватися новими куплетиками явно ресторанного типу, як-от: "скатерть белая залита вином..." або "по обычаю петербургскому, по обычаю чисто русскому мы не можем жить без шампанского ..." і т.д. Все це змішувалося з класичним Гребінчиним текстом романсу і до сьогодні така мішанина звучить зі сцен у виконанні невибагливих співаків, які навіть носять ім'я "народних" артистів сусідньої держави.

Юрій Пилипович не міг змиритися з таким спотворенням творчості нашого письменника і в 1998 році вперше здійснив переклад автентичного тексту поетики романсу "Очі чорнії" рідною українською мовою поета. Ось ця перлина українського романсового співу (газета "Хрещатик", 22.12.1998 р.):

Очі чорнії аж палаючі!
Очі пристрасні та жадаючі!

Як люблю я вас! Як боюся вас!
Певно, стрів я вас у недобрий час.

Темний погляд ваш –
як морська глибінь,
По душі моїй в нім жалоби тінь.
Бачу пломінь я переможний в нім:
Серце спалено у вогні страшнім.

Та жену журбу і печаль свою.
На мою судьбу я не ремствую
Найдорожче все,
що Господь дав нам,
Я пожертвував огняним очам.

Невгомона душа у Юрія Пилиповича як дослідника. За яку б тему він не брався, кожного разу не зупинявся на півдорозі, справу доводив до її завершення. От і тепер, здійснивши вдалий переклад поетики романсу "Очі чорнії" українською мовою, він прийнявся за з'ясування авторства остаточного варіанту музичного супроводу романсу.

Як відомо, невдовзі після публікації 10 січня 1843 року в "Литературной газеті" вірша Гребінки "Чорнії очі" російський композитор Микола де Вітте 26 лютого цього ж року одержав у Москві від Цензурного комітету дозвіл на друк мазурки "Очи чёрные". За титульною сторінкою видання йшов нотний розпис музичного твору і його поетика, в якій слово в слово повторювався вірш Євгена Гребінки "Чёрные очі". Дивно, але авторство поетичної частини "Мазурки" не вказувалося. Як романс у варіанті мелодії "Мазурки" не прижився в Росії.

Серед музикознавців і співаків йшов подальший пошук більш сприйнятливого музичного супроводу романсу. Та, нарешті, в кінці XIX ст. рішення було знайдено. Романс зазвучав по-новому. Остаточна мелодика романсу закріпилася після виконання цього твору всесвітньо відомим співаком Федором Івановичем Шаляпіним. Записана в 1911 році на грамплатівку мелодія романсу "Очі чорнії" у виконанні Ф.І.Шаляпіна стала своєрідним еталоном і до сьогодні зберігається у виконанні професійними співаками й аматорами в усьому світі.

Та все ж і надалі залишалося нез'ясованим питання щодо авторства музики до романсу "Очі чорнії". В численних нотовиданнях романсу авторство його музичного супроводу приписується різним композиторам,

народу або взагалі вказується, що "авторство невідоме". Тоді романс існує, вибачаюся за вислів, як такий собі "безбаченко".

Юрій Пилипович присвятив встановленню істини не один рік наполегливих наукових пошуків. Фонди провідних бібліотек Києва, Москви, Ленінграда, фонди державних архівів і приватних музичних колекцій – ніщо не лишилося поза увагою допитливого дослідника. Нарешті він впевнено стверджує: "І тепер є всі підстави оголошувати зі сцени його (романсу – М.Ш.) призабуте авторство: вірш Євгена Гребінки, музика Флоріана Германа в обробці Софуса Гердаля ..."

Юрій Пилипович так був закоханий у цю тему, що останні роки свого життя присвятив ліричним переспівам романсу "Очі чорнії". Ним було підготовлено декілька варіантів переспівів поетики романсу, які, на жаль, він так і не встиг опублікувати.

Опрацьовуючи, з дозволу Майї Борисівни, архів поета, я випадково натрапив на його рукописи переспівів романсу "Очі чорнії". До речі, беру на себе сміливість стверджувати, що ще ніхто з українських поетів не брався лірично переспівувати цей всесвітньо відомий романс. Це перша, і на мій погляд, досить вдала спроба.

Світлій пам'яті невтомного трудівника на журналістській і поетичній ниві присвячуємо публікацію його лебединої пісні – один з кращих переспівів поетики романсу "Очі чорнії".

Юрій Татаренко

Гребінчин романс (друкується вперше)

А він звучить! Романс про чорні очі...
Хто не чував його й не зна,
І в кого серце враз не затріпоче,
Лиш десь він залуна?
Ну що у нім, здавалося б, такого?
А бач, усю він землю облетів!
Бо в нім рида – бентежить кожне слово,
Бо то кохання невмирущий спів.
О пломінь цей! О дівчино чи жінко,
Звідкіль з'явилась ти? З якого сну?
Де України син Євген Гребінка
Спіткав цю дивину?
Він очі ті не раз в житті згадає –
І в серці туга болісна, щемка ...

На чужині, в північному дальньому краї
Родивсь романс, що душу обпіка.

"Очи чёрные, очи страстные,
Очи жгучие и прекрасные!
Как люблю я вас! Как боюсь я вас!
Знать, увидел вас я в недобрый час."

Минає час... російським звать, циганським...
І сам Шаляпін вже його співа...
А хтось міня мелодію романсу
Й поетові слова.
Романсу більш як півтора століття,
Жар плоті в ньому, відчай і жура...
А він живе й живе собі на світі –
І племін в нім, і пристрасть не вмира!

В 2008 році романс "Очі чорнії" вперше за 165 років був виконаний українською мовою зі сцени українським співаком і композитором – гітаристом Ігорем Петровичем Якубовським. Глядачі були в захваті і, не перестаючи, викликали співака на "біс". Так, романс "Очі чорнії", істинно автентичний Гребінчин романс, а не "суржик", який часто звучить по телевізору та радіо під іменем нашого поета, став упевнено пробивати собі дорогу на українську сцену, заволодівати також і національним ефірним простором.

... Наближається 2012 рік. Україна готується відзначати славний ювілей – 200-річчя з дня народження Євгена Павловича Гребінки. Сподіваємося, що окрасою ювілейних святкувань буде виконання пісенної спадщини поета як високофаховими співаками, так і численними аматорськими колективами України. Добрим словом згадають і численних дослідників життя та творчості поета, серед яких на чільному місці буде й ім'я Юрія Пилиповича Татаренка.

Література

1. Татаренко Юрій. "Чёрные очи"... Секрет Полишинеля? / Юрій Титаренко // Киевские ведомости. — 1997. — № 3. — С. 15.
2. Шкурка М. С. Романс Є.П.Гребінки "Очі чорнії": повернення на свою історичну батьківщину (До 165-річчя романсу "Очі чорнії") / М. С. Шкурка // Література та культура Полісся. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. — Вип. 44. — 2008. — С. 266—277.

**"Діалектологічний poradник" Олекси Синявського –
настільна книга сучасного діалектолога**

У статті аналізується найвідоміша праця О.Синявського з діалектології, у якій даються настанови щодо збирання діалектних матеріалів. Ключові слова: друга діалектологічна нарада, лівобережні говори, монофтонгічні говори, програма, картка, діалектна лексика, транскрипція, говіркові варіанти.

В статье анализируется самая известная работа А.Синявского с диалектологии, в которой даются наставления по поводу сбора диалектных материалов.

Ключевые слова: второе диалектологическое совещание, левобережные говоры, монофтонгические говоры, программа, карточка, диалектная лексика, транскрипция, варианты говоров.

The article deals with the most famous work by O.Syniavskiy. The author analyses the instructions concerning gathering dialectical materials.

Key words: second dialectology conference, left-bank talks, monophthong talks, program, card, dialectal vocabulary, transcription, variants of manners of speech.

Доба Розстріляного Відродження варта спеціальних ґрунтовних досліджень. Вона багата на здобутки в галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговують праці мовознавців тих років про узгодження двох варіантів літературної мови, про орфографічні, лексикографічні, термінологічні норми. У цю добу були закладені підвалини української діалектології. Постало завдання вивчення історії української мови від постання протоукраїнських говірок у надрах праслов'янської мови до новіших часів; української діалектології, що мала дати відповіді на багато проблем історії мови і допомогти в усталенні норм сучасної літературної мови.

Говорячи про працю над нормалізацією літературної мови, мусимо передусім назвати ім'я Олекси Синявського: "Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визнаних сучасників і з переємности досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності – письменники, журналісти, мовознавці – можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати,

хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української мови своєю геніальною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко. Своім методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а і розуміння їх" [7, с. 7].

Визначаючи завдання нормалізації літературної мови, О.Синявський написав ряд праць з діалектології, найвідомішою з яких є програма для збирання діалектних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови "Діалектологічний poradnik". Програму частково характеризує Ю.Шевельов, А.Москаленко, але глибокого аналізу цієї праці у мовознавстві не виконано.

Оскільки на даному етапі актуальним залишається дослідження поліських говорів, то ця стаття і має на меті ознайомити дослідників з порадами до збирання діалектних матеріалів.

Олекса Наумович Синявський народився 5 жовтня 1887 року на хуторі Андріївка, тепер селище міського типу у Бердянському районі Запорізької області, у селянській сім'ї. Він був сьомою дитиною у батьків. Родина жила у злиднях. Усіх дітей привчали працювати – виконувати будь-яку роботу на городі, пасовиську, у дворі, у хаті. Олекса виявився особливим хлопчиком. Його тягло до міста здобувати освіту. У чотирнадцять років Олекса Наумович приїхав до Одеси. Під час навчання довелось одночасно підпрацьовувати репетиторством, адже треба було якось жити. "Вимовою я типовий репрезентант новоукраїнських говорів: народився в селі на Таврії, з двох років віку жив у хуторі та в селі на Запоріжжі до 18 років і понад 15 років у Харкові", – зазначає майбутній учений [6, с. 5].

В автобіографії, поданій О.Н.Синявським до історико-філологічного відділу УАН, говориться: 1909-го року вступив у Харківський університет на фізично-математичний факультет, та через рік подався на історично-філологічний, де й був до початку 1914-го року. У цьому році, коли мав вже кінчити університет, у зв'язку з Шевченківським святом був заарештований, ув'язнений, а далі й висланий з Харкова під нагляд

поліції на 2 роки. Відбувши заслання, повернувся до Харкова навесні 1916-го року і тоді ж екстернував і одержав диплом I ступеня. З травня 1917-го року з пропозиції проф. С.М.Кульбакина був залишений при університеті без стипендії на 2 роки. Залишений був при кафедрі слав'янської філології на підставі (недрукованих) праць: "Описание говора с. Покровского" (на Катеринославщині), за котру університетом присуджено срібну медалю, та реферат в семінарії по слав'янській філології "Судьба звуков о и е в украинском языке" [2, с. 23].

У Харкові, крім викладацької роботи, О.Н.Синявський був на редакторській посаді у видавництві "Союз", часописах "Рідне Слово", "Нова громада". Саме в цей час студенти готувалися до проведення протиурядової демонстрації на знак протесту проти заборони святкування 100-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка. Підготовку демонстрації очолили Д.Соловей та О.Синявський, які мали друкувати прокламацію з поясненням причини і мети демонстрації і заклик до участі в демонстрації інших студентів. За діями організаторів наказано встановити нагляд. Прокламація була надрукована, а Д.Соловей та О.Синявський згодом заарештовані. Покарання відбували в Полтаві.

1919 рік у житті О.Синявського ознаменувався тим, що вчений подав прохання до голови історико-філологічного відділу Української академії наук про прикомандирування його до відділу для семінарських занять з метою: 1) складання історичного словника української мови; 2) складання словника живої української мови; 3) брати участь у діалектологічній комісії. Прохання було підтримано. О.Синявський надсилав до історико-філологічного відділу "Записку про складання мапи фонетичних явищ української мови": "З заснуванням Української Академії Наук систематичне вивчення української мови й усталення правопису літературної мови стали в числі найперших завдань Академії. Комісія живої мови вже провадить досить широку працю по збиранню матеріалів до словника живої мови, у найближчому часі мають приступити до праці і положити основу вже не випадковому й хисткому, а методичному й постійному студіюванню української мови Комісії діалектологічного та історичного словника.

В сучасному лінгвістичному діалектологічному студії займають одно з головних місць, і діалектологія освітлює багато темних питань історичного лінгвістичного мовознавства і мови взагалі, не кажучи вже про те, що найраціональніший правопис можливо усталити лише на даних діалектології. Українська діалектологія стоїть ще на низькому ступні розвитку. Великі простори української народної мови ще зовсім або майже зовсім не досліджено, відносно цілої науки фонетичних і

морфологічних явищ маютья лише випадкові й часто непевні дані, особливо щодо міри їх розповсюдження.

В таких обставинах, здається мені, корисна була б праця по вишуванню й систематизації матеріалів до мапи у першу чергу фонетичних явищ в українській мові, тобто по можливості повного зібрання тих матеріалів і приведення їх до такого порядку, щоб по них можна було бачити, які фонетичні явища відзначено в тій чи іншій місцевості і, скажемо, довідатися, де і в якій мірі вживається **н** а де **й** в таких випадках, як м'ясо – м'ясо, м'ята – м'ята і т. и., а також і те, відносно яких пунктів і місцевостей даних немає" [2, с. 28]. Засідання історико-філологічного відділу УАН задовольнило прохання О.Н.Синявського.

З 1920 року О.Н.Синявський працює у Харківському ІНО, у якому з 1927 року навчався Ю.Шевельов (Ю.Шевельов пізніше дасть оцінку науковій діяльності О.Синявського у "Портретах українських мовознавців") [8]. Переїхавши у 1928 році до Києва, О.Синявський очолює Діалектологічну комісію ВУАН, яка була у складі Інституту мовознавства, працює у вищих навчальних закладах, керує науковими роботами аспірантів. Його студентом був визначний діалектолог Ф.Т.Жилко. Він наголошував, що мовознавцю О.Синявському "були властиві прогресивні погляди і несприйняття суб'єктивізму в наукових дослідженнях... На підставі курсу сучасної української мови і спілкування зі студентами можна було дійти висновку, що О.Синявський не виявляв жодних ознак буржуазної ідеології, зокрема націоналізму" (архівні матеріали, арк. 231).

У зв'язку з постановою "Про антирадянські елементи" від 2 липня 1937 року, було наказано визначити осіб, приречених на розстріл або заслання. Смертні вироки було винесено 681692 неблагонадійним. До цього списку потрапив і О.Н.Синявський. Його заарештували 4 серпня 1937 року і кинули під варту до Київської в'язниці. Спочатку О.Синявський не визнавав висунутих проти нього звинувачень, а пізніше звернувся із заявою на ім'я Народного комісара внутрішніх справ УРСР з визнанням своєї провини перед радянським народом та його урядом і бажанням надати свідчення. Учений сподівався, що щиросердне каяття дасть можливість ще послужитися суспільству. Та навіть колеги його звинувачували як учасника націоналістичної організації. Доцент Київського педагогічного інституту Н.П.Лоюк так охарактеризував націоналістичну діяльність О.Синявського: "На протязи 1932–1933 гг. Синявський на разных собраниях и заседаниях открыто выступал как яркий украинский националист, проповедуя идеи национализма, необходимость возврата в развитии украинской культуры к временам

козатчини и гайдаматчини" (арк. 72). Про конкретні випадки контрреволюційної діяльності О.Синявського він писав, що в результаті його шкідництва студенти педінститутів досі не мають підручника з української мови, а серед питань, розглянутих у першому номері журналу "Мовознавство" за 1934 рік, була рецензія О.Синявського "Курс української мови для педвишів" (рукопис).

21 жовтня 1937 року Нарком внутрішніх справ затвердив "Обвинительное заключение по делу №817 по обвинению Синявского А.Н. по ст. 58-8, 54-11 УК УРСР", у якому висунено звинувачення за активну участь у націоналістичному русі в 1917 році, редагування петлюрівської газети "Рідне слово", керівництво "контрреволюційним націоналістичним угрупованням – Харківською шкільною громадою", вербування учасників підпільної організації, зв'язки з націоналістами – представниками зарубіжного українства. 23 жовтня 1937 року відбулося судове засідання. Вирок був таким:

"Приговор

Именем Союза Советских Социалистических Республик

Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР

в составе председательствующего диввоенюриста А.Н.Орлова, членов: бригавоенюриста С.Н.Ждана и военного юриста I ранга А.А.Батнер в закрытом судебном заседании в г.Киеве 23 октября 1937 года рассмотрела дело по обвинению Синявского Алексея Наумовича, 1887 года рождения, бывшего профессора кафедры украинского языка Киевского педагогического института, в преступлениях, предусмотренных ст. 54-8 и 54-11 УК УССР.

Предварительным следствием установлено, что подсудимый Синявский с 1917 года принимал активное участие в националистическом движении на Украине и был редактором петлюровской газеты "Рідне слово". В период 1922-1924 годов Синявский создал и руководил к/р националистической группой в г.Харькове. В период 1927-1930 годов Синявский установил связи с представителями в Чехословакии и Польше, от которых принял задание проводить контрреволюционную работу против советской власти на Украине. В 1933 Синявский был завербован в а/с националистическую организацию, действовавшую на Украине, одним из руководителей этой организации Хвылей, от которого он, Синявский, знал о подготовке насильственного свержения советской власти на Украине и установления фашистского строя. ... Хвылей подсудимый Синявский был информирован в 1935 г. о связях организации с фашистскими правительствами Германии и Польши по подготовке террористических актов против руководителей

ВКП(б) и советского правительства. Со всеми целями и задачами а/с организации Синявский был солидарен. В организацию лично завербовал 12 человек. Таким образом, Синявский совершил преступления, предусмотренные ст. 54–8 и 54–11 УК УССР.

Руководствуясь ст. 426 и 247 УПК УССР, Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР приговорила:

Синявского Алексея Наумовича к высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией всего лично ему принадлежащего имущества.

Приговор окончательный и на основании постановления ЦИК СССР от 1/XII 1934 года подлежит немедленному исполнению [арк. 128].

Приговор о расстреле Синявского Алексея Наумовича приведен в исполнение в гор. Киеве 24.X.1937 г." [арк. 129].

Головна військова прокуратура через двадцять років знову повернулася до справи О.Н.Синявського. Вона звернулася до Верховного суду СРСР з висновками у справі О.Синявського, у яких говорилося про те, що звинувачення, висунуті проти вченого, ґрунтувалися на неперевіренних свідченнях самого О.Синявського. Було проведено додаткове слідство, у результаті якого зазначено, що О.Синявського заарештовано й засуджено безпідставно, що він характеризується як видатний мовознавець зі здоровими матеріалістичними поглядами. У відгукові співробітників АН УРСР за підписами Л.Булаховського та І.Білодіда говориться про те, що у його працях немає жодних виявів українського буржуазного націоналізму.

На українську літературну мову великий вплив мали різні діалекти. Твори П.Куліша, Г.Барвінок, Б.Грінченка вказували на північноукраїнські діалектні особливості. Найвпливовішою була етнографічна школа в мовознавстві, яка шукала чистоти української мови в народній пісні. Заслугою О.Синявського було те, що він підійшов до надбань і пропозицій етнографічної школи критично; традиції народно-етнографічної мови переглянув у світлі надбань літературної мови. Так вирости праці першорядної ваги про мову Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка.

У царині діалектології з'явилося багато описів окремих говірок. Осередком діалектологічної діяльності став "Український діалектологічний збірник" (1928–1929). Видано два його томи. Активно досліджувалися чернігівські говірки. Вагоме слово у цій праці сказала О.Курило, яка визначила фонетичні особливості указаних говірок. О.Синявський дав свою оцінку цим працям, зауваживши, що хоч ці дослідження чимало дають "для пізнання північних українських говорів (і білоруських), хоч і як безсумнівно позитивні деякі фонетичні констатування в ній, та в цілому звуки трактуються в ній без найменшого

розподілу їх на фонemi й відтінки, отже... в основі чисто імпресіоністично й суб'єктивно..." [6, с. 235].

Щоб спланувати і скерувати роботу українських діалектологів у відповідне річище, виникла потреба в програмах, за якими необхідно було збирати особливості української народної мови. Одна з таких програм – програма для збирання діалектних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів – була складена О.Синявським ще в 1922 р. Але надрукована вона була тільки в 1924 р. "Діалектологічний poradник" О.Синявського був першою програмою для збирання діалектних матеріалів. Розглянемо її в зв'язку з цим трохи докладніше.

Програма О.Синявського своїм змістом, це цілком очевидно, залежить від "Програми до збирання діалектичних одмін української мови" К.Михальчука і Є.Тимченка. Але, якщо програма К.Михальчука і Є.Тимченка була складена для збирання діалектних особливостей з усієї території української мови, то "Діалектологічний poradник" О.Синявського мав на меті допомогти дослідникам зібрати діалектні особливості тільки з найменш вивчених лівобережних українських говорів. Отож, з програми К.Михальчука і Є.Тимченка було взято тільки те, що могло бути в східних лівобережних українських говорах. Однак у "Діалектологічному poradнику" О.Синявського були і деякі нові питання, додані упорядником на підставі його власних спостережень цих говорів.

Уперше в "Діалектологічному poradнику" популяризувалася єдина транскрипція, в основу якої була взята сучасна українська азбука. Але з азбуки були викинуті букви Я, Ю, Є, Ї, Щ, які передавалися через [ja], [ʲa], [ju], [ʲu], [je], [ʲe], [ji], [ʲi], [ʃtʃ]. Можливі говіркові варіанти голосних передавались [e^u], [i^e], [o^ʲ], [y^ʲ], [o^e], [e^a].

Пом'якшення приголосних позначалося тільки Ъ (*день, світ*).

Перед І м'якість приголосних взагалі не позначалася. Радилось позначати тільки м'якість [Н], [Д], [Т], [Л] перед І (*нйжно, дыло, тыло, лыто*).

Для передачі приголосних до букв, уживаних в азбуці, додавалися ще букви Ј, Г", І. Буква Й не вживалася. Африкати [ДЗ], [ДЖ] накривалися дужкою. Довгота приголосних позначалася рисою над буквою – *кйнії, знанья*. Наголос позначався похилою рисою над голосним – *йде*.

Таким чином, транскрипція, рекомендована в "Діалектологічному poradнику" була дуже близькою до тієї транскрипції, яку схвалила Друга республіканська діалектологічна нарада в 1948 р.

Програма О.Синявського складається з чотирьох розділів: "*Наголос*" – 64 питання; "*Фонетика*" – 100 питань; "*Морфологія*" – 40 питань; "*Синтаксис*" – 35 питань.

Як пишеться у передмові, більш-менш повно розроблено тільки перші три розділи програми. Що ж до четвертого розділу, то в ньому "подано лише невеличке число найважливіших фактів (почасти може навіть і випадкових) з огляду на те, що, по-перше, уложити "синтаксис" у стислу програму і не можливо, а, по-друге, синтаксичні особливості повинні відбитись у всіх записах і без спеціальних спостережень" [3, с. 16]. Упорядник програми розумів, що для характеристики українських лівобережних говорів потрібно збирати і діалектну лексику. Але в пораднику програми з лексики нема, а подаються тільки окремі зразки запису нових, невідомих, запозичених, незвичайних формою або вживанням слів. "Діалектологічний порадник" О.Синявського на свій час був складений загалом задовільно. Однак українські лівобережні говори і тепер поки що вивчені недостатньо.

О.Синявський почав популяризувати анкетний метод збирання діалектних особливостей українських говорів. У 1927 році на сторінках газети "Народний учитель" він надрукував "Діалектологічну анкету". Однак харківська діалектологічна анкета не була подібна до київських діалектологічних анкет. Харківська діалектологічна анкета по суті становила коротку програму, складену на основі згадуваного вище "Діалектологічного порадника" О.Синявського. Анкетний метод збирання діалектних особливостей у Західній Європі використовували уже в останній чверті XIX ст. В історії української діалектології цей метод почав широко використовуватися з 1926 р. Однак ця перша спроба збирати діалектні особливості українських говорів анкетним методом не дала відчутних результатів, головним чином, через відсутність на місцях достатньо підготовлених кадрів записувачів. Правда, з декількох сот населених пунктів заповнені анкети надійшли в Діалектологічну комісію і дослідники все ж використовували матеріали цих анкет. Але під час Великої Вітчизняної війни заповнені анкети були знищені німецькими окупантами, у післявоєнний час анкетний метод збирання діалектних особливостей у нас не набув популярності і почав призабуватися [1, с. 107].

У статті "З української діалектології" О.Синявський ставить вимогу дослідження діалектів української мови на об'єктивно наукову основу, яка пов'язана з ім'ям О.О.Потебні. Але найвизначніші дослідження в галузі української діалектології, як вважає О.Н.Синявський, належать К.Михальчуку. На той час у діалектології найповніше були досліджені фонетичні явища, та вони не підкріплені науково обґрунтованими критеріями. У багатьох мовознавців склалося враження, що вивчення живої народної мови можливе лише з використанням певної апаратури

в експериментальних кабінетах. Такі недоліки помічені автором статті у працях О.Курило "Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів", М.Йогансена "Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м.Шисак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою". О.Синявський дослідження звукової системи вбачав у фонематичному принципі, оскільки фонема повинна бути об'єктивним критерієм у діалектології (як клітина в біології), і пропонував установити систему фонем як одиниць, що впливають із суспільної функції мови, і відповідність їм певних звуків. У будь-якому випадку діалектне мовлення варто розглядати у зв'язку з літературною мовою [5, с. 233].

Більшість ідей, висловлених О.Синявським у наукових студіях, не втратили своєї актуальності й сьогодні. Олекса Наумович був критичним в оцінках своїх попередників і сучасників, зокрема мовознавців. Його останнім дослідженням стала стаття "Замітка про мову с.Любеча на Чернігівщині" як результат відрядження від Інституту мовознавства до одного з найстаріших міст на Україні.

На кафедрі української мови Київського державного університету імені Т.Шевченка, де працював О.Синявський, завдяки зусиллям сина Віктора Синявського встановлено меморіальну дошку. Донька Галина Синявська і зараз проживає у Москві.

Література

1. Бережняк В. М. Визначні українські діалектологи / В. М. Бережняк. — Ніжин, 2007.
2. Грищенко А. П. О.Н.Синявський: місце в історії українського мовознавства / А. П. Грищенко // Українська мова. — 2005. — № 4.
3. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології / А. А. Москаленко. — Одеса, 1962.
4. Синявський О. Діалектологічний порадник. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови / О. Синявський. — К., 1924.
5. Синявський О. З української діалектології (Про фонематичний принцип у діалектології) / Український діалектологічний збірник. — К., 1929. Кн. 2. — К., 1929.
6. Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови / О. Синявський // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. — 1929. Т. 2. — 1929.
7. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українській мові / Ю. Шевельов // Слово. — Число 6. — 1993.
8. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. — К., 2002.

Транспозиційні переходи синтаксеми "praen + N_{gen}" з вихідною семою знаходження чогось без акцентування на конкретній стороні предмета

У статті розглядаються транспозиційні переходи синтаксеми "praen + N_{gen}". Вирізняються її типові та нетипові позиції. Визначаються чинники цього процесу.

Ключові слова: транспозиційні переходи, синтаксема "praen + N_{gen}", типова та нетипова позиція, чинники процесу.

В статье рассматриваются транспозиционные переходы синтаксемы "praen + N_{gen}". Различаются её типичные и нетипичные позиции. Определяются факторы этого процесса. Ключевые слова: транспозиционные переходы, синтаксема "praen + N_{gen}", типичная и нетипичная позиция, факторы процесса.

The transposition transition of the syntactic seme "praen + N_{gen}" are examined in the article. Its typical and not typical positions are defined. The signs of this process are determined.

Key words: the transposition transition, the syntactic seme "praen + N_{gen}", typical and not typical positions, the signs of process.

Одним із провідних підходів до вивчення родового відмінка з прийменниками є функціональний, який останнім часом стає панівним в україністиці. Він тісно пов'язаний із трактуванням поняття "синтаксична функція", що відображає поведінку відповідних одиниць у позиційній моделі речення.

Проблема типового функціонування словоформ, виражених "praen + N_{gen}", знайшла своє відображення в наукових розвідках Є.К.Тимченка [26], А.С.Колодяжного [13], А.П.Грищенко [9], І.Р.Вихованця [3; 4; 6], З.І.Іваненко [12].

Хоч типове вживання прийменникового родового відмінка досліджувалося досить активно, проте роботи з нетипового функціонування цих одиниць містять лише фрагментарні відомості про їх атрибутивність [5; 6;

7; 8]. Поки що немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого аналізованій темі. Мета наукового пошуку полягає у з'ясуванні чинників, які стимулюють розвиток вторинної функції.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що на основі теорії функціональної транспозиції [1; 2; 7; 8] з'ясовано принципи переходу синтаксем із формально-синтаксичної площини у семантико-синтаксичну, що виявляється у зміні функцій цих одиниць.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках з української мови.

В українській мові домінантним засобом вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет (із відтінком наближення), є прийменниково-відмінкова форма "біля + N_{gen}" [12, с. 38]: *"Ну, знайде Зою, а вона покрутить пальцем біля скроні"* (А.Шкуліпа); *"Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню..."* (М.Коцюбинський). Вихідна сема реалізується в типовому оточенні при дієслівних одиницях на позначення місцеположення, розташування, перебування, стану, буття, фізичної дії (*був біля поля, зустрів біля вулиці, зацвісти біля криниці, стояти біля млина*).

Зі зміною синтаксичної позиції з типової на нетипову словоформа "біля + N_{gen}" потрапляє в граматичну залежність від субстантива (непохідного іменника) і виконує атрибутивну функцію з тим же лексичним значенням: *"А вона вийшла з сутінків, невисока, сухорлява, з страдно опущеними вниз зморшками біля уст, вогко світячи глибокими чорними очима"* (М.Стельмах); *"Великі дерева біля кладовища спіяли завію, і сніг лежав тонший, ніж по околиці"* (В.Барка); *"Мартинчук раптом встав з ящика з мармеладом і подався до гурту людей біля дверей, звідкіль продиралась до нього його дочка Марічка"* (І.Вільде).

Прийменникова конструкція "біля + N_{gen}" семантично неоднорідна, оскільки охоплює широке коло лексичних значень – це назви: будівель, приміщень та їх частин: *"Хатки, вкриті снігом, присіли до землі, зовсім маленькою здавалась груша біля воріт, на якій вони не раз гоїдалися з Платоном"* (П.Панч); *"... І [Мина Омелькович], знаючи художникову слабкість, якимось на тополі біля крамнички взявся знадчувати його чверткую"* (О.Гончар); *"Він був схожий на єгиптянина біля пірамід"* (Г.Тютюнник); *"Людина біля дверей з мукою розкриває рота,*

ворушить губами і..." (І.Багряний); "Окремо помітив на столику біля полиці книжечку свіжого видання" (І.Ле); "Так вони називали комірку біля кухоньки" (Ю.Мушкетик); водних середовищ: "Він тепер думає про те, як найме дачу біля Дінця і літніми ранками буде вудити рибу, і при цих думках настрій його все кращав" (Г.Тютюнник); міст, сіл: "Шлю я матері листи В хутір біля Вінниці..." (С.Олійник); "Ніби хтось узяв її на долоню і переніс у Вилесок на шлях біля Микуличів" (В.Дрозд); просторових понять: "З вулиці вийшла на площу, просто до "місіонерської" церкви біля острівка, повернула до горбатих містків через рукава ставу" (І.Ле); "Тополі біля колгоспного садка кинули на мене раптовий холодок, і я поїхав на їхніх куцях опенькуватих тінях" (Є.Гуцало); частин людського тіла: "І зразу як обличчя невідомого подобришало, пом'якшали складки біля рта, і він у здивуванні, ще не зовсім вірячи собі, ступив крок до стіни і похитнувся" (М.Стельмах); "І, мабуть, поза власною волею вп'явся поглядом в Огієнка, спостеріг сіточку зморшок біля очей і дві різкі риси на худорлявих щоках..." (Ю.Мушкетик).

Із синонімічним значенням виступає прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}", яка передає дистрибутивний відтінок у позначенні місця, предмета, неподалік від яких перебуває хтось/щось чи реалізується певна дія [24, т. IV, с. 617]. Обставинна семантика, що є первинною для "побіля + N_{gen}", виражається в приприсудковій позиції: "Не так за славу або неславу (творці завжди на грані двох протилежностей), як за душевний стан свій, за те чудесне свято, що почалося для нього вчора побіля Язузі й триває досі" (В.Шевчук). Розвиток вторинної функції у словоформи "побіля + N_{gen}" є наслідком зовнішньої формально-граматичної нейтралізації й ускладнення семантичних ознак просторовості додатковими атрибутивними ознаками [27]: "На полицю побіля печі тепло" (В.Шевчук).

Прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}" може підпорядковуватися не лише непохідним іменникам, а й віддієслівним. Похідні лексеми є результатом трансформації вербально-субстантивного словосполучення в субстантивне [5, с. 21]. В останніх конструкція "побіля + N_{gen}" функціонує як атрибут із первинною семантикою: "Вічні мандри побіля чужих вогнищ ніколи не припинялися..." (Г.Тютюнник).

Залежні іменники позначають, як правило, просторові поняття, конкретні предмети – переважно це назви приміщень, будівель та їх частин, сіл, міст або водних масивів, рослин, дерев: "В нас гарні зими..."

– примружившись, сказав Тарас – і мов побачив Дніпро й Поділ з гори побіля монастиря" (В.Шевчук); "А той друзяка з лісу побіля Седнева?" (В.Шевчук); "Григорій, мов сновида, зійшов з бруківки й сперся плечем, а далі спиною на дуплюватий старий осокір і тут, на стежці побіля дерева, помітив безліч ямок, з яких недавно вилізло щось ледь помітне, утленьке, проте живе, потрібне чи й необхідне природі, світу, вічності" (В.Шевчук).

Вихідною позицією для локативної синтаксеми "коло + N_{gen}" є приприсудкова. У типовій позиції прийменниково-відмінкова форма "коло + N_{gen}" уживається на позначення особи, предмета, поблизу яких відбувається дія чи хтось/щось знаходиться [24, т. IV, с. 227]: "Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати" (М.Вовчок).

У результаті згортання локативного присудка чи трансформації головного компонента вихідної структури [8, с.171; 18; 19; 21] "коло + N_{gen}" транспонується з типової позиції до присубстантивної і виконує атрибутивну функцію: "А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, вмуровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби сама себе рекламує й запрошує до будиночка мод..." (О.Гончар); "Ота розмова коло печі зовсім мені не сподобалась.

До складу залежного компонента входять іменники різної семантики. Переважно – це номінації будівель або їх частин: "Танець докотився до кутків, де кружляла дітвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня..." (Леся Українка); "На майдані коло церкви революція іде" (П.Тичина); "Сама й несла в руках до майдану коло клубу" (Є.Гуцало); "Здавалося, безконечно йшов, і все згадував про хатки, що тут були – світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон" (В.Барка); "Ні, все-таки це нічого, той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а тато наказував насипати піском усі стежки коло будинку і ту довгу стежку, що веде до альтанки" (Леся Українка); водних середовищ: "Клен коло озера – в ясній зелені" (П.Загребельний); населених пунктів: "За місяць ждання коло Біловежі сила в Долгорукого зросла неймовірно" (П.Загребельний); "По житу коло Борисполя – повно людей" (О.Довженко).

У типовому оточенні локативні синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}", указують на місце, предмет, близько якого міститься хтось/щось або відбувається дія [12, с. 41–42]. У такій позиції прийменниково-відмінкові

форми виконують обставинну функцію: *"Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважає"* (І.Франко); *"Недалеко від залізничної брами зупинив їх [коней] Іван"* (П.Мирний); *"Один [партизан] лежав неподалік від школи"* (В.Шевчук). Просторова синтаксема "від (од) + N_{gen}" уживається в значенні "біля, коло, недалеко" [24, т. I, с. 551]: *"Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста"* (М.Коцюбинський).

Виконання атрибутивної функції також можливе: *"Месер" промчав над ними низько, сипнув коротку чергу – і всю в болото неподалік від Шляху"* (В.Шевчук). У присубстантивній позиції прийменникові конструкції характеризують головні компоненти (власне іменники) за місцем. Причиною зміни функції слід уважати перерозклад семантико-синтаксичних відношень між компонентами базової конструкції [5; 6; 7; 8; 11; 15; 18; 25; 27; 28; 29]: *Селище знаходиться поблизу станції → "Дорогі мої, – почала Маша, – я жила в посьолку поблизу залізничної станції"* (Ю.Яновський).

У ролі залежних іменників виступають лексеми – назви населених пунктів: *"Уперше це йому відкрилося, зійшло на нього як одкровення, коли стояв на кручі неподалік Монастирища і спрагло пив простори Дніпра, лугів за річкою та сяйво церковних бань на обрії, де Переяслав..."* (В.Шевчук); просторових понять: *"Хата стара, пригорбилась, а віконниці на ній новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними вкраплинами-візерунками"* (О.Гончар); *"Празнично шумів ліс на невеликім горбку оддалік села"* (І.Франко); *"Під якою міцною охороною лежав і в труні Тарас у маленькій Богородично-Рождественській церкві на майдані неподалік від шосе"* (О.Іваненко); *"Цього разу Ткалич з'явився на дорозі від поля раніше, ніж завжди"* (Є.Гуцало); *Ота хатина далеко від берега постійно нагадувала мені про мамину ласку; "Він зупинився біля охайного під черепицею будиночка на п'ять чималих вікон в стіні од вулиці, відкинув хвіртку, яка трималася лиш на одній завісі, і дав дорогу гостеві"* (В.Шевчук); будівель та їх частин: *"У першій кімнаті від кухні, в так званій ідальні, хтось сварився так голосно, що слова вилітали через відчинене вікно аж надвір"* (І.Вільде); конкретних предметів: *"Сахновський сів на каналі близько стола й закупив"* (А.Головка). Слід указати, що подібні конструкції викликають значні труднощі під час кваліфікації, адже в них простежуються обидва зв'язки – приприсудковий і присубстантивний [14] (*сів близько стола – канапа близько стола*). Тому доводиться брати до уваги позицію залежної синтаксеми (в обох випадках – контактна

присубстантивна), фразовий наголос (*Сахновський сів / на каналі близько стола й закуриє*), заповненість обставинної позиції (*сів на каналі*), конкретну семантику головного компонента (*канала*). Ураховуючи ці фактори, визначаємо атрибутивні відношення з відтінком локативності.

Словоформи "оддалік + N_{gen}", "віддалік + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}" позначають перебування, розташування чогось оддалік або на відстані від просторового об'єкта: "*Очунявши, підвіся він і походив поодаль від брами – розрухати суглоби і притерплі м'язи*" (В.Барка); "*Він живе далеко від Бондарів, мало знає їх*" (М.Стельмах).

Окрім обставинної, ці конструкції можуть виконувати атрибутивну функцію: *Ялинка далеко від лісу стала орієнтиром на час занять для маленького песика; Життя далеко батьків не здавалося раєм для Петра*. До складу прийменникових конструкцій уходять лексеми, що позначають збірні назви, суб'єкти дії.

Таким чином, транспозиційні можливості прийменникових конструкцій "праеп + N_{gen}" з вихідною семою знаходження чогось без акцентування на конкретній стороні предмета представлені не однаковою мірою. Найменш активними щодо дериваційних змін виступають синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}", "від (од) + N_{gen}", "оддалік (від) + N_{gen}", "віддалік (від) + N_{gen}", "поодаль (від) + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}", а найбільш активними – словоформи "біля + N_{gen}", "побіля + N_{gen}", "коло + N_{gen}".

Вихідною позицією для локативних синтаксем є функціонування при дієслівних лексемах стану, руху, власне просторових. Атрибутивна роль зазначених синтаксичних одиниць розвивається в присубстантивній (контактній) позиції при непохідних або похідних іменниках. Похідна функція прийменникових конструкцій кваліфікується як наслідок транспозиційних процесів.

Література

1. Андерш Й. Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису / Й. Андреш // Мовознавство. — 1971. — № 1. — С. 19—25.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. — М. : Изд-во иностр. лит., 1955. — 416 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1980. — 286 с.

4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) / І. Р. Вихованець // Мовознавство. — 1986. — № 6. — С. 17—24.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.
6. Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації / І. Р. Вихованець // Мовознавство. — 1983. — № 2. — С. 65—71.
7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1983. — 219 с.
8. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К. : Наук. думка, 1991. — 192 с.
9. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — С. 207—224.
10. Грищенко А. П. Синтаксис / А. П. Грищенко // Украинская грамматика / отв. ред. В. М. Русановский. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 252—280.
11. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. — М. : Наука, 1973. — 351 с.
12. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. — К. ; Одеса : Вища шк., 1981. — 143 с.
13. Колодяжний А. С. Прийменник / А. С. Колодяжний. — Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. — 165 с.
14. Кононенко В. І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису / В. І. Кононенко // Мовознавство. — 1978. — № 3. — С. 3—12.
15. Курилович Е. Очерки по лингвистике: [сб. ст.] / Е. Курилович. — М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1962. — 456 с.
16. Мельничук А. С. Порядок слов и синтаксическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. — К., 1958. — 97 с.
17. Моренець В. В. Атрибутивні словосполучення у сучасній українській літературній мові : дис. ... к. філол. н. / В. В. Моренець / Київський Ордену Леніна державний університет ім. Т. Шевченка. — К., 1963. — 406 с.
18. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация / Л. Н. Мурзин. — Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1974. — 170 с.
19. Пінчук О. Ф. Субстантивні двочленні словосполучення з віддієслівним іменником у ролі головного компонента / О. Ф. Пінчук // Синтаксис словосполучення і простого речення. — К. : Наук. думка, 1975. — С. 170—186.
20. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника / М. Я. Плющ // УМЛШ. — 1970. — № 8. — С. 23—29.
21. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57—75.

22. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
23. Сучасна українська літературна мова: [підруч.] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. — [2-ге вид., перероб. і допов]. — К. : Вища школа, 1997. — 493 с.
24. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
25. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер / пер. с франц. И. М. Богуславского, Л. И. Лухт, Б. П. Нарумова, С. Л. Сахно. — М. : Прогресс, 1988. — 655 с.
26. Тимченко Є. К. Функції генетива в южно-русской языковой области / Є. К. Тимченко. — Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. — 278 с.
27. Хомич В. І. Функціональна диференціація прийменниково-відмінкових форм у структурі простого речення: автореф. дис. ... к. філол. н. : спец. 10.02.01 / В. І. Хомич / НПУ ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 19 с.
28. Чопик Я. М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): автореф. дис. ... к. філол. н. : спец. 10.02.02 / Я. М. Чопик / КДПІ ім. О. М. Горького. — К., 1991. — 22 с.
29. Шведова Н. Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание) / Н. Ю. Шведова. — М. : Просвещение, 1966. — 156 с.
30. Шелемеха Г. М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: автореф. дис. ... к. філол. н. : спец. 10.02.01 / Г. М. Шелемеха / УДПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 1996. — 19 с.
31. Явір В. В. Неузгоджені означення, виражені непрямыми відмінками іменників, та їх стилістичні особливості / В. В. Явір // УМЛШ. — 1975. — № 11. — С. 43—49.

УДК 930.1 (44): [94 (477) + 821.161.1.09]

Є.М.Луняк

Козацькі зацікавлення у Франції та повість Гоголя "Тарас Бульба"

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з повістю Миколи Гоголя "Тарас Бульба", проаналізовано причини цікавості французів до постаті запорозького козака на тлі історичних взаємин України та Франції. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну в XVI–XX ст.

Ключові слова: козак, Запоріжжя, Січ, Україна, Франція, історіографія.

В статье рассмотрено состояние ознакомленности французской общественности с повестью Николая Гоголя "Тарас Бульба", проанализированы причины интереса французов к образу запорожского казака на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции. Автор прослеживает эволюцию французских исторических исследований об Украине в XVI–XX вв.

Ключевые слова: казак, Запорожье, Сеч, Украина, Франция, историография.

The acquaintance's state of the French public with novel of Nicolai Gogol "Taras Bul'ba" in the article is covered, the analysis of causes of the French interest in Zaporozhye Cossack's image against the background of historical mutual relations of Ukraine and France is made. Author studies evolution of the French historical research of Ukraine XVI–XX.

Keywords: cossack, Zaporozhye, Sech, Ukraine, France, historiography.

Одним з найвідоміших класиків російської літератури у Франції, безперечно, є Микола Гоголь, якого французи знають і шанують [15; 31; 44; 48; 69; 74]. А одним з найпопулярніших творів Гоголя серед французької читацької аудиторії є, поза сумнівом, "Тарас Бульба". Успіх саме цього твору серед французьких читачів пояснюється особливим ставленням місцевої громадськості до козацької романтики, найкращим уособленням якої в літературі є гоголівський твір. Саме в ньому видатний літератор розкрився не лише як геніальний письменник, але й

як талановитий історик. Відомий французький гоголезнавець Анрі Труайя так визначив мистецьку сутність "Тараса Бульби": "Це роман, написаний художником" [31, с.181].

За півтора століття (1853–2003) "Тарас Бульба" у Франції був перевиданий 35 разів. Важко уявити ще якийсь твір російської літератури, який мав би таку шалену популярність серед французів.

Інтерес до цього безсмертного твору нашого земляка нині підсилений виходом у світ екранізації "Тараса Бульби" російського режисера Володимира Бортка, приуроченої до 200-річної річниці з дня народження геніального письменника, що наробила досить багато галасу в пресі. Про зйомки "Тараса Бульби" в Україні досить багато говорилося за три роки перед ювілеєм Гоголя. У якості можливого режисера такого кінематографічного проекту фігурувало ім'я польського майстра Єжи Гофмана, автора нашумілої перед тим картини "Вогнем і мечем". А ось у якості виконавця головної ролі Тараса Бульби розглядався відомий французький кіноактор Жерар Депардьє. Протягом 2005–2006 рр. він кілька разів відвідував Україну, де зустрічався з президентом держави та представниками творчих і ділових кіл.

Як відомо, картина була знята російським режисером, а Тараса Бульбу в ній зіграв один з найвідоміших українських акторів Богдан Ступка. Одночасно з російською екранізацією, з'явився й перший український варіант "Дума про Тараса Бульбу", але він лишився майже непоміченим. Проте зацікавлення французів образом запорозького козака, пошана та цікавість до нього є дійсно реальним фактом.

До речі, саме Франція була першою країною, де було знято звуковий фільм за повістю Гоголя. В 1936 р. емігрант з СРСР Олексій Грановський екранізував чорно-білого "Тараса Бульбу" з французьким актором Гарі Бором у головній ролі. До цього німі короткометражки про Тараса Бульбу знімалися в Російській імперії (1909) та Німеччині (1924).

На початку 1960-х рр. майже одночасно з'явилися кілька відзнятих картин про героїчного козацького ватажка та його синів. У 1962 р. побачила світ картина голлівудського режисера Джека Лі Томпсона "Тарас Бульба". В 1963 р. з'явився італійський фільм з такою ж назвою режисера Фердинандо Бальді. В 1964 р. був знятий спільний франко-італійський проект "Син Тараса Бульби" режисера Анрі Зафіратоса.

В 1987 р. "Тараса Бульбу" у вигляді фільму-балету було знято в Чехословаччині.

В Радянському Союзі було кілька спроб екранізувати "Тараса Бульбу". В 1941 р. за нього взявся Олександр Довженко, але зйомки раптово перервала війна. А наприкінці 1960-х Сергію Бондарчуку здійснити цей задум не дозволило партійне керівництво.

Отже, протягом сторіччя було кількаразово екранізовано "Тараса Бульбу", але не в СРСР. Найвдалішою картиною ХХ ст. з перелічених вважається американська постановка Джека Лі Томпсона 1962 р. з Юлом Брінером, майстерним ковбоєм з "Чудової сімки" ("Великолепная семерка"), в ролі Тараса Бульби, та красунчиком Тоні Кертісом у ролі Андрія.

Як бачимо, захоплююча козацька історія про героїзм, любов до батьківщини, зраду, кохання, вірність обов'язку досить часто знаходила своє відображення в наймасовішому з мистецтв – кіно. Двічі французькі кіномитці відзначилися в екранізації повісті Гоголя, не беручи до уваги спроб з Депардьє. Це ще раз підтверджує цікавість французів до "Тараса Бульби" та козацької тематики взагалі, про що свідчать і постійні перевидання цього твору. Спробуємо пояснити феномен популярності історії про запорозького лицаря та його синів у Франції з точки зору історичної ретроспективи.

До XVII ст. Україна, що перебувала для французів десь на задвірках цивілізації, була для них "terra incognita", останній оплот християнського світу, щоправда, в зіпсованій схизматичній (православній) формі, перед дикунськими ордами татарської Азії. Саме ця "сретична" земля врятувала в XIII ст. народи Європи від Батиєвої навали, хоча сама була розорена й спустошена та перебувала в занепаді. Лише час від часу нечисленні подорожні приносили до Франції звістки про велику степову країну на сході: в середині XIII ст. Вільгельм Рубруквіст, посол французького короля до татар відвідав Україну, на початку XV ст. тут побував з дипломатичною місією Жильбер де Лануа тощо [30, с. 32–37]. Середньовічні карти зображували на сході Європи маловідомі французам землі: Русія, Волинія, Подолія, Сарматія, Скіфія, Татарія, Дикосе Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраїна, Ограїна, Укранія, Україна [6].

Значно більше інформації про ці землі почало поступати до Франції з кінця XVI ст. Франція і Польща, як два міцних бастіони католицького світу – західний і східний – що боролися з ворогами зовнішніми та внутрішніми, часто виступали в ролі природних союзників. Про Річ Посполиту, її територію та населення у Франції досить

добре знали. А в 1574 р. французький принц Генрих Валуа (майбутній король Франції Генрих III) навіть став ненадовго королем Речі Посполитої. До того ж, при польському дворі були модні французькі звичаї та одяг, лунала французька мова. Багато французьких найманців служили польським королям. Тож про східні окраїни цієї держави та населяючих їх "схизматів" французи мали певне уявлення.

Саме в цей час в Європі поширюється слава козацького війська – єдиної християнської сили, що чинить постійний спротив турецькій експансії на сході Європи. Про походи та війни козаків у XVII ст. постійно повідомляє французька преса, зокрема популярні "Gazette de France", "Mercure de France" та ін.

Все більше з'являється французьких нарисів про Україну, її населення, звичаї, минуле. Багато уваги приділено описам діяльності козаків. Свідчення про Україну бачимо в авторів XVII ст. Блеза де Віженера [7; 72], Андре Теве [11, с. 142], Жака Маржере [19; 20; 29; 51], П'єра Шевальє [33; 37], Лінажа де Восьєнна [14; 70] та ін. Як правило, всі вони перебували на дипломатичній чи військовій службі при дворі польських королів.

Проте честь своєрідного "першовідкривача" козацької України для французів належить Гійому Левассеру де Боплану, "Опис України" якого став найголовнішою працею про наш край не лише у Франції, але й у Європі [35].

Своє першочергове значення для дослідників України на Заході праця Боплана зберігала понад століття, витримавши багато перевидань та перекладів європейськими мовами. Жоден серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись з цим твором. Можна стверджувати, що Боплан відіграв щодо України ту ж саму роль, що й Колумб для Америки. Про Україну писали й раніше, але вперше з'явився цікавий детальний яскравий опис цієї землі, людиною яка прожила тут 17 років, добре вивчила її історію, звичаї та культуру й залишила цю країну саме напередодні найбільшого з козацьких повстань, що сміливо можна визнавати українською революцією.

Боплана у Франції вважали головним фахівцем та авторитетом з української проблематики. Зважаючи на те, що українська війна та справи козаків були тоді на слуху, про них регулярно повідомляли європейські газети, твір французького військового інженера здобув неабияку популярність. Своє значення в якості важливого джерела з історії України праця Боплана зберігає й понині.

Важливе місце займає "Опис України" Боплана й у вітчизняній історіографії. Відомо, що перший скорочений виклад змісту "Опису" був надрукований у петербурзькому часописі "Северный архив" у 1825 р. [11, с. 148]. А перший переклад повного тексту твору авторства Федора Устрялова, брата відомого російського історика Миколи Устрялова, був опублікований у 1832 р. [25].

Хоча з французьким оригінальним виданням у Російській імперії окремі фахівці були вже знайомі до того, устряловський переклад дозволив ознайомитися з твором всім бажаючим. Необхідно відмітити, що саме це видання було настільною книгою для Гоголя при написанні ним "Тараса Бульби" [2, с. 5].

Не забув класик помістити й постать французького військового інженера до своєї повісті. Там він керує польською артилерією у битві проти козаків і захоплюється мужністю та відвагою запорозьких лицарів. Щоправда, Гоголь залишив у повісті француза безіменним [11, с. 148–149].

Нині твір Біплана є багато разів перевиданим в Україні [2; 3; 4; 5].

Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція. Як відомо, в 1645–1646 рр., у період завершення Тридцятилітньої війни, великий козацький загін брав участь у бойових діях на боці юного французького короля Людовика XIV. Особливо відмітилися козаки при облозі Дюнкерка, добре укріпленої морської фортеці, якою володіли на той час іспанці. Після довготривалої облоги Дюнкерк було здобуто, а українські козаки вкотре підтвердили свою славу вправних вояків у Європі. Вважається, що серед керівників козацького дивізіону у Франції тоді були Зиновій-Богдан Хмельницький та Іван Сірко. Є звістки, що у якості найманців українські козаки з'являлися у Франції й в інші часи [30, с. 65–66].

У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття "Cosaques", "Zaporogues" ("козаки", "запорожці").

Події середини XVII ст., що відбувалися в Україні й були пов'язані з ім'ям Богдана Хмельницького викликали стурбованість при дворі Людовика XIV та цікавість з боку простих французів. Про перебіг подій в Україні, козацькі перемоги над поляками постійно повідомляла французька преса. Після того, як Хмельницький фактично створив на східних околицях Речі Посполитої самостійну козацьку державу, з новою геополітичною реальністю на сході Європи слід було рахуватись. Не дарма, дипломати різних країн зондували ґрунт в ставці

гетьмана, щоб дізнатися про його наміри та можливі дії. П'єр Шевальє у передмові до своєї "Історії війни козаків проти Польщі" порівнював Хмельницького, якого добре знав, із Кромвелем і вважав, що за своїм честолюбством, хоробрістю та спритністю козацький гетьман не поступається англійському лідерові.

Велике зацікавлення серед французів викликала й постать гетьмана Івана Мазепи – хитрого, розумного, освіченого й, водночас, романтичного політика-авантюриста, що користувався славою у жінок. Зокрема, важливе місце серед придворних московського царя Петра I українського гетьмана відзначав французький дипломат Фой де ля Невілл, який залишив опис і характеристику Мазепи [12; 58].

В 1704 р. з Мазепою зустрічався у Батурині французький емісар Жан Казимир де Балюз, поляк за походженням, що перебував на дипломатичній службі у Людовика XIV. Мазепа і Балюз були знайомі ще у Варшаві при дворі польського короля [1; 16; 17; 30, с. 120–124].

Безперечно, Франція хотіла мати свій вплив на володаря гетьманської булави. Париж уважно та стурбовано слідкував за перебігом російсько-шведської війни та за перетворенням Московського царства стараннями Петра I на впливову та могутню імперію. Триумфальна й для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою над шведами та розправи над українськими козаками (знищення гетьманської столиці Батурина, ліквідація Запорозької Січі) викликала схвильованість у Західній Європі. Про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання "Gazette de France", "Paris Gazette", "Mercure Historique et Politique", "Lettres Historiques" та ін. [22].

Образ Мазепи закарбувався в світовій культурі завдяки геніальним митцям. Гетьман уявлявся розумним волелюбним козаком-авантюристом, у характері якого поєднані дві найголовніші риси: патріотична любов до знедоленої батьківщини та романтичні захоплення жінками. Таке уявлення хитрого гетьмана, видатного політика поєднувалося з усталеним стереотипом козака-запорожця, який понад усе любить свої неосяжні степи, вірного коня та гостру шаблю. Велику роль у перетворенні гетьмана України на романтичного героя-коханця, яким він почав сприйматися в Європі, відіграв Вольтер. Саме він у своїй "Історії Карла XII" (1731), де цілком співчутливо ставився до постаті козацького ватажка, подав відому та популярну байку про залицання молодого Мазепи до дружини знатного польського шляхтича, який наказав слугам роздягти кривдника, прив'язати його до коня й випустити у

дикий степ. Начебто, таким чином, Мазепа потрапив до козаків, яких згодом і очолив [76; 77].

Романтична легенда про любовну історію Мазепи надихнула відомих митців на створення музичних і образотворчих шедеврів. Композитор Ференц Ліст створив симфонічну поему "Мазепа" (1857), а Петро Чайковський став автором однойменної опери (1883) тощо. У французькій образотворчій мазепіані відзначилися художники Теодора Жеріко ("Мазепа", 1823), Ежен Делакруа ("Мазепа", 1824), Орас Верне (два полотна "Мазепа оточений кіньми", 1825 та "Вовки у погоні за Мазепою", 1826), Луї Буланже (великі картини: "Покарання Мазепи", 1827; "Смерть Мазепи", дата невідома).

Постать Мазепи викликала поетичне натхнення у визнаних класиків світової літератури: Байрона, Пушкіна, Гюго та ін.

Ось так, з легкої руки видатного французького просвітителя здобув світове поширення міф про Мазепу ловеласа, підкріплений реальним коханням старого гетьмана до своєї хрещениці Мотрі Кочубей.

Вольтерівське бачення козацької України було визначально-типовим для Франції XVIII ст. Ось що писав він у своїй "Історії Карла XII": "Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією та Польщею, ...Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини..."

Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною та Польщею, вона примушена була шукати протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів..." [30, с. 153].

Про свій твір сам Вольтер так зазначав у листі до відомого урядовця Шуазеля 16 грудня 1767 р.: "Щоб не казали, а над історією Карла XII я багато працював..., треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою..." [30, с. 152–153].

Наукові праці та літературні твори, присвячені Мазепі, виходили та продовжують виходити у Франції й зараз [23; 24; 36; 39; 47; 68; 73; 75].

Слід також відмітити, що саме до табору мазепинців належить перша політична еміграція того часу. Одним з найвідоміших пред-

ставників українських вигнанців є Григір Орлик, син відомого гетьмана Пилипа Орлика, автора козацької "Конституції", давнього сподвижника Мазепи. Гетьманича, що народився в Батурині й був хрещеником Мазепи, доля закинула у Францію. Тут він опинився при дворі короля Людовика XV, був визнаний у графському титулі, одружився з заможною аристократкою, зробив кар'єру військового та дипломата, отримавши наприкінці життя звання генерал-лейтенанта королівської армії. Дружні взаємини пов'язували Григора Орлика з Вольтером. Саме від гетьманича французький просвітник отримав багато цінної інформації про Україну.

З ім'ям Григора досить часто пов'язують назву французького аеропорту Орлі у Парижі, яка начебто пішла від імені господаря маєтку, розташованого тут раніше. Це твердження базується на співзвучності імен і не підтверджується документально.

Основні прагнення Григора Орлика були зосереджені на те, щоб здобути підтримку Францією ідеї відродження самостійної козацької держави. Король Людовик XV був зацікавлений в українських справах. Це пояснювалося, з одного боку, намаганням Франції домінувати на європейській арені, а з іншого – родинними зв'язками французького монарха. Той був одружений з польською принцесою Марією Лещинською. Шлюб відбувся, коли нареченій було 22 роки, а нареченому лише – 15. Станіслав Лещинський двічі був королем Речі Посполитої. В 1704–1709 рр. він зійшов на польський престол за підтримки шведського короля Карла XII, який на той момент контролював більшу частину Польщі. Після поразки шведів під Полтавою Станіслав втратив владу. Вдруге він став королем у 1733 р. за підтримки свого вінченосного зятя, проте через рік знову зрікся престолу й назавжди оселився у Франції, де правили його зять і дочка.

Обізнаність французького двору у справах України пояснюється значним числом польських і українських емігрантів-мазепинців, що опинилися при дворі Людовика XV. До Парижа постійно надходили звістки про українські справи та про рішення стосовно країни козаків, що приймалися у Петербурзі, Стамбулі, Бахчисараї та Варшаві.

Григір Орлик все життя намагався спопуляризувати серед французів ідею козацької України, яка має право на відновлення своєї самостійності. Це було можливо лише в разі створення великої європейської коаліції проти Росії. Неодноразово він бував при дворах різних сусідніх з Україною правителів – польського короля, турецького

султана, кримського хана. Побував гетьманич таємно й на українських землях підконтрольних російському уряду. Орлик навіть виношував ідею перенесення Запорозької Січі на Рейн. Працював він і над твором з історії України, який так і лишився незавершеним ("Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe" – "Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі"). До останніх днів свого життя Григорій Орлик намагався допомогти своєму народу, нехай і живучи у далекій Франції [28; 42].

У другій половині XVIII ст. на сході Європи відбулися карколомні зміни, що остаточно перетворили Російську імперію на найважливішого гравця у великій політиці. Французький двір спостерігав за тим, як розширюються кордони та вплив держави, де правила цариця Катерина II. Посилення російського самодержавства було пов'язане з наступом на Україну: скасування гетьманства (1764), придушення гайдамацького руху (1769), ліквідація Запорозької Січі (1775), приєднання Криму (1783), запровадження кріпацтва (1783), поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), в результаті яких Польща зникла як держава, а українські землі опинилися під владою Австрії та Росії. Всі ці доленосні для Східної Європи та її народів події відбивалися у французьких дипломатичних звітах, часописах і аналітичних розвідках.

Про Україну та її населення писали французькі дипломати Шарль-Клод де Пейсонель [26; 27; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65], Франц (Франсуа) де Тотт [8; 53], Шарль Франсуа Массон [21; 52] та ін. [41; 43; 45; 50; 54; 55].

Зокрема, до українського козацтва Массон поставився досить прихильно й співчутливо. Він зазначав: "Войовнича нація козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжів російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить..."

Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію й зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, спосіб життя, їжі, війни – цілком відмінні, коли не брати до уваги загальних схожостей, які завжди існують між межуючими народами, наближеними до себе вузами релігійними й політичними. Козаки є далеко гарніші, вищі, активніші, зручніші й особливо далеко чесніші за росіян, менше звикли до рабства. Вони щирі, відважні й говорять сміливіше... Козаки – це номади, чабани, войовники, грабіжники. Росіяни – осілі, хлібороби, крамарі, тому природньо, вони менш войовничі й великі шахраї в

торгівлі. Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розгарі військової дії, росіянин є з природи холоднокрівно безощадний і суворий...

Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх (козаків-українців) ще за царювання Петра I. Цей імператор відібрав їм право вибирати свого вождя. Він переводив примусові зтяги в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх вояків по різних областях своєї безмежної держави. Однак його наступники, що поважали останні козацькі військові та громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинули в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинилися у рабстві царату. Тепер, їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла. Їм дано шляхту і нині дуже тяжко простому козаку дійти до якого-небудь ступня...

Унія козаків з Росією була добровільна й умовна – їхні землі з бідною достатні для їхніх мандрівних черед та людності колись чисельної, були спільною власністю цілої нації. Жоден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів.

Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішніми їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи вони не мали більше великого гетьмана обраного з-поміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як наприклад, Розумовського та Потьомкіна...

Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює..." [30, с. 175–177].

Подібні погляди про українське козацтво можна побачити й у відомій праці Жана-Бенуа Шерера "Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії" (1788). Тут зазначено, що народні лицарі "воліли невігоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як те батьки

переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, при чому клич – "Смерть або Воля" – був їх єдиним заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю...

Україна – це незвичайно багата країна, вивінувана усіма скарбами природи... Українці – це рослі, сильні люди, привітливі й гостинні, ніколи нікому не накидуються, але й не зносить обмежування своєї особистої свободи. Невсипущі, сміливі й чесні, але трохи мають нахил до пияцтва..." [30, с. 168–169; 11, с. 147; 34; 66].

Захоплення країною козаків, їхньою культурою та минулим, можна побачити й у книзі французького урядовця Гарана де Кюльона [30, с. 171–172; 40].

В часи Наполеона I українське питання теж турбувало французьке суспільство. Готуючись до війни з Росією, французький імператор розглядав можливість вторгнення до України, окупацію її території та перетворення на сировинні придатки своєї держави. За твердженням відомого дослідника українсько-французьких взаємин Ілька Борщака, саме на замовлення першого французького імператора історик Шарль-Луї Лесюр підготував компілятивну "Історію козаків", де подавав основні події з їхнього минулого: зародження козацтва, війни та повстання, діяльність провідних гетьманів, занепад козацтва. Особливо Лесюр звернув увагу на гетьманування Хмельницького та Мазепи [30, с. 185–187].

Уявлення про Україну серед французів залишалося туманним, вона уявлялася великою степовою країною, де мешкають козаки. "Козацька нація" уявлялася вільним товариством природжених воїнів-вершників. Дехто з французьких урядовців щиро вірив, що козаки, малороси та українці – це три різних народи, що проживають на спільній території [13].

Козацтво, що поступово відмирало як стан, здавалося у Франції екзотикою, живим реліктом старовини. Досвід знайомства з козаками, щоправда з донськими, французам довелося повторити в 1814 р., після захоплення російською армією Парижа. Мешканці французької столиці, що знали про козаків, як жорстоких і безжалюбних шибайголів, були дуже налякані вступом до їхнього міста, що вважався осередком цивілізації, диких варварських східних орд, які, за уявленнями французів, жили лише війною. Про свої дитячі враження від цього небаченого видовища пізніше згадували відомі французькі історики, що цікавилися минулим

України, 15-річний Жуль Мішле та 11-річний Проспер Меріме, які мешкали тоді в Парижі. Все життя корифей французької історіографії Мішле буде дивитися на Росію з пересторогою та тривогою [71], а ось письменника та історика Меріме козаки наштотхнуть на низку історичних досліджень про їхнє минуле [2, с.116].

Проте жахливі очікування виявилися перебільшеними. Париж практично не зазнав руйнувань, знайомство з містичними козаками було достатньо мирним. Щоправда, пам'ять про себе вони залишили. Наприклад, відоме французьке слово "бістро", що увійшло до нашої мови в якості означення швидкої закусконої, легко відкриває свою етимологію російського слова "быстро". Саме це слово чули паризькі ресторатори від нетерплячих російських завойовників, коли ті вимагали дати їм нашвидкуруч якусь їжу. Слово у Франції прижилося, а згодом повернулося й до нас у вигляді легких закусочних.

Серед інших запозичень можна назвати й широкі лопатоподібні бороди, яких Західна Європа до початку XIX ст. практично не знала. Саме такі бороди, бачені у російських козаків, через півстоліття носитимуть і пишатимуться ними багато чоловіків. Про поширення широких борід свідчать портрети західноєвропейських діячів другої половини XIX ст. Погляньмо на Чарльза Дарвіна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Джузеппе Гарібальді, серед відомих французів борода прикрашала обличчя паризьких комунарів Шарля Луї Делеклюза, Луї Варлена, Ежена Пот'є, письменників Стендаля, Жуля Верна, Альфонса Доде, Альфреда де Мюссе, Віктора Гюго та Анатолія Франса, композиторів Жоржа Бізе та Клода Дебюсі, науковця Луї Пастера, художника Клода Моне, інженера Гюстава Ейфеля, а також президентів III республіки Жуля Грєві, Саді Карно, Раймона Пуанкаре та ін.

Після зречення Наполеона I та повернення Бурбонів на престол до Франції почали повертатися емігранти-роялісти, вигнані звідти революційною хвилею кінця XVIII ст. Серед багатьох поверненців були й такі, що знайшли притулок на Україні, перейшовши на службу до російського самодержавства. Одним з найвідоміших серед них був герцог Ришельє, колишній генерал-губернатор Новоросії, градоначальник Одеси. Французька рееміграція поповнила небагатий арсенал знань свого суспільства про південно-західну провінцію Російської імперії.

Велику роль у поширенні серед французів інформації про Україну у власному баченні зіграла польська еміграція. Поляки-вигнанці, що

кількома хвилями опинялися у Франції, передусім у Парижі, після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., поразки Наполеона та польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. й гуртувалися навколо князя Адама Чарторийського, історика Йоахима Лелевеля, композитора Фредеріка Шопена та поетів Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Міхала Чайковського, охоче розповідали мешканцям країни, яка надала їм притулок про безмежні степи України та диких волелюбних козаків. Саме польська еміграція була головним джерелом альтернативних свідчень про Україну, що відрізнялися від офіційних трактувань російської політики [49]. Дуже часто поляки, що самі щойно втратили державність, з більшим розумінням і співчуттям поставилися до українців, яких перед тим гнобили та зневажали.

З Міцкевичем і Залеським залюбки спілкувалися у Парижі російські громадяни, що перебували у Франції, зокрема, й Гоголь, який побував у французькій столиці восени 1836 – взимку 1837 рр. [31, с. 242]. Звичайно, тоді російському письменнику, який робив перші кроки на літературному поприщі, напевно й не гадалося, що його щойностворена повість з козацької тематики незабаром стане дуже популярною саме в цій далекій західній країні. Візит молодого Гоголя до Парижа тоді не був помічений французькою громадськістю. Сам письменник більше переймався у Франції проблемами зі своїм здоров'ям і лікувався у місцевих лікарів, ніж спілкувався з тутешнім літературним бомондом [31, с. 33–48].

Утім, на самій Україні козацтво перетворилося на той час лише на величні спогади старовини. Після знищення українського козацтва Катериною II воно більше не відродилося, хоча волелюбний дух степового товариства завжди залишався привабливим для українців. У 1864 р. було ліквідоване Азовське козацьке військо, полки якого частково переведено на Північний Кавказ. Азовські козаки були останніми нащадками вояків Задунайської Січі, яка у свою чергу була сформована запорожцями-вигнанцями.

Останні контакти Європи з козаками відбулися в 1854–1855 рр. під час Кримської війни та в роки Першої світової та подальшої білої еміграції. Саме тоді у Франції осіли невеликі групи російських козаків-вигнанців, з яких охоче рекрутували персонал для місцевих ресторанів, охоронців різноманітних закладів, вершників для циркових вправ. Проте на початку XX ст. козацтво цілком перетворилося для європейців на екзотичну диковинку, релікт старовини, що дивом дожив до

сучасності у далекій Росії. У XIX ст. козацтво уявлялося лише як суто російське явище. Одна з карикатур кінця століття показувала російсько-французький політичний альянс у вигляді легковажної дівчини Франції, що кидається в обійми Росії, представленій у вигляді козака [32, с. 69].

Одночасно з нищенням самого козацтва відбувалася й літературна міфологізація образу козака. Оспіваний у народних думах і піснях, возвеличений у казках, легендах, байках, переказах, славетний герой-лицар наділявся надзвичайними чеснотами в суспільній уяві. Чим далі відступала історична реальність існування козаків, тим привабливішим і чарівнішим ставав образ народного захисника. До багатого козацького епосу додалися нові українські літературні твори Івана Котляревського, передусім його "Енеїда", Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Пантелеймона Куліша та, звичайно ж, Тараса Шевченка. Сюди ж треба додати наукові розвідки про козаків Якова Марковича, Дмитра Бантиша-Каменського, Ізмаїла Срезневського, Миколи Маркевича, Михайла Максимовича, Миколи Костомарова й, безумовно, "Історію русів". Велике відображення козацька тематика знайшла також у музичному, театральному та образотворчому мистецтві.

До козацьких образів зверталися й класики російської словесності: Олександр Пушкін, Кіндрат Рилєєв, Федір Глинка, а також Олександр Корнилович, Єгор Аладьїн, Орест Сомов та ін. Багато писали про козаків і поляки. Фадей Булгарин став автором кількох російськомовних творів з козацької тематики, серед них "Мазепа", "Дмитрий Самозванец", "Освобождение Трёмбовли". Серед вихованців Кременецького ліцею виникла так звана "українська школа у польській літературі", у творах якої виразно проявилось романтичне захоплення Україною, її природою та історією. Головними представниками цієї школи були польські поети: Богдан Залеський, Міхал Чайковський, Северин Гощинський, Юліуш Словацький, Міхал Грабовський; деякі з них – як Тимко Падура, Антін Шашкевич і Спиридон Осташевський – навіть силувалися писати свої твори українською мовою. Основу політичної ідеології цього гуртка становив міф про колишню Річ Посполиту як про ніби-то братній союз трьох народів – польського, литовського й українського. Як зазначає історик Ярослав Грицак, "українська школа" створила фантастичний образ Вернигори – українського козака, який прагне служити братерському польсько-українському союзу проти деспотичної Москви [10, с. 32–34]. Отже, героїчний образ незборимого козака Вернигори, створений Міхалом Чайковським, оспівування

гетьманів Мазепи, Виговського та навіть нелюбого полякам Хмельницького в творах Словацького та Залеського було цілковито новим явищем у польській літературі.

Ідеалістичне уявлення про польсько-українську ідилію яскраво відбивалося у творах цих літераторів. Подібні погляди можна простежити й у Тараса Шевченка ("Ще як були ми козаками, а унії ще не було"). Потрапивши після поразки польської революції 1830–1831 рр. до Франції, представники "української школи" (Залеський, Чайковський, Гощинський, Словацький) продовжували поширювати серед місцевої інтелігенції своє романтичне бачення рідної їм землі.

Значну роль в ознайомленні французів з життям і культурою українського козацтва відіграли переклади козацьких дум і пісень, які почали з'являтися з другої половини XIX ст. [38; 67]. Козацький фольклор, у якості далекої східноєвропейської екзотики, продовжує цікавити освічених французів і зараз. Так, автор цих рядків, набравши через пошукову систему GOOGLE слова "cosaques en France", потрапив на сайт, де французам пропонувався відеоряд фотографій кубанських козаків, що опинилися у Франції після завершення громадянської війни в Росії. Фото, що ілюстрували життя та звичаї козаків, супроводжувалися сумною, але чудовою та мелодійною українською піснею "Туман ярмом, туман долиною". Згідно відгуків французьких користувачів інтернет-ресурсу, ця пісня припала їм до душі, а деякі просили опублікувати переклад її слів.

Велике світове визнання мало мистецьке полотно Іллі Рєпіна "Запорожці". Саме під впливом цієї картини відомий французький поет, поляк за походженням, Гійом Аполінер (Вільгельм Аполінарій Костровицький) написав вірш "Відповідь запорожців турецькому султану".

Plus criminel que Barrabas
Cornu comme les mauvais anges
Quel Belzébuthes-tu là-bas
Nourri d'immondice et de fange
Nous n'irons pas à tes sabbats.

Poisson pourri de Salonique
Long collier des sommeils affreux
D'yeux arrachés à coup de pique
Ta mère fit un pet foireux

Et tu naquis de sa colique.
Bourreau de Podolie, Amant
Des plaies, des ulcères et des croûtes
Groin de cochon, cul de jument
Tes richesses garde-les toutes
Pour payer tes médicaments.

Злочинець більший за Вараву,
З рогами ти, як сатана.
Ти Вельзевула маєш славу,
Нажерся бруду та лайна.

Ми не підем тобі в уклін.
З Салонік тухла риба ти,
Чудовисько нічних видінь,
Тебе ми візьмем на списи.

Базарна хвойда твоя мати
Тебе дістала із лайна.
Мерзенний ти подільський кате,
Тобі на ринку гріш ціна.

Свиняча морда, зад кобили,
Ти стережеш коштовний хлам.
Але всі гроші твої милі
Підуть на сплату лікарям.
(Переклад Євгена Луняка)

Одним з найбільших поширювачів та популяризаторів козацької історії у Франції став вищезгаданий письменник та історик Проспер Меріме. Певну допомогу при опрацюванні російських і українських джерел йому надавав письменник Іван Тургенєв, який часто перебував у Парижі. Зокрема, завдяки Тургенєву Меріме познайомився з дослідженнями про українське козацтво та Богдана Хмельницького Миколи Костомарова [2, с. 11–12]. Зацікавлений російською та українською історією, Меріме написав кілька наукових розвідок повністю чи частково присвячених козакам. Серед них найвагомішими є "Українські козаки" та "Богдан Хмельницький". Звичайно, використав

історик і праці своїх попередників: Маржере, Боплана, Шевальє [2; 18; 56; 57]. Цікаво, що історичний нарис Меріме про українських козаків з'явився в 1855 р. у паризькому часописі "Монітор", саме в той час, коли відбулося останнє збройне зіткнення французів з українським козацтвом. Серед різних військових частин, що брали участь у бойових діях у Криму й, у першу чергу, при обороні Севастополя, особливу роль відіграли пластуни Чорноморського козачого війська, що виконували у тогочасній війні функцію спецзагонів особливого призначення й не раз наводили жах на солдатів франко-англійської коаліції, начуваних про гарячий нором та лиху вдачу козаків.

Завдяки майстерному перу Меріме, інші французькі літератори також захопилися козацькою тематикою. Так, у 1877 р. на сцені "Одеону" з великим успіхом була поставлена п'ятиактна драма у віршах "Гетьман" ("L'Hetman") поета та політика Поля Деруледа. Трохи згодом до козацької тематики вдався письменник Сильвестр Арман, який поклав в основу свого твору гоголівського Тараса Бульбу [2, с.14].

Звичайно, не варто говорити, що саме ці твори Меріме створили фурор у французькому суспільстві й принесли йому світове визнання. Навпаки, твори Меріме серед французів залишаються маловідомими й знаними лише обмеженому числу знавців літератури та творчості цього письменника. Так, у анотації до перевидання "Богдана Хмельницького" 2007 р. зазначається: "Це перевидання повністю відтворює один з найменш відомих творів Проспера Меріме: історичну розвідку, присвячену козацькому гетьману Богдану Хмельницькому, державному діячу та керівнику української війни середини XVII ст. Богдан Хмельницький є людиною, що очолила, починаючи з 1648 р., найбільше повстання козаків України проти польського панування; він створив з козаків кістяк справжньої держави у центральній Україні" ["Cette réédition reproduit intégralement l'une des oeuvres les moins connues de Prosper Mérimée: l'essai historique qu'il a consacré à l'hetman cosaque Bogdan Chmielnicki, homme d'Etat et chef de guerre ukrainien du milieu du XVIIe siècle. Bogdan Chmielnicki est l'homme qui conduisit, à partir de 1648, la plus grande révolte des cosaques d'Ukraine contre la domination polonaise; qui fit de ces Cosaques l'ossature d'un véritable Etat en Ukraine centrale". <http://www.chapitre.com/CHAPITRE/fr/BOOK/merimee-prosper/-bogdan-chmielnicki-fac-simile-de-l-edition-originale-1865,1131137.aspx>].

Твори Меріме з'явилися одночасно з першими перекладами "Тараса Бульби" у французькій літературі. Саме цьому твору судилося

стати світовою вершиною у возвеличенні культу козацької слави. В подальші роки у французьких друкарнях продовжували з'являтися книги про запорозьких козаків, щоправда, як правило, до їх виходу в світ були вже причетні й українці, що проживали у Франції й намагалися поширювати серед місцевого загалу свою історію та культуру.

Перший і найвідоміший перекладач "Тараса Бульби" Луї Віардо відзначав у своїй передмові до французького видання твору: "Повість, що має назву "Тарас Бульба", найвизначніший з творів Гоголя і являє собою маленький історичний роман, у якому описані звичаї давніх запорозьких козаків".

Загалом існує більше десятка різних перекладів "Тараса Бульби" французькою. Проте найпопулярнішим є переклад саме Луї Віардо, який постійно передруковується найпотужнішим паризьким видавництвом "Ашетт". Луї Віардо був чоловіком Поліни Віардо, відомої близької подруги Івана Тургенєва. Родина Віардо довгий час проживала в Росії, тож Луї добре знав російську мову та культуру. Можна припускати, що певну допомогу у перекладі творів Гоголя та тлумаченні деяких понять і висловів міг надавати й сам Тургенєв, який бездоганно знав французьку й був дуже близьким другом сім'ї Віардо.

Після виходу в 1853 р. першого французького видання "Тараса Бульби" (це був переклад другої редакції "Тараса Бульби" 1842 р.) виник постійний попит на цю героїчну козацьку повість, який плано-мірно задовольняється місцевими видавництвами по мірі розкуповування книги.

Розглянемо уважніше французьке видання "Тараса Бульби" у перекладі Віардо.

Важливо відмітити, що слово "козак" – "cosaque" у Франції є цілком зрозумілим. Це поняття означає східного войовничого дикуна-степовика, що живе на неспокійному кордоні Європи та Азії, палко цінує свою волю й живе лише війною. Викладу тексту твору, як правило, передує передмова, яка написана для пояснення окремих рис козацького життя, незрозумілих французам. Зокрема, пояснюються такі українські слова, щоправда, в російському звучанні, які вживаються в тексті: "Запоріжжя", "пороги", "дуби" (в сенсі козацьких човнів), "полк", "полковник", "курінь", "курінний отаман", "кіш", "кошевий отаман", "гетьман", "Січ", "зимівники" тощо. Досить докладно позначено гіпотези про виникнення козацтва: тюркська, касоська, вітацька, авантюристична. Відмічено інтернаціональний характер козацтва, при збереже-

нні панівного становища православної віри: "Козацтво поповнювалося, насправді, руськими, поляками, турками, татарами, навіть французами й італійцями; але у первинній основі козацької нації лежала слов'янська раса, що заселяла Україну, звідки вона поширилася на береги Дону, Уралу та Волги" ("Les Cosaques se recruterent, il est vrai, de Russes, de Polonais, de Turcs, de Tatars, meme de Francais et d'Italiens; mais le fond primitif de la nation cosaque fut une race slave, habitant l'Ukraine, d'ou elle se repandit sur les bords du Don, de l'Oural et de la Volga") [46, с. 6].

В самому тексті вживаються незрозумілі французам українські слова, значення яких пояснюється у примітках, як "дума", "бандура", "балалайка", "базар", "таратайка", "чайка" (корабель), "гопак", "тропак", "кабак" (шинок), "Шило" (переклад прізвиська), "табір", "калач", "жупан", "бунчук", "Царград", "князь", "гоголь" (птах). До невідомих французам слів треба додати ще й практично невимовні для них імена, серед яких Бульба найпростіше: Вовтузенко, Писаренко, Черевиченко, Кукубенко, Дегтяренко, Голокопитенко, Вертихвіст, Невеличкий, Закрутигуба, Задорожній, Острица, Голодуха, Хліб, Печерица, Метелиця, Підсишок, назви міст "Чернігов", "Немиров", "Глухов", "Чигирин", "Переяслав" тощо. Але саме це й додає особливо українського смаку та колориту повісті, незвичного французам.

До особливостей сприйняття героїчної постаті Тараса Бульби французами, слід відзначити термінологічну плутанину, яка зберігається практично в усіх мовах, крім української. Це використання різних семантичних пар понять "Русь" – "Росія", "русский" – "росіянин", які за кордоном сприймаються як одне ціле й перекладаються одним словом. У Франції "La Russie" – це і Русь, і Росія, "Russe" – це і русич, і росіянин. Оскільки в повісті Гоголя постійно вживаються терміни "русский", "русская" саме відносно території України, у французів часто складається оманливе враження, яке зберігається й понині, що козацтво – явище суто російське, а Україна – це одна з порубіжних провінцій Росії. А сам запорозький полковник виглядає ледь не патріотом Росії та щирим підданим російського царя. Природно, Гоголь правильно використовував слово "русский" для означення українців тієї епохи, але він ніде не позначає, що запорожці себе різко відмежовували від підданих московського царя й не раз брали участь у війнах між Польщею та Московією, саме проти останньої.

Відчуваючи таку семантичну трудність, Луї Віардо інколи намагається замінити слово "русский" на "козацький". Наприклад, прикінцевий

авторський текст повісті: "Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!" Він переклав так: "Але чи знайдеться в світі вогонь, тортури, міць, що здатна буде підкорити козацьку силу!" ("Mais se trouvera-t-il au monde un feu, des tortures, une puissance capables de dompter la force cosaque!") [46, с. 229]

Вражаюча кривава козацька драма продовжує приваблювати європейців. Особливо колоритний рельєфний образ козацького полковника Бульби. Він безшабашний, втілює у собі войовничий дух козацької вольниці: зустрівши синів, провокує з ними бійку, найголовнішою справою у житті вважає війну, зневажає біль, завзято захищає звичаї та віру предків, без жалю вбиває сина, який зрадив батьківщину та козацьке товариство, захоплено спостерігає за смертельними тортуррами та стратою іншого сина, які той мужньо зносить у Варшаві, жорстоко мститься полякам і євреям за особисті та суспільні кривди, завдані українцям, незважаючи на смертельну небезпеку, зупиняється при втечі від поляків, щоб знайти улюблену люльку, в результаті чого потрапляє в полон, під час жахливої страти на вогні продовжує думати про товариство та козацьку справу, намагається допомогти товаришам врятуватися й радіє з їхнього успіху.

Образ запорожців продовжує використовуватися світовою літературою. Відомий і нині популярний американський письменник початку ХХ ст., один з родоначальників жанру фентезі Роберт Говард, автор багатьох оповідань про пригоди мужнього та шляхетного воїна з Кіммерії Конана-варвара, перетворює його в одному з епізодів на гетьмана запорозьких козаків. Ось так описано тут підлеглих Конана: "Тим часом в просторах степів між морем і гіперборейським королівством народжувалось нове плем'я. Там збиралися злочинці-втікачі, волоцюги та дезертири. Багато хто з цих людей, що займалися крадіжками та розбоєм, народився в степу, багато хто прийшов з заходу. Себе вони називали козаками, всіх інших зневажали. Нерідко вони здійснювали зухвалі набіги на туранські кордони. Інколи королівським військам вдавалося розсіяти їх і тоді козаки уходили в степ зализувати рани" [9, с. 45–66].

Як бачимо, опис американця цілком правдивий. Якщо додати, що в цьому оповіданні йдеться про викрадення Конаном красуні-дівчини з туранського (фактично, турецького) полону, картина діяльності козаків повністю співпадає з українськими народними уявленнями. До того ж, батьківщиною Конана-варвара була степова Кіммерія, тобто наша

Південна Україна. Тож розтиражований у художньому та анімаційному кіно по всьому світу літературний образ шляхетного дикуну, в певному сенсі, наш земляк.

Хоча "Конан" не є витвором французького мистецтва, зважаючи на американізацію світової культури, слід відзначити, що цей потужний героїчний образ однаково вкорінюється під впливом кіно та телебачення як у Франції, так і в Україні. Цілком ймовірно, що в недалекому майбутньому деякі українські діти будуть уявляти собі запорожців у вигляді картинок з мультика про Конана-варвара. Однак, звичайно, образ запорозького козака, майстерно створений Гоголем, поки що залишається неперевершеним у світовій літературі.

Видання "Тараса Бульби" французькою мовою

Tarass Boulba. Trad. par Louis Viardot. — P. : Hachette, 1853. — 215 p. Rééditions: 1872, 1875, 1882, 1892, 1893, 1896, 1902, 1908, 1936.

Tarass Boulba. Moeurs des cosaques zaporogues. Trad. par H.Tseytline et R.Jaubert. — P. : Oudin, 1889. — 239 p. Rééditions: 1890, 1892.

Taras Boulba. — P. : Librairie illustrée, 1892. — 96 p.

Tarass Boulba. Nouvelle. Trad. par Michel Delines. — P. : Flammarion, 1891. — 243 p. Rééditions: 1962, 1972, 1993.

Tarass Boulba. Moeurs des cosaques zaporogues. Trad. par Jarl Priel. — P. : L'Enseigne du Pot Cassé, 1927. — 215 p.

Tarass Boulba. Trad. par H. de Witte. — P. : Payot, 1930. — 350 p.; P. : Plon, [1936]. — 251 p.

Taras Bul'ba. — P. : YMCA Press, 1945. — 132 p.

Tarass Boulba. . Trad. par Jarl Priel. — P. : La Pléiade, 1931. — 245 p.

Tarass Boulba. Adapt. par B.Jérôme. — P. : Delagrave, 1932. — 235 p.

Tarass Boulba. Trad. par Jarl Priel. — P. : Émile Paul frères, 1935. — 224 p.

Tarass Boulba. Trad. par Marie Alexandre. — P. : Gründ, 1937. — 233 p.

Tarass Boulba. — P. : Gassner, 1945. — 178 p.

Tarass Boulba: Roman / Ill. de N.Krycevsky. — P.: Ardent, 1945. — 239 p.

Tarass Boulba. P.: Éd. de Montsouris, 1946. — 238 p.

Tarass Boulba. Trad. par Ch.Trémel. — P. : Éd. du Chêne, 1947. — 221 p.

Tarass Boulba. — P. : Éd. Garamond, 1948. — 238 p.

Tarass Boulba. Trad. par M.Semenoff. — P. : Hatier, 1949. — 221 p.

Tarass Boulba. Trad. par Louis Viardot. — P. : Éd. du temps, 1959. — 139 p.

Tarass Boulba. — P. : Éditions Baudelaire, 1969. — 223 p.

Tarass Boulba. Trad. par Louis Viardot. Saint-Ouen : Chaix-Desfosses-Néogravure, 1969. — 167 p.

Tarass Boulba. Trad. par Marie-Hélène Sabard. — P. : Ecole des Loisirs, 2003. — 163 p.

Література

1. Балюз Ж. де. Дипломатические донесения с 3 октября 1703 по 6 февраля 1712 / Балюз Ж. де. // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1872.

Т. 34. — СПб., 1872.

2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме; пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів : Каменяр, 1990. — 301 с.: іл.

3. Боплан Гійом Левассер де. Описание Украины / Гийом Левассер де Боплан / РАН ; Институт славяноведения ; Федеральное архивное агентство ; Российский гос. архив древних актов ; НАН Украины ; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского / А. Л. Хорошкевич (отв. ред.); З. П. Борисюк (пер. с фр.); Я. Р. Дашкевич (вступ. ст.). — М. : Древлехранилище, 2004. — 575 с., 6 л. ил., карт: ил., карты.

4. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Гійом Ле Вассер де Боплан / Володимир Косик. — Львів : Мета, 1998. — 179 с.

5. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Ле Вассер де Боплан ; пер. з фр. / АН УРСР ; Археографічна комісія ; Інститут історії ; Інститут суспільних наук ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. — [1-е вид.]. — К. : Наукова думка, 1990. — 254 с.

6. Вавричин М. Г. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевич, У. Р. Кришталович. — К. : ДНВП "Картографія", 2004. — 208 с.

7. Виженер Блез де. Описание Польского королевства / Блез де Виженер ; пер. К. Мельника // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / [под ред. В. Б. Антоновича]. — Киев, 1890.

Вып. I: (XVI ст.). — 1890.

8. Вінтоняк Олекса. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / Олекса Вінтоняк. — Львів-Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. — С. 26—27, 34—36, 63—64, 109, 113.

9. Говард Роберт. Конан-варвар / Роберт Говард. — Л. : Смарт, 1991. — 368 с.

10. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття : [навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вищ. навч. закладів, вчителів] / Я. Й. Грицак. — К. : Генеза, 1996. — 360 с.

11. Дашкевич Я. Постаті : [нарис про діячів історії, політики, культури] / Я. Дашкевич. — [2-ге вид., виправл. й доповн.]. — Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ ; Літературна агенція "Піраміда", 2007. — 808 с.

12. Де ла Невилль. Любопытные и новые известия о Московии / Невилль Де ла // Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев. — Лениздат, 1986. — 543 с.

13. Дидула П. "Украинские страницы в истории Франции" интервью с Вадимом Ададуrowым / П. Дидула // Зеркало недели. — 2004. — № 1 (476). — 10–16 января.

14. Дмитриев М. "Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г." : Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого / М. Дмитриев // Историчний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. — К. : ІНТЕЛ, 1996. — С. 332—353.

15. Замыслова Е. Е. Публикации о жизни и творчестве Н.В.Гоголя на страницах "Le Monde" 1971–2005 г. / Е. Е. Замыслова // Н.В.Гоголь и современная культура: Шестые Гоголевские чтения : материалы докладов и сообщений международной конференции / Комитет по культуре г. Москвы ; Центральная городская библиотека; Мемориальный центр "Дом Гоголя" / [под общ. ред. В. П. Викуловой]. — М. : КДУ, 2007. — С. 47—56.

16. Зі споминів Жана Балюза // Іван Мазепа. — К. : Веселка, 1992. — С. 76—77.

17. Іван Мазепа: Художньо-документальна книжка: Для середнього і старшого шкільного віку / [упоряд. і авт. передм. В. Шевчук]. — К. : Вид-во "Веселка", 1992. — 132 с.

18. Купчинський О. Проспер Меріме і його твір "Богдан Хмельницький" / О. Купчинський // Жовтень. — 1987. — № 8. — С. 16—22.

19. Маржерет Жак. Россия начала XVII в.: Записки капитана Маржерета / [сост. Ю. А. Лимонов ; отв. ред. В. И. Буганов]. — М. : Институт истории СССР, 1982. — 255 с.

20. Маржерет Жак. Состояние Российской империи : Ж. Маржерет в документах и исследованиях : [тексты, комментарии, статьи] / [под ред. Ан. Береловича, В. Д. Назарова, П. Ю. Уварова ; авт. и сост. : Ан. Берелович, Т. А. Лаптева и др.]. — Москва : Яз. славянских культур, 2007. — 553 с.

21. Массон Шарль. Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I / [подгот. текста и коммент. Б. Э. Лямина ; вступ. ст. Е. Э. Лямина ; подгот. текста и коммент. Е. Е. Пастернак ; вступ. ст. А. М. Песков]. — М. : Новое лит. обозрение, 1996. — 208 с.

22. Мацьків Теодор. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — 286 с.; Київ-Полтава : НАН України; Інститут української археографії, 1995. — 312 с.

23. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Український історик. — 1987. — № 1—4. — С. 72—82.

24. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Іван Мазепа і Москва. — К. : Рада, 1994. — С. 108—123.

25. Описание Украины. Сочинение Боплана / перевод с франц. Н. Устрялова. — Санкт-Петербург, 1832.

26. Пейсонель К. Трактат о торговле на Чёрном море / К. Пейсонель // Адьги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. — Нальчик : Эльбрус, 1974. — 635 с.
27. Пейссонель Ш. де. Записка о Малой Татарии / Ш. де Пейссонель. — Днепропетровск : Герда, 2009. — 80 с.
28. Різниченко В. Пилип Орлик – Гетьман України / В. Різниченко // Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик : історичні оповіді. — К. : Український письменник, 1996. — С. 123—272.
29. Россия XVII века. Воспоминания иностранцев. — М. : Русич, 2003. — 496 с.
30. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. — К. : Довіра, 1992. — 256 с.
31. Труайя А. Николай Гоголь / А. Труайя. — М. : Издательство Эксмо, 2004. — 640 с.
32. Ферро М. Николай II / М. Ферро. — М. : Международные отношения, 1991. — 352 с.
33. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. — К. : Томіріс, 1993. — 221 с.
34. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Жан-Бенуа Шерер ; пер. з фр. В. В. Коптілова. — К. : Укр. письменник, 1994. — 311 с.
35. Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivres, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan. — Rouen, 1660.
36. Borshak Elie, Martel René. Vie de Mazepa. — Paris : Colman-Lévy, 1931. — 191 p.
37. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine. — P., 1663. — P. : Adamant Media Corporation, 2001. — 201 p. facsimile reprint of a 1859 edition by A. Franck, Paris.
38. Chodzko Alexandre. Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque. — P. : E. Leroux, 1879. — 200 p.
39. Claude J. Nordmann. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. — P., 1958. — 86 p.
40. Cullon Garran de. Recherches politiques sur l'État ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. — P., 1795.
41. Desfontaine abbe. Histoire des revolutions de Pologne. — Amsterdam, 1735.
- T. II. — Amsterdam, 1735.
42. Dmytrychyn I. Gregoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV / I. Dmytrychyn. — P. : Présence Ukrainienne. L'Harmattan. — 370 p.

43. Dorville C. Les fastes de la Pologne et de la Russie / C. Dorville. — P., 1770.
44. Frantz P. Gogol. A Bibliography / P. Frantz. — Ardis, Ann Arbor. — 1989. — C. 54—59.
45. Jablonowski J. A. L'Empire des Sarmates aujourd'hui. Royaume de Pologne / J. A. Jablonowski. — Halle, 1742.
46. Gogol N. V. Tarass Boulba. Roman / N. V. Gogol. — P. : La librairie Hachette et Cie, 1882. — 230 p. Traduit du russe par Louis Viardot.
47. Lebedynsky Iaroslav Les Cosaques. Une société guerrière entre libertés et pouvoirs, Ukraine, 1490—1790. — P. : Errance, 2004 — 249 p.
48. Leger Louis. Nicolas Gogol / Louis Leger. — P. : Edition H. Didier, 1913. — 270 p.
49. Lelewel Joahim. Histoire de Pologne / Joahim Lelewel. — P. et Lille, 1844.
50. Levesque P. Histoire de Russie. — Hamburg, 1800.
T. I—VIII. — Hamburg, 1800.
51. Margeret Jacob. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie. — P., 1669. Margeret. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. — P., 1860.
52. Masson Charles François Philibert. Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul Ier / par C.F.P. Masson; avec avant-propos et notes par M. Fs. Barriaere. — Paris : Didot, 1859. — 464 p.
53. Mémoires du Baron de Tott, sur les turcs et les tartares. Parts I-IV à 2 vol. Amsterdam 1784.
54. Mémoires sur les dernières révolutions de la Pologne. — Rotterdam, 1710.
55. Mémoire sur la révolution de Pologne. — S.l., s.a. (la fin du XVIII s.). — 80 p.
56. Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // Mélange historiques et littéraires / P. Mérimée. — Paris, 1855 ; Moniteur, 20-23 juin 1854.
57. Mérimée Prosper. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865) / Prosper Mérimée. — P. : Harmattan, 2007. — 294 p.
58. [Neville]. Relations curieuses et nouvelles de Moscovie. — Paris, 1699.
59. Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. Par M. de Peyssonnel, ci-devant consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, puis consul Général dans le Royaume de Candie, aujourd'hui consul à Smirne, correspondant de l'Académie Royale des inscriptions & belles-lettres, & Associé libre de celle de Marseille. — A Paris, chez N.M. Tillard libraire, 1765. — XLIV, 364 p.: XII pl.

60. Peyssonnel Ch. Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul a Smyrne, contenant quelques observations relatives aux memoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott // Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares. Part V. — Maestricht, 1785.

61. Peyssonnel Ch. Traité sur le commerce de la mer Noire. — Vol. 1—2. — Paris, 1787.

62. Peyssonnel Ch. Observations sur le commerce de la Mer Noire. — Vol. 1—2. — Amsterdam, 1788.

63. Peyssonnel Ch. Examen du livre intitulé Considerations sur la guerre actuelle des Turcs. — Amsterdam, 1788-a.

64. Peyssonnel Ch. Du péril de la balance politique de l'Europe ou Exposé des causes qui l'ont altérée dans le Nord depuis l'avènement de Catherine II. — Londres, 1789.

65. Peyssonnel Ch. Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe; Ouvrage dont l'objet est de démontrer, par les faits historiques et les principes de la saine politique, tous les maux qu'a causés à la France l'Alliance Autrichienne, et toutes les fautes que le ministère François a commises depuis l'époque des Traités de Versailles, de 1756, 57 et 58 jusqu'à nos jours. Seconde édition, augmentée d'un chapitre sur Malte, d'un autre sur Genève, & de plusieurs autres additions. — A Neuchatel et se trouve à Paris: Chez Buisson, 1790.

66. Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Par Jean-Benoit Scherer. — P. : Cuchet, 1788.

67. Scherrer Marie. Les dums ukrainiennes: épopée cosaque. Textes ukr. et trad. intégrales avec une introduction et des notes / Marie Scherrer. — P. : Libr. C.Klincksieck, 1947. — 140 p.

68. Stecyk Irène. Mazeppa. Prince de l'Ukraine / Irène Stecyk. — Roman. — P. : Balland, 1981. — 219 p.

69. Troyat Henri. Gogol. — P. : Flammarion, 1971. — 618 p.

70. Vauciennes Linage de. L'origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne. — P.,1674.

71. Viallaneix Paul. La Voie royale: essai sur l'idée du peuple dans l'œuvre de Michelet. — P. : Delagrave, 1959 — 541 p. nouv. éd. Paris, Flammarion, 1971.

72. Vigenere Blaise de. La description du royaume de Pologne et pays adiacens avec les statuts, constitutions, moeurs & façon de faire d'iceux . — P., 1573.

73. Vogué Eugène-Marie-Melchior de., vicomte. Mazeppa : la légende et l'histoire // Revue de deux monde, 1881 (1884 — réédition). — P. 320—351.

74. Vogué Eugène-Marie-Melchior de., vicomte. Nicolas Gogol. — P., 1910.

75. Vogué Eugène-Marie-Melchior de., vicomte. Trois drames de l'histoire de Russie : le fils de Pierre le Grand; Mazeppa; un changement de regne. — Paris : 1911. — 302 p.

76. Voltaire. Histoire de Charles XII. Extraits. — P. : Librairie Hachette, s.a. — 104 p.

77. Voltaire. Histoire de Charles XII roi de Suède / Présentation de l'auteur par J.Charpentier. — P. : Tallandier, 1939. — 256 p.

УДК 26(477.41) "18"

А.В.Святненко

Просвітницька діяльність духовенства Київської єпархії (перша половина XIX ст.)

Стаття присвячена науковому аналізу діяльності духовних навчальних закладів православного відомства в Київській єпархії в першій половині XIX ст. Звертається увага на проблеми становлення мережі духовних шкіл, матеріального і фінансового забезпечення, формування вчительського складу і контингенту учнів.

Ключові слова: просвітництво, духовенство, духовні школи, освіта.

Статья посвящена научному анализу деятельности духовных учебных заведений православного ведомства в Киевской епархии в первой половине XIX в. Обращается внимание на проблемы становления сети духовных школ, материального и финансового обеспечения, формирования учительского состава и контингента учащихся.

Ключевые слова: просветительство, духовенство, духовные школы, образование.

The article is dedicated to the scientific analysis of the activity of educational institutions of the orthodox authority in Kiev Region in early 19th centuries. The attention is drawn to the problems of formation of a net of divinity schools, material and financial security, staffing teachers' personnel and the contingent of pupils.

Key words: enlightenment, clergy, ecclesiastical schools, education.

Вивчення історії Київської єпархії через призму просвітницької діяльності, зокрема створення й функціонування початкових навчальних закладів, сприяє об'єктивному осмисленню загального впливу

православного кліру на розвиток вітчизняної науки і культури впродовж першої половини XIX ст. Тому актуальним є ґрунтовний аналіз діяльності її розвитку, а також тенденції, що формували і визначали повсякденну роботу єпархіальних закладів у зазначений період.

Предметом дослідження визначено: духовні навчальні заклади православного відомства початкового типу, їх фінансування і матеріальна база, учнівські контингенти, педагогічний склад, система управління.

У роботі ставиться завдання з'ясувати основні моменти діяльності православного духовництва на ниві просвітництва в Київській єпархії в першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. імперською владою була проведена церковно-адміністративна реформа, наслідком якої стало створення практично нової Київської єпархії. До її складу увійшла частина з відібраних від Польщі українських територій, на яких було сформовано дванадцять повітів, діяло 1323 церкви, відкрито численні православні парафії [1].

На порядку денному перед церковною ієрархією гостро постала проблема забезпечення новостворених приходів православним кліром. Так, у єпархії не вистачало 248 священиків, 892 дячків і паламарів [2]. З метою виправлення ситуації вживалися певні заходи, як-от: призначення на вакантні місця колишніх уніатських священиків і переведення у єпархію духовенства з російських територій і Лівобережжя. Проте вони мали тимчасовий і не виправданий характер. Перші, з точки зору ієрархів православ'я, були ідеологічно ненадійним елементом у справі поширення серед населення благочестивих настроїв. Переведені ж православні, через бідність місцевих парафій, невдовзі залишали їх і поверталися додому.

Складність ситуації полягала не тільки у малочисельності православного кліру, а й у низькому рівні їхньої освіти. В єпархії лише четверта частина духовенства мала освіту. Решта були неграмотні й нерозвинуті. Так, Київський митрополит Гавриїл 1800 р. зазначав, що серед кандидатів на духовні посади більшість погано читала і не знала церковного статуту [3].

Такий стан речей не міг задовольнити ані державну, ані церковну владу. Самодержавство, через те, що це перешкоджало здійсненню плану перетворити духовенство на провідника і поширювача вірнопідданських ідей в краї. Православна церква ж не могла гідно відповідати наданому їй статусу панівної державної релігії і залучати до благочестя місцеве населення.

Підготовка нижчих кадрів духовенства та надання початкової освіти майбутнім семінаристам розпочалася із встановлення мережі повітових та парафіяльних училищ. До 1817 р. початкові знання школярі отримували в нижчих класах Київської семінарії. З уведенням нового статуту (1814) для духовних навчальних закладів перші чотири класи відокремили від семінарії. На їх основі було відкрито Києво-Подільське повітово-парафіяльне училище. Воно було єдиною початковою православною школою в єпархії і не могла в достатній кількості забезпечити місцеві приходи освіченими пастирями.

Ініціаторами заснування нових духовних училищ виступили митрополити, місцеве духовенство. Так, митрополит Серапіон особисто контролював підготовку до відкриття запланованих училищ у Черкасах й Богуславі. Його стараннями уже 1818 р. навчальні заклади змогли здійснити перший набір учнів. Окрім запланованих, на прохання місцевого духовенства були відкриті училища в Умані (1823), на які місцеві жителі разом з духовенством зібрали 300 руб. і надали приміщення. Подібні звернення надходили від духовенства невеликих містечок і сіл: Таращі, Павлочі, Василькова. Скажімо, священик Чигиринського повіту попросив дозволу в єпархіального керівництва заснувати на власні кошти парафіяльне училище у селі Болтишки. Проте ці звернення з різних причин не були задовільнені [4]. Києво-Софійське повітово-парафіяльне училище було відкрито синодом 1839 р. у відповідь на обґрунтоване прохання митрополита Філарета [5].

У подальшому кількість духовних училищ поступово збільшується, і станом на 1840 рік у Київській єпархії функціонувало 5 повітових й 5 парафіяльних навчальних заклади. У них навчалося, відповідно, 574 і 594 особи [6]. Протягом останнього десятиліття досліджуваного періоду мережа шкіл не зазнала значних змін і не відповідала законодавчо встановленій нормі, згідно якої дозволялося мати в кожній єпархії до 30 парафіяльних училищ, а кількість повітових мала дорівнювати числу повітів.

Певна увага приділялася комплектуванню шкіл учнями. Наповненість училищ була не рівномірною. Так, Києво-Подільські училища завжди були переповнені. В рік його заснування було прийнято 503 особи. В 1820 р. нараховувалося 405 школярів, станом на 1838 р. їх кількість становила близько 700 осіб. Загальна кількість учнів у Києво-Софійському училищі щороку коливалася від 275 до 300 школярів. Значно менше учнів було в інших училищах: у Богуславському не перевищувала 117 осіб, Черкаському – перебувало 80 осіб [7]. З метою

урівноважити склад учнів єпархіальне керівництво своїми розпорядженнями вводило повітові навчальні округи. Так, до Уманських училищ мали поступати учні Липовецького, Звенигородського, Уманського повітів; до Богуславського належали Канівський, Богуславський, Таращанський повіти; Черкаський і Чигиринський – до Черкаських училищ. Києво-Подільська школа приймала дітей Київського, Радомисльського й Махновського повітів. Діти духовенства Васильківського і Сквирського повітів навчалися в Києво-Софійському училищі.

До навчальних закладів повинні були вступати всі діти духовенства єпархії віком 6–8 років. Проте батьки не поспішали відпускати дітей до школи, посилаючись на різні причини: хворобу, бідність тощо. Єпархіальне й училищне керівництво застосовувало примусові заходи. Так, священно- і церковнослужителів зобов'язували записувати своїх дітей на навчання. За невиконання цього розпорядження від них вимагали письмового пояснення і стягувався штраф. На благочинних покладалося складання додаткових списків усіх дітей духовенства з означенням їхнього віку і надання їх училищному керівництву. Духовні правління разом з благочинними контролювали відправлення дітей до училищ. Такі заходи діяли до 1856 р., аж поки духівництво було звільнено від обов'язковості надавати своїм дітям виключно духовну освіту.

Окрім примусових заходів залучення дітей до навчальних закладів діяли правила, що дозволяли набувати початкові знання вдома. Вони стосувалися бідних родин, які були не в змозі утримувати дітей у школі. Семінарське правління дозволяло наглядчачам видавати таким батькам свідоцтво на навчання дітей вдома з тих предметів, які були визначені для парафіяльних училищ. Через рік діти мали складати іспити. Ті, хто не проходив випробування залишалися в училищі. Така практика була поширеною в перші роки існування училищ, дедалі таких учнів ставало все менше. Так, у Богуславському училищі 1829 р. із 106 учнів тільки 6 навчалось вдома [8].

Призначенням початкових шкіл було надання освіти дітям священно- і церковнослужителів, але вчилися тут діти світських осіб – дворян, чиновників, купців, військових. Так, у Києво-Подільському училищі 1822 р. із 402 учнів 72 було іностанових, 1823 р. 80 осіб [9]. Поступово доступ таким учням до шкіл обмежувався спеціальними розпорядженнями, які мали на меті перетворити училища на закриті станів навчальні заклади. Згідно постанови Комісії духовних училищ 1822 р. світських дітей заборонялося зараховувати до училищ з

повністю укомплектованими класами учнями духовного стану. За наявності вільних місць, іностанові приймалися не в якості дійсних учнів, а як приватні з обов'язковою платою за навчання. Суттєво обмежувалися їхні права. Так, при звільненні із школи, внесена ними сума за навчання не поверталася. Замість атестата вони отримували свідоцтво про навчання і поведінку. З 1827 р. семінарське правління приписувало зараховувати тільки здібних до наук і "благовірних" при поданні ними свідоцтв про походження і віросповідання. У 1837 р. право надавати дозвіл на навчання передавалося від наглядача училища єпархіальному преосвященному. Проти різностанового складу учнів активно виступало духовне місцеве керівництво. 1834 р. митрополит Євгеній через переповнення училищ і низький рівень знань світських учнів, заборонив останнім відвідувати заняття. Водночас він порекомендував керівництву навчальних закладів зараховувати до них переважно дітей православного духівництва. Проте і на далі чимало осіб надавали перевагу духовної освіти перед світською. Таких фактів чимало. 1845 р. дворянка Базилевська у своєму проханні зарахувати сина до Києво-Софійського училища писала: "Переконана, що добра християнська моральність і релігійні відчуття, поселені в дитячій душі, становлять міцні підвалини тимчасового і вічного її щастя; переконана, що така моральність і релігійність надійніше всього можуть бути привиті при вихованні у духовних училищах". Купець Михайлівський просив прийняти його сина до училища "через бажання виховати його в дусі християнського благочестя". Київський міщанин аргументував своє подання тим, що в духовних училищах особливо спостерігається моральність учнів. Деякі батьки свій вибір пояснювали дорожнечою навчання і низьким рівнем підготовки у світських навчальних закладів [10]. З часом, з політичних міркувань, дозвіл на навчання у православних школах отримали греко-католики. Семінарське правління, керуючись спеціальним наказом приписало приймати до училищ дітей греко-католицького духовенства й світських осіб того ж віросповідання з метою "збереження всіх греко-уніатів від впливу чужої мови і звичаїв (якщо вони будуть навчатися у іноземців)". Підготовку до священницького звання проходили тут й православні іноземці: болгари, серби, чорногорці.

Загальне керівництво діяльністю духовних училищ здійснювало семінарське правління. На Преосвященних покладалася роль головних опікунів. Внутрішнє управління школами здійснювали наглядачі. Як

правило, ними ставали протоієреї й ієромонахи тих церков і монастирів, при яких розміщувалися учбові заклади. Вони мали вищу освіту, були високоморальними людьми, відповідально ставилися до покладених на них обов'язків. Відтак на них покладалася справа забезпечення училищ учнівським і викладацьким складом, облаштування шкільних приміщень і забезпечення навчальних закладів необхідним обладнанням, спостереження за успішністю навчання і поведінкою учнів, рівнем викладання тощо.

Складовою і важливою проблемою, яка стояла перед училищним керівництвом був пошук серед місцевого православного духовництва здатних до учительської діяльності осіб. На перших порах це було пов'язано з браком освічених кадрів. Пізніше низьке матеріальне забезпечення і відсутність належних побутових умов не сприяла бажанню духовенства присвятити своє життя малопрестижній діяльності. Попри це, підбір учительських кадрів проводився ретельно. Складені спостерігачами детальні списки кандидатів на учительські посади, із означенням їхніх здібностей, освіти, подавалися на розгляд правлінь, потім затверджувалися єпархіальним керівництвом. Аналіз цих списків свідчить про високий якісний склад викладачів початкових шкіл. Так, при заснуванні Богуславського повітового училища, вчителями були призначені три особи, які закінчили курс богослов'я у Київській академії, вчителем парафіяльного училища став випускник філософського курсу вищеназваного навчального закладу. В Уманському і Черкаському училищах працювали кандидати Київської академії Гавриїл Язев й Павло Діомидов. На вчительські посади зараховували випускників місцевої семінарії, які закінчили її, як зазначалося у документах, з "успіхом не поганим" [11]. Тенденція щодо забезпечення училищ викладачами з вищою академічною і семінарською освітою зберігалася протягом усього досліджуваного періоду.

Актуальною проблемою, що заважала навчальному процесу була плінність викладацьких кадрів. Майже у всіх школах, особливо в перші роки їх функціонування, щорічно повністю мінявся оклад вихователів. Причина крилася в низькій оплаті їх праці. Так, згідно встановленим штатам 1820 р. повітові училища отримували по 2050 руб. асигнуваннями. Оклад наглядача і вчителя вищого відділення становив 350 руб. ас., вчителя нижчого відділення – 300 руб. ас. На парафіяльне училище відводилося 730 руб. на рік. Вчитель 2-го класу отримував 200 руб, 1-го – 180 руб. За затвердженими новими штатами (1836), сума на

утримання початкових шкіл збільшувалася і становила відповідно: 3075 і 1000 руб. ас. (286 руб. сріблом). Наглядачу повітового училища й викладачам вищих класів покладалося 525 руб. ас. (150 руб. 15 коп. ср.), наставникам нижчих класів 450 руб. ас. (128 руб. 70 коп. ср.). Викладачі парафіяльних училищ отримували відповідно: 300 руб. ас. (85 руб. 80 коп. ср.); 250 руб. ас. (71 руб. 50 коп. ср.) [12]. Проіснувати на такі кошти було важко. Лише окремим викладачам, як винагороду за старанність, видавали свічки та дрова на опалення. Через матеріальні нестатки, більшість учителів довго не затримувались на посадах, за першої ж нагоди залишали їх і займали священицькі місця. Цьому сприяла практика митрополитів надавати вчителям право першочерговості в отриманні вільного приходу. Такі привілеї, з одного боку, давали можливість залучати до шкіл кращі сили, а з іншого, через часту зміну викладачів, шкодили шкільній справі. В 1832 р. академічне правління поширило розпорядження, яким заборонялося звільняти вчителів серед навчального року. В подальшому вчителі при зарахуванні на посади давали письмове зобов'язання відпрацювати у школі не менше 4-х років [13].

Повітові училища мали чотирикласний термін навчання. Вони поділялися на нижчі і вищі відділення. На нижчому відділенні вивчали: латинську і грецьку мови, яким приділялася підвищена увага, а також катехізис, російську мову, слов'янську граматику, арифметику, нотний спів і церковний статут. На вищому відділенні продовжували вивчати вказані предмети. Окрім них додавалися географія, священна історія та скорочена російська історія. У парафіяльному училищі в кожному класі було по одному вчителю, а в приходському – по два у кожному класі.

Перевірка знань учнів училищ проводилася тричі на рік: перед Різдом, Паскою і літніми канікулами. Іспити проходили урочисто, на них запрошувалися представники семінарського правління, часто присутніми були церковні ієрархи. За відмінні успіхи під час випробувань учні отримували публічну похвалу. Невстигаючих учнів залишали на повторний рік навчання, могли позбавити казенного утримання або порадити їм поступати у причетники. Так, у Києво-Подільському повітовому училищі у 1819 р. із 286 учнів 82 були залишені на другий рік і тільки троє відраховано за віком і через нездібності до навчання. Невстигаючі учні були баластом для шкіл. Через них окремі класи були переповнені, а загальна кількість учнів училищ значно перевищувала рекомендовану кількість. До того ж, це

були вже дорослі люди 20–25 років, які своїм прикладом негативно впливали на поведінку та успішність менших школярів. [14] У подальші роки керівництво училищ частіше стало звертатися до такого способу позбавлення небажаних учнів, хоча правилом це не стало. Не рідкими були випадки, коли відрахованих знову приймали до училищ за розпорядженнями єпархіального чи семінарського керівництва. Поблажливе ставлення до відрахованих закріпив Синод наказом від 31 травня 1845 р., у якому, зокрема, говорилося: "Взявши до уваги, що учні училищ більш чи менш малого віку і через те, з одної боку, не виявляють рішучих здібностей чи не здібностей до навчання, з іншого – поринають у ледарство через дитяче нерозуміння і через відсутність звички до класичних занять, а не через закоренілу упертість, наказує відрахованих учнів знову прийняти до училищ, не розповсюджуючи це на виключених через вік і погану поведінку" [15].

Намагаючись підняти рівень знань учнів, правління семінарії приписувало наглядчачам училищ у кінці кожного місяця проводити зібрання, на яких кращих учнів хвалити та нагороджувати навчальними посібниками, а також спрямовувати зусилля на виправлення невстигаючих. Крім того, були заведені так звані чорні і білі книги, куди вписувалися прізвища учнів, які відрізнялися або гарними успіхами і поведінкою, або були помічені в якихось проступках.

Для забезпечення порядку на уроках із учнів призначався так званий цензор, який мав певні функції. Він вів журнал, відмічав відсутніх і здійснював покарання учнів за наказом учителя. Через велику кількість учнів у класі вчитель не встигав перевірити виконання кожного домашнього завдання. Допомогали йому в цьому мали кращі учні, які до початку уроку вислуховували відповіді однокласників, виставляли оцінки і доповідали результати вчителю. Батьки невстигаючих учнів мали можливість найняти для додаткових занять репетиторів із кращих учнів чи вчителів. У випадках відсутності успіхів у цих учнів, відповідальність несли репетитори.

Питанням морального виховання і дисципліни приділялася підвищена увага. Цією діяльністю опікувалися інспектори і помічники інспекторів. Правлінням семінарії розроблялися спеціальні інструкції, які мали на меті корегувати поведінку учнів, стежити за їхнім зовнішнім виглядом, не допускати випадків бійок, пияцтва та паління. Інспектори мали контролювати, які книги читають учні, щоб серед них не було "шкідливих і непристойних", спостерігати, щоб учні не відвідували

публічні зібрання чи театри. Окремий пункт інструкції забороняв школярам виходити за межі училища, окрім часу, визначеного статутом, і без спеціального дозволу наглядача. За невеликі провинності помічник інспектора накладав штраф. Про значні провинності доповідали керівництву школи, яке визначало міру покарання.

Не залишалися без догляду духовенства діти і під час канікул. Згідно розпорядження архіпастиря Філарета 1841 р. місцеві благочинні повинні були наглядати за поведінкою дітей, дивитися за тим, щоб ті регулярно ходили до церкви, брали участь у церковному читанні і поводити себе як належить "духовним вихованцям". Свої спостереження настоятелі церков чи благочинні записували у відпускних білетах учнів.

По навчальній частині початкові духовні школи підлягали ревізіям, які регулярно здійснювалися членами правлінь. Результати перевірок виявляли незадовільний рівень підготовки учнів, особливо в частині засвоєння богословських дисциплін, церковного співу, статуту й латинської мови. Для підвищення рівня навчання духовного юнацтва Комісія духовних училищ 1828 р. переглянула училищні статuti і через правління наказало керівникам училищ звертати особливу увагу на викладання предметів, які відносяться до духовної освіти і церковного служіння. Окрім класних занять, школярі повинні були займатися читанням і співом у церквах у вихідні та святкові дні. Учні, які поступали у вищі класи, мали екзамінувати у присутності вчителів, у яких вони будуть навчатися. Висувалися доволі високі вимоги щодо рівня знань латинської мови. Після закінчення училища учні повинні були вільно перекладати, розуміти і говорити латиною. Від учителів вимагалось принципової й об'єктивної оцінки знань і поведінки учнів, щоб "через упереджені свідчення не потрапляли до духовної служби особи до неї нездібні чи її негідні".

Корегуючи навчальний процес, вище керівництво виходило із головного призначення духовних закладів – готувати православних пастирів, а відтак – перевага надавалася вивченню суто релігійних предметів, поділу дисциплін на головні і другорядні. До другорядних, необов'язкових належали арифметика, географія й історія. На їх викладання відводилося небагато часу. Присутність учнів на уроках з цих предметів не перевірялася, часто ці дисципліни об'єднувалися з головними. Так, у вищому відділенні з головним предметом, латиною, об'єднували географію й арифметику, а грецьку мову викладали разом

з російською граматиною й історією. Тільки за відмінні успіхи у засвоєнні релігійних предметів дітей удостоювалися похвал і подарунків, а вчителі отримували подяки і грошові винагороди. Таке штучне обмеження викладання загальноосвітніх курсів існувало до реформи духовно-навчальних закладів 1867 р.

Всебічному контролю підлягали й викладачі училищ. Своїм способом життя, професійними і моральними якостями вони мали служити прикладом для учнів. Проте непоодинокими на семінарських правліннях були розглянуті випадки серед учителів пияцтва, бійок, тривалої відсутності без поважних причин і зриву занять, жорстокого поводження з учнями. На наглядачів покладалося робити відмітки у послужних списках учителів про їхню поведінку, здібності та виправлення. У 1834 р. правління Київської семінарії з метою запобігання нетверезості та безпорядків серед вчителів (що було помічено у черкаському духовному училищі) наказало, щоб вони самі складали і промовляли у церквах проповіді. У формулюванні мети цієї діяльності, зокрема, зазначалося: "Як для власної вправи вчителів у проповіданні слова Божого, для чого вони й були виховані, і до чого тепер повинні готуватися, так і для користі учнів, їм довірених". Кожен учитель мав підготувати по дві проповіді на рік і надати їх для попередньої цензури наглядачеві училища [16]. Від викладачів вимагали гуманного ставлення до школярів, з них брали розписки про не застосовування фізичних покарань. Навчання мало здійснюватися згідно загальній для всіх духовних училищ програми. Зміст і обсяг викладання контролювався шляхом перевірки конспектів учителів, які подавалися училищному керівництву щомісячно. Навчання здійснювалося виключно за книгами, дозволеними і затвердженими Синодом. Події 1825 р., поширення таємних гуртків, опозиційно налаштованих до самодержавства, спонукало до ретельної перевірки благонадійності учительських кадрів. Згідно спеціального розпорядження (1826) було взято підписки від учителів про те, що вони не належать і не належатимуть до таємних організацій "під якою б назвою ті не існували". Якщо хтось був членом організації, то повинен був вказати назву організації, її мету й заходи для досягнення. У випадку приховування такої інформації особи підлягали покаранню як державні злочинці.

Протягом досліджуваного періоду сталою була проблема матеріального забезпечення духовно-навчальних закладів. Із припиненням грошової допомоги від казни, початкові школи з 1818 до 1866 рр.

утримувалися на доходи від продажу церковних свічок і на відсотки з основного академічного капіталу, який складався поступово з економічних залишків. На кожне училище відводилася обмежена сума. Так, у 1833 р. на парафіяльні училища було асигновано із Комісії духовних училищ щорічно 730 руб., повітові отримували 12850 руб. [17]. Із цих сум належало утримувати учбові заклади, облаштовувати гуртожитки, здійснювати ремонт приміщень тощо. Для підтримки життєдіяльності училищ додатково виділялася одноразова грошова допомога. Семінарським правлінням дозволялося економно використовувати гроші із благодійних внесків, заохочувалася будь-яка підтримка, що надходила від сторонніх осіб.

Попри слабе матеріальне забезпечення училищ сиротам і частині бідних учнів надавалася можливість навчатися на казенний чи напівказенний кошт. На утримання одного казенного учня 1818 р. відводилося 56 руб. (12 руб. ср.), а напівказенного – 28 руб. ас. (7 руб. ср.). У 1820 році сума збільшилася й, відповідно, становила 80 і 40 руб. ас. До цих сум у 1839 р. додано на кожного повного утриманця по 80 коп. сріблом і 40 коп. сріблом на напівказенного [18].

Епархіальне керівництво й семінарське правління з розумінням ставилися до родин, які були неспроможні сплачувати за навчання своїх дітей. З їхнього дозволу чисельність пільговиків перевищувала встановлену. Так, у Києво-Подільському училищі в перші роки існування при встановленому штаті в 40 повнокоштных й 40 напівкоштных місць утримувалося удвічі більше дітей. У 1830 р. кількість утриманців повітового й парафіяльного училищ становила понад 200 осіб. У Києво-Софійському училищі пільговиків було 175 осіб [19]. Для їх утримання використовували різні можливості. Наприклад, митрополит Серапіон надавав ті приходи учням-сиротам, священники яких сплачували їхнє перебування у бурсі. За розпорядженням епархіального керівництва духовенство зобов'язувалося вносити до консисторій вінчекову суму, яка йшла на підтримку бідних учнів. Деякі школярі виховувалися на опікунські кошти, що надходили від монастирів, церков, митрополитів, єпископів, редакцій православних журналів. Траплялися випадки, коли допомога надходила від викладачів шкіл. Так, наприклад, інспектор Богуславського училища П.Діомидов утримував учня-сироту. Щедрі добродійні внески робили церковні ієрархи. Так, митрополит Філарет щорічно на власний кошт утримував понад 20 учнів Київської єпархії.

Пожертвування архіпастиря Євгенія протягом його життя становили суму 25000 руб. і спрямовувалися на підтримку обдарованих школярів [20].

Отже, протягом досліджуваного періоду в Київській єпархії була створена мережа початкових навчальних закладів. Головне завдання, що на них покладалося, це готувати грамотних, моральних осіб, гідних представляти православну церкву в краї і привертати до благочестя місцеве населення і одночасно виховувати вірних та слухняних "ідеологів", провідників імперської політики.

Разом з тим варто зазначити, що ефективне функціонування духовних шкіл стало можливим завдяки зусиллям місцевого духовенства, яке ініціювало відкриття навчальних закладів, винаходило засоби до їх утримання. Якісний підбір учителів та вимогливе ставлення до успішності школярів, підвищена увага до виховання їх у душі християнської моралі спрацьовували на користь училищам, вирізняли їх серед інших навчальних закладів і дедалі робили їх привабливими для навчання.

Література

1. Покровский И. М. Епархиальное устройство Русской церкви в царствование императора Павла I / И. М. Покровский // Православный собеседник. — 1914. — Ч. 1. — С. 52—87.
2. Полное собрание законов Российской империи : 1-е собрание. — СПб., 1830. — Т. 22. — № 15978. — С. 95—97.
3. ЦДІА України, ф. 127, оп. 354, од. зб. 17, арк. 1.
4. Краткий исторический очерк Киево-подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени // Киевские епархиальные ведомости. — 1878. — № 13. — С. 379—380.
5. Сергей (Василевский) Высокопреосвященный Филарет в схимомонашестве Феодосий (Амфитеатров) митрополит Киевский и Галицкий и его время. — Казань, 1888. — Т. 3. — С. 77.
Т. 3. — 1888. — С. 77.
6. Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода за 1840 г. — СПб., 1841. — С. 49, 59.
7. Троцкий П. По поводу семидесятилетнего юбилея Киевской духовной семинарии / Протоиерей П. Троцкий // Киевские епархиальные ведомости. — 1893. — № 21. — С. 749—750.
8. Корольков К. Богуславское бездно-приходское училище в пятидесятилетний период существования / К. Корольков // Волыньские епархиальные ведомости. — 1879. — № 23. — С. 6.
9. Краткий исторический очерк Киево-подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени // Киевские епархиальные ведомости. — 1878. — № 13. — С. 383.

10. Сергей (Василевский) Високопреосвященный Филарет в схимомонашестве Феодосий (Амфитеатров) митрополит Киевский и Галицкий и его время. — Казань, 1888. — Т. 3. — С. 92—93.
Т. 3. — 1888. — С. 92—93.
11. Петров П. История Киевской духовной семинарии (1817–1917) / П. Петров. — К., 1918. — С. 40—42.
12. Кремененецкое мужское училище // Волынские епархиальные ведомости. — 1900. — № 25. — С. 834, 837.
13. Краткий исторический очерк Киево-подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817г. до нашего времени // Киевские епархиальные ведомости. — 1878. — № 13. — С. 382.
14. Олесницкий И. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах / И. Олесницкий // Подольские епархиальные ведомости. — 1891. — № 21. — С. 426.
15. Полное собрание законов Российской империи. — [2-е собрание]. — С. 436.
Т. 20. — С. 436.
16. Богуславское уездно-приходское училище в пятидесятилетний период его существования // Киевские епархиальные ведомости. — 1868. — № 14. — С. 4—5.
17. Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. — Луцьк, 2002. — С. 103.
18. Краткий исторический очерк Киево-Подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени // Киевские епархиальные ведомости. — 1878. — № 13. — С. 453.
19. Троцкий П. Киево-Софийское уездно-приходское духовное училище / П. Троцкий // Киевские епархиальные ведомости. — 1868. — № 9. — С. 730.
20. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. — 1892. — № 17. — С. 640, 646.

УДК 378 (092) (477.51)

П.П.Моціяка

**П.В.Тихомиров: останній директор і перший ректор
Ніжинської вищої школи**

У статті досліджується життєвий шлях і творча діяльність Павла Васильовича Тихомирова в період його роботи в Ніжині протягом 1906–1922 рр. на посадах професора кафедри філософії, директора і ректора Ніжинської вищої школи.

Ключові слова: освіта, інститут, управлінська діяльність.

В статье прослеживается жизненный путь и творческая деятельность Павла Васильевича Тихомирова в период его работы в Нежине на протяжении 1906–1922 гг. на должностях профессора кафедры философии, директора и ректора Нежинской высшей школы.

Ключевые слова: образование, институт, управленческая деятельность.

The author investigates the path of life and creative activity of Pavel Vasylivych Tykhomyrov in the period of his work in Nizhyn during 1906–1922 holding the offices of professor of the chair of philosophy, director of Nizhyn Higher School.

Key words: education, institute, administrative activity.

Постать Павла Васильовича Тихомирова та історії Ніжинської вищої школи є по-своєму унікальною. Він був останнім директором Історико-філологічного інституту князя Безбородька (протягом 1918–1920 рр.) і першим ректором спочатку Науково-педагогічного інституту (1920–1921 рр.), а потім і Інституту народної освіти (1921–1922 рр.). Своєрідна унікальність перебування П.В.Тихомирова на цих посадах полягає в тому, що, по-перше, він був першим керівником, обраним колективом (Конференцією інституту), а не призначеним міністерством, і, по-друге, майже чотирирічне перебування на посаді директора і ректора було тимчасовим, оскільки більшовицький наркомат освіти у Харкові не визнавав його повноправним керівником і весь час підтримував його статус тимчасового виконувача обов'язків (незважаючи на повну лояльність Павла Васильовича до нової влади) та підшукував йому заміну. Громадянська війна і перші роки мирного життя були надзвичайно важким періодом в історії інституту, але завдяки самопожертві колективу, який очолював П.В.Тихомиров, вдалося зберегти навчальний заклад і продовжувати підготовку освітян.

Павло Васильович Тихомиров народився 2 січня 1868 р. у сім'ї священика в с.Ізволі Алексінського повіту Тульської губернії. Першу освіту він отримав у Тульському духовному училищі. Потім було навчання у Тульській духовній семінарії, яку він закінчив у 1888 р. Здібного випускника правління семінарії рекомендувало до продовження навчання у Московській духовній академії. Закінчивши у 1893 р. академію, П.В.Тихомиров отримав звання кандидата богослів'я з

правом на здобуття вченого ступеня магістра [1]. З березня 1894 р. П.В.Тихомиров був у званні професорського стипендіата з філософії. Протягом 1894–1895 навчального року він був направлений академією до Московського університету на слухання курсів з природничих наук. Наприкінці навчального року духовна академія запропонувала йому зайняти кафедру єврейської мови і біблійної археології, а з 7 травня 1895 р. П.В.Тихомиров був затверджений на посаді в.о. доцента цієї кафедри. Через два роки він перейшов на кафедру історії філософії, де й працював до вересня 1906 р. [2]. Після подання дисертації "Пророк Малахія" в 1903 р. і успішного її захисту він отримав учений ступінь магістра богослів'я указом Священного Синоду від 15 жовтня 1903 р., а з лютого 1904 р. був призначений на посаду екстраординарного професора академії кафедри філософії [3].

22 грудня 1906 р. П.В.Тихомиров був призначений екстраординарним професором кафедри філософії Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Так розпочався 16-річний ніжинський період його життя і творчості та активної громадської діяльності. Треба сказати, що ще до того як він перейшов з Москви до Ніжина, Павло Васильович вже був достатньо відомим філософом, який з 1896 р. у "Богословском Вестнике" регулярно розміщував свої огляди нових книг і статей з філософії, що виходили російською та іноземними мовами. Крім того, він зарекомендував себе ґрунтовними дослідженнями, такими як: "Гносеологія Ріля" (1901), "Математичний проект реформи соціології на засадах філософського ідеалізму" (1903), "Юдейство у V столітті до Р.Х." (1903), "Академічна свобода і розвиток філософії в Німеччині" (1905) та ін.

Одночасно з викладанням в Інституті князя Безбородька П.В.Тихомиров був обраний і затверджений з 1907/1908 навчального року приват-доцентом університету Св. Володимира в Києві кафедри філософії. Тут він у різні роки читав курси з логіки, психології, про Ніцше, про Канта і вів практичні заняття з логіки. Крім того, в 1907–1913 рр. читав лекції з логіки, психології і нової філософії на вечірніх жіночих курсах професора Перетца і пані Жекуліної і з вступу до філософії в Київському Комерційному Інституті [4].

Прибуття П.В.Тихомирова з Москви до Ніжина викликало в студентів великий інтерес – адже про нього вони вже неодноразово чули та читали його праці. Як згадував пізніше випускник Інституту 1908 р. Л.І.Пуцилов, "ми всі чекали з нетерпінням його першої лекції, яка

пройшла з великим успіхом..." і додавав, що: "Професор Тихомиров вніс у наше середовище живий струмінь також і тим, що хотів зблизитися зі студентською масою і, дійсно, зробив цей крок. Його дім був відкритим для нас, до нього ж у нас з професорами стосунки були тільки офіційними і ніякого близького знайомства не було" [5]. Схожі студентські оцінки викладацької майстерності П.В.Тихомирова знаходимо і в спогадах випускника 1914 р. О.О.Карпека (про "тандем" ректора Тихомирова і політкомісара Карпека в 1921–1922 рр. мова буде попереду). Він згадував: "Наступного дня ми слухали психологію. Читав її Павло Васильович Тихомиров, професор середніх літ, із золотистою пишною шевелюрою і занадто червоним обличчям. Він же читав на другому курсі логіку, а на старших – історію філософії. Лекція Павла Васильовича нам сподобалася як за формою, так і за змістом. У ній він показав себе людиною сміливою у своїх судженнях. Ми слухали його з такою увагою, що не помітили, як пролетіли дві години. Коли ми на перерві сказали про це знайомому другокурснику, той трохи посміхнувся: "Прекрасний професор, прогресивний. Ми всі його любимо..." [6].

Крім того, як згадував О.О.Карпеко, імпонувало студентам і те, що П.В.Тихомиров належав до числа підозрюваних поліцією. Студенти любили звертатися до нього за консультацією, коли він заходив до чергової кімнати чи засиджувався в одній з бібліотечних кімнат [7]. Ще більші симпатії Павло Васильович здобув у 1913 р., коли брав участь, як експерт, у резонансному процесі Бейліса і, за словами О.О.Карпека, "розбив у пух і прах бузувірський виступ ксьондза Пранайтіса, забезпечивши тим самим перемогу над середньовічним мракобіссям", а коли повернувся в Ніжин, то "йому влаштували бурхливу овацію. Разом зі студентами брав участь у цій овації майже весь професорсько-викладацький склад" [8].

Енциклопедичні знання, викладацька майстерність, неординарність фігури Павла Васильовича з роками тільки додавали симпатії з боку студентів. Майбутній професор-мовознавець П.П.Плющ, який у 1920–1921 рр. слухав лекції П.В.Тихомирова, згадував про нього: "На його лекції з логіки й соціології сходилися всі студенти словесного й історичного відділів. Павло Васильович не був рафінованим красномовним лектором, але нас чарував його глибокий розум, надзвичайно самобутня мова, блискуче знання предмета і завжди оригінальні, дотепні приклади з літератури і з оточуючого життя. Імпонувала нам, студентам, і його зовнішність – його високий зріст і простяцьке,

грубувате, але розумне й симпатичне обличчя. Ніхто з викладачів інституту в нашому уявленні не втілював у собі так яскраво образ ученого, як він..." [9].

Перемога Лютневої революції в Петрограді викликала велике піднесення в настроях переважної більшості суспільства. Особливі великі надії на демократизацію життя покладала інтелігенція та студентська молодь. Проголошена Тимчасовим урядом широка демократизація суспільно-політичного життя та питання вибору нових шляхів суспільного розвитку зумовили появу на місцях громадських рад і комітетів, у яких новий уряд вбачав представницькі органи місцевої влади в цей перехідний (до скликання Установчих зборів) період. На початку березня 1917 р. такий громадський комітет було створено і в Ніжині. Головою міської секції Ніжинського громадського комітету було обрано Павла Васильовича Тихомирова, а 8 травня його було обрано також і на посаду міського комісара [10]. З 5 квітня 1917 р. періодично виходив і друкований орган громадського комітету – "Известия Нежинского общественного комитета". Всього світ побачив 81 номер "Известий". На сторінках цього видання (редактор П.В.Тихомиров) подавалася найрізноманітніша інформація про події в Ніжині, країні та світі, друкувалися статті на злободенні проблеми поточного моменту, відозви, звернення, оголошення. Як голова комітету П.В.Тихомиров часто виступав на багатьох зібраннях, прочитав серію лекцій у так званому Республіканському клубі влітку 1917 р. Авторитет професора П.В.Тихомирова був тоді достатньо вагомим, проте послаблення Тимчасового уряду і, відповідно, посилення в Україні Центральної Ради спричинили затухання діяльності громадського комітету, що й сталося восени 1917 р.

Більшовицький переворот у Петрограді кинув країну у вир громадянської війни. Протягом 1917–1919 рр. жодна влада не могла протриматися і року, поступаючись іншій політичній силі. Військові формування всіх режимів фактично унеможливили нормальне функціонування Історико-філологічного інституту, безперервно займаючи його під казарми для розквартирування солдатів чи штабів. У цих дуже складних умовах колектив інституту примудрявся не тільки підтримувати навчальний процес, але й вести роботу з реорганізації закладу, враховуючи вимоги і виклики часу. Павло Васильович Тихомиров продовжував займати активну життєву позицію, вболіваючи за інтереси колективу інституту і громади Ніжина загалом. У квітні 1918 р. він був

делегатом Першого з'їзду вищих навчальних закладів України, який проходив у Києві. П.В.Тихомиров мав низку зустрічей з делегатами з'їзду та безпосередньо в Міністерстві освіти, доводячи позицію Інституту князя Безбородька та плани його колективу добиватися перетворення інституту на університет. П.В.Тихомиров брав активну участь у розробці Конференцією пропозицій до законопроекту стосовно відкриття в Ніжині державного університету. На жаль, гетьманський уряд так і не встиг восени 1918 р. довести до логічного завершення плани створення університету в Ніжині.

Чергова зміна влади восени 1918 р. (період Директорії) повернула справу утворення університету знову майже на початкову стадію обговорення ідеї. Це призвело до того, що директор Інституту І.П.Козловський, втративши, мабуть, надії на якісь позитивні зміни, фактично відмовився від посади (формально пішовши у відпустку). 26 грудня 1918 р. Конференція обговорювала питання про вибори директора. На тому засіданні під час голосування більшість (5 голосів) отримав академік Є.Ф.Карський. П.В.Тихомиров на свою підтримку мав 3 голоси. Оскільки Є.Ф.Карського в Ніжині не було, то потрібно було з'ясувати його згоду взяти на себе обов'язки директора. Конференція ухвалила також вважати тимчасовим виконувачем обов'язків директора Павла Васильовича Тихомирова та клопотати перед Міністерством про його затвердження на цій посаді. П.В.Тихомиров погодився з таким рішенням Конференції [11]. Так, в останні дні грудня 1918 р. професор П.В.Тихомиров очолив Історико-філологічний інститут князя Безбородька, як обраний колективом, але тимчасовий директор.

Новий директор прийняв навчальний заклад у вкрай складний період. Головна будівля інституту продовжувала бути казармою для військових частин спочатку Директорії, а з кінця січня 1919 р. і Червоної Армії, що змушувало переносити навчальні заняття до інших приміщень у Ніжині, або й на квартири викладачів. Крім того, військовий постій в інституті призводив до значних матеріальних втрат через розграбування і прямий вандалізм до будівлі і майна інституту з боку військових.

Деколи становище ставало просто нестерпним. Незважаючи на заборону вищих органів влади займати військовим частинам приміщення інституту, 29 січня 1919 р. квартир'єр одного з батальйонів Червоної Армії здійснив огляд квартир викладачів, а також квартир службовців і студентських гуртожитків і призначив до кожної по декілька

солдатів на постій [12]. А з кінця березня в інституті розташувався 19-й стрілецький полк 3-ої Московської дивізії [13]. 7 серпня 1919 р. інститут оглядали уповноважені 14-ої Армії, а вже 9 серпня будівля інституту була зайнята 4,5 тис. солдатів. Квартири викладачів і службовців зайняли командири. І все це сталося незважаючи на заборону Наркомату освіти від 1 липня займати військовим частинам приміщення вищих навчальних закладів [14]. Про стан інституту після перебування такої кількості солдатів зайве говорити. Акт про шкоду від перебування червоноармійців протягом 9–15 серпня займає декілька сторінок. На довершення всього, солдатами повністю були спустошені городи викладачів і службовців, які були на території садиби інституту [15].

Правлінням інституту на чолі з П.В.Тихомировим з початку 1919 р. були заплановані ремонтні роботи. Технік з відділу благоустрою м.Ніжина П.Федорина склав кошторис необхідних ремонтних робіт на 994 360 руб. 43 коп. Оскільки таких значних коштів тоді інститут не мав, то було вирішено обмежитися хоча б косметичним ремонтом, а саме: ремонтом штукатурки, побілки та ремонтом підлоги, вікон, дверей з їх пофарбуванням, ремонт грубок та вимуровуванням нових, облаштування нових вбиралень, приведення до нормального стану графської квартири після пожежі, а також ремонт лазні та огорожі садиби. Ці першочергові роботи "потягнули" на суму 542 668 руб. 87 коп. [16].

Проте виявилось, що навіть маючи певні кошти знайти необхідні будівельні матеріали було практично неможливо. Протягом червня 1919 р. П.В.Тихомиров звертався до низки підприємств та організацій продати покрівельне залізо, цемент, вапно та ін. Здається, що тільки вапно і крейда знайшлися тоді для ремонту [17]. Тому, зрозуміло, що головна будівля інституту, не маючи декілька років повноцінного ремонту, починала просто руйнуватися.

Незважаючи на всі перешкоди, несприятливі для навчання умови, інституту в 1919 р. зумів підготувати 17 випускників. Щоправда, в умовах розвалу державної системи підготовки і розподілу випускників, тільки один з них отримав направлення і гарантоване місце роботи в Ніжинській гімназії А.Ф.Крестинської, а інші змушені були самостійно підшукувати роботу [18].

Навесні-влітку 1919 р. сталися значні зміни в організації навчального процесу й управління навчального закладу. Постановою Наркомату освіти за №9 від 20 березня 1919 р. скасовувалися як обов'язкові предмети богослів'я і церковне право [19]. Вони були в навчальних

планах з 1875 р. Крім того, на початку липня Наркомат освіти призначив до інституту комісара А.Д.Лагойка, який був, ясна річ, більшовиком і очолював тоді також і Повітвиконком [20]. Тоді ж, протягом липня 1919 р. відбулося більше десятка засідань Комісії з реорганізації Вищих шкіл міста Ніжина під головуванням П.В.Тихомирова. Ключовим питанням засідань Комісії було злиття Історико-філологічного інституту і Вищих жіночих курсів в один навчальний заклад. Основні дебати зводилися до того, на яких принципах і умовах проводити це злиття та організувати потім навчальний і виховний процеси. На відміну від колишнього директора І.П.Козловського (який теж брав участь у роботі Комісії), що вважав за необхідне розділити навчання і політичне виховання студентів, П.В.Тихомиров стояв на протилежних позиціях і був близьким до освітньої політики більшовиків. Зокрема, 11 липня він говорив, що "неполітичного студента важко уявити; на думку теперішнього уряду, вузької спеціалізації студента за однією тільки наукою не повинно бути..." і додавав наприкінці обговорення, що: "Комісія повинна мати на увазі створити вищу школу, що відповідає завданням поточного моменту; потрібно дати студенту весь матеріал, на підставі якого він отримає політичну підготовку, – і в кінцевому результаті вийде комуністична точка зору" [21]. У результаті обговорення на засіданні 11 липня Комісія ухвалила таку резолюцію: "Вищий навчальний заклад у м. Ніжині повинен давати учнівській молоді наукову історико-філологічну освіту на фундаменті суспільно-політичної підготовки і створювати з них працівників по своїй спеціальності, які у всеозброєнні знання, освітленого принципами соціалізму, могли б дати свої сили для будівництва нового життя, на основах висунутих комуністичною революцією" [22].

І хто міг знати, що через півтора місяці у Ніжині будуть денікінські війська? І що думав П.В.Тихомиров протягом серпня-листопада 1919 р., коли в Ніжині була влада білогвардійців? На щастя для нього, мабуть, денікінці про таку прокомуністичну позицію директора інституту не знали. Щоправда, ще 23 лютого 1919 р., виступаючи на мітингу перед Інститутом з нагоди другої річниці Лютневої революції, П.В.Тихомиров висловлювався у подібному дусі: "Наука перестала експлуатуватися буржуазією; – стіна, що відокремлювала її від пролетаріату, впала, і тепер від вас, товариші, залежить широкою хвилею влитися в двері цих інститутів, університетів та інших розсадників наукового знання. Ми ж працівники наукового знання, можемо

тільки вітати цю хвилю. Хай живе пролетаріат! Хай живе єднання трудового пролетаріату з наукою!.." [23]. І тому недобророзумливці могли б проінформувати денікінську владу про відповідні висловлювання директора інституту, але ми поки що не знаємо чи таке було. Одним словом, від білогвардійців П.В.Тихомиров не постраждав, але і в більшовиків, які повернулися до влади 21 листопада 1919 р. (цього разу вже надовго), симпатій до директора інституту не побільшало. Проте якимось так вийшло, що аж до грудня 1921 р. Наркомат освіти не міг знайти для інституту комісара (після А.Д.Лагойка) – тобто два роки інститут не мав партійного наглядача, аж поки 21 грудня таким комісаром призначили О.О.Карпека (хоча він прибув до інституту вже в листопаді) [24]. Отже, з одного боку, інститут не мав (до прибуття О.О.Карпека) постійного партійного контролю, що можна кваліфікувати як позитивний момент, але, з іншого боку, комісар міг бути свого роду посередником між колективом інституту і радянською владою чи військовими частинами, які протягом 1919–1921 рр. продовжували по черзі "квартирувати" в головній будівлі інституту (а деколи й на квартирах викладачів і службовців), і тому такого "заступництва" у цей період інститут не мав, що призводило до погіршення становища колективу.

Так, 7 грудня 1919 р. до інституту прибули квартир'єри штабу XII Армії і заявили про намір розміщення в садибі інституту цього штабу реквізували всі меблі. 9 грудня П.В.Тихомиров отримав від квартир'єрів вимогу звільнити всі квартири, займані викладачами і службовцями, залишивши при цьому всі меблі. 11 грудня всі ці квартири були залишені працівниками інституту, в т.ч. і квартира П.В.Тихомирова [25]. Така нечувана сваволя командування Червоної Армії, зрозуміло, унеможливила навчальний процес в інституті, який і так жеврів тільки завдяки ентузіазму викладачів, які проводили до цього заняття навіть у себе вдома. Тепер і це стало неможливим. Тільки через декілька тижнів викладачі і службовці змогли повернутися до своїх помешкань. Тільки 26 грудня було відновлено заняття. За "люб'язним" дозволом штабу XII Армії заняття проходили в приміщеннях школи садівництва і дитячого садка, розташованих поблизу інституту і відбувалися з 14 години до 16 год. 35 хв. [26].

Директор інституту П.В.Тихомиров не міг змиритися зі сваволею і грабунком з боку штабу XII Армії, і надіслав 5 січня 1920 р. на ім'я члена Реввійськради, члена Ревкурревікому Затонського скаргу, де прохав

посприяти тому, щоб, коли штаб буде від'їжджати із садиби інституту, майно, яке належить навчальному закладу, було залишене [27]. Проте, як це бувало неодноразово, такі прохання залишалися без відповіді, а все, що впало до вподоби червоним командирам, ставало їхнім. Так, протягом січня–лютого 1920 р. економічного інституту Д.Максимков повідомляв директору про реквізицію тих чи інших речей. З інституту вивозилися різні меблі, парти, було забрано для потреб штабу сани, а в професорів І.Семенова, В.Резанова, В.Ляскоронського, О.Грузинського штаб забрав серед зими всі дрова [28].

Влітку 1920 р. директор П.В.Тихомиров подав доповідну записку до Наркомату освіти України, у якій змалював картину сумного становища інституту після декількох воєнних років та не можливості адміністрації хоч якось протидіяти військовим властям. Зокрема, він зазначав: " Будівля забруднена. У багатьох вікнах немає скла. Не діють на всіх трьох поверхах ватерклозети, поповані грубки, паркет, навколо садиби, що має 8 десятин, немає половини зовнішнього паркану, і жодного внутрішнього паркану, зламані деякі сараї, щезло більше половини інститутських ліжок, всі матраци, частина столів, близько половини віденських стільців, багато іншого майна, частина класних меблів, аптека, лікарняні меблі, зламаний водогін, загинула частина майна професорів і все особисте майно студентів. Приведення до порядку будівлі за найпоміркованіших підрахунків обійдеться в декілька десятків мільйонів рублів. Відпущена минулого року сума 500 000 руб. зовсім пропала без будь-якої користі, оскільки замість Інституту була видана у розпорядження Повітового Органу..." [29].

Разом із старим ладом, якого вже тіпали останні конвульсії, помирав, відходив у минуле й Історико-філологічний інституту князя Безбородька. Для диктатури пролетаріату така вища школа була не потрібна. Почала здійснюватися низка заходів, спрямованих на так звану "пролетаризацію" вищої школи, тобто залучення пролетаріату і селянства до вищих навчальних закладів. Проте пролетарі, зрозуміло, не сипонули до інститутів чи університетів, оскільки часто не мали і мінімального рівня знань. Разом з тим, політика наповнення вишів робітничо-селянським студентством, а також зміна освітніх програм і методів викладання, які були б підігнані під малоосвічені верстви, були визначальними в освітній політиці радянської влади у ці роки.

Нові віяння швидко проникали і в студентське середовище. Так, на засіданні Конференції 17 квітня 1920 р. розглядалося питання введення

до навчальних планів нових предметів, запропонованих студентами, а саме: політекономію, соціологію, радянську конституцію, історію політичних вчень і історію праці, розширити курси дидактики і педагогіки – через скорочення годин на давні мови, до двох годин на тиждень на 1-му і 2-му курсах та встановлення тільки одного екзамену з цих предметів (окрім класичного відділення). Конференція в результаті обговорення ухвалила ввести нові дисципліни з нового навчального року [30]. Крім того, саме з цього засідання 17 квітня у роботі Конференції стали брати участь і студенти: В.П.Голубев і М.А.Хорошкевич, або хтось один з них.

Навесні 1920 р. стало зрозуміло, що зміна навчальних планів (у зв'язку з уведенням нових дисциплін) тягне неминучу зміну статусу вищого навчального закладу зі значно більшою, ніж раніше, педагогічною складовою. Особливо велике навантаження і відповідальність лягали на плечі Павла Васильовича Тихомирова, який ініціював, організовував та направляв роботу спеціально створеної комісії з реформи інституту. Літо 1920 р. пройшло в організаційних перетвореннях, що призвели до утворення Науково-педагогічного інституту у складі двох факультетів – гуманітарного і педагогічного. Перший факультет планувалося створити максимально близьким до спеціалізацій колишнього історико-філологічного інституту, а другий повинен був готувати вихователів дошкільних закладів, учителів початкових класів, учителів окремих дисциплін старших класів семирічної трудової школи.

4 вересня 1920 р. Конференція інституту ухвалила рішення про злиття з інститутом Вищих жіночих курсів. 13 вересня, за пропозицією директора П.В.Тихомирова, Конференція, обговоривши питання злиття двох навчальних закладів, ухвалила рішення вважати при перетворенні інституту колишній Історико-філологічний інститут ядром майбутнього факультету теоретичних наук (або гуманітарного), а жіночі курси – ядром педагогічного факультету. Крім того, було ухвалено, що оскільки у фінансовому і господарському відношеннях злиття до кінця 1920 р. є неможливим, то єдиний кошторис буде тільки з 1921 року [31]. Було підготовлено проект Статуту Науково-педагогічного інституту і надіслано до Харкова в Наркомат освіти на затвердження. А 19 жовтня 1920 р. Конференція ухвалила рішення перед Наркоматом освіти про дозвіл відкрити в Ніжині при Науково-педагогічному інституті ще два факультети – фізико-математичний і природничий [32]. До речі, Кон-

ференція 13 вересня 1920 р. уперше назвала себе зібранням Науково-педагогічного інституту (а не Історико-філологічного, як до цього).

Новий навчальний рік ще не встиг розпочатися, як інститут зазнав чергової окупації з боку військових. 24 вересня 1920 р. на засіданні Конференції П.В.Тихомиров повідомив, що третину будівлі інституту зайняв 171-й евакопункт і має намір найближчим часом зайняти решту інституту під 17-й і 903-1 госпіталі [33], що знову поставило перед колективом проблему як і де розпочинати навчальний рік. Було вирішено заняття для старших курсів перенести на квартири професорів, для 2-го курсу – в канцелярії інституту, для інших курсів – в училищі садівництва та в Народному домі з 19 жовтня [34].

2 січня 1921 р. відбулося, без перебільшення, історичне засідання Ради Науково-педагогічного інституту. П.В.Тихомиров розпочав засідання з не зовсім приємної звістки з Харкова: "Статут інституту поки що залишається незатвердженим, оскільки відділом (наркомату – П.М.) розробляється спільний статут про ІНО (Інститут народної освіти – П.М.) і Науково-педагогічний інститут" [35]. На порядку денному засідання Ради інституту було також і обрання посадових осіб. Після висунення кандидатів відбулося голосування і одногосно були обрані: ректором – П.В.Тихомиров, проректором – І.І.Семенов, ученим секретарем Ради – В.В.Новодворський. Потім відбулися вибори решти посадових (за розробленим штатом) осіб і, зокрема, деканом гуманітарного факультету було обрано В.І.Резанова, а деканом педагогічного – О.С.Грузинського [36]. Принагідно відзначимо, що після перетворення Історико-філологічного інституту в Науково-педагогічний, організація його управління набула наступного вигляду: замість Конференції тепер функціонувала загальна Рада Інституту, під керівництвом Президії, яка складалася з ректора і вченого секретаря інституту, були дві факультетські Ради, під керівництвом Президії, яка складалася з декана, його заступника і секретаря, функціонувала Рада основного відділення (під керівництвом завідувача відділом) і Рада відділення підготовчих курсів (під керівництвом завідувача відділом) [37]. У засіданнях Ради Інституту брали участь професори, викладачі та представники студентів.

Науково-педагогічний інститут передбачав тепер новий штатний розпис, а відповідно до навчальних планів в інституті на всіх відділеннях працювало загалом 33 професори і викладачі. Причому, що цікаво, близько третини особового складу викладачів становили жінки (10 осіб). Стосовно ж кількості студентів, то за наявними в архіві

документами їх дуже важко порахувати, оскільки чимало студентів були записані одночасно на обох факультетах і відбувалася міграція між факультетами та, крім того, деяого з них було виключено (з різних причин) з інституту. Орієнтовне число студентів 1921 р. було близько 200 осіб [38].

Ректор інституту професор П.В.Тихомиров у 1920/1921 навчальному році читав лекції на обох факультетах: на гуманітарному – логіку і історію пізнання, вступ до філософії, історію давньої філософії, історію нової і новітньої філософії, соціологію та вів семінари з філософії; на педагогічному – логіку і загальну наукову методологію, основні елементи філософії, основи соціології [39].

1920/1921 навчальний рік був дуже важким для Науково-педагогічного інституту. Заняття розпочалися тільки 15 вересня і проходили в різних місцях поза інститутом. Штаб XII Армії звільнив садибу інституту тільки в кінці жовтня 1920 р. Проте особливої радості в директора П.В.Тихомирова і колективу не було. Будівля інституту була практично малоприсадатною для навчальних занять. Ніякого ремонту приміщень не проводилося, бо не було в достатній кількості будівельних матеріалів [40]. У директора були наміри купити дров на осінь-зиму 1920/1921 рр., але цього теж не сталося, оскільки тоді дрова взагалі були відсутні на ринку [41]. Коли в січні 1921 р. хотіли відкрити студентську їдальню, то виявилось, що у вікнах вибито до 15 шибок і директор просив у міського комунального господарства прислати скляра із своєю замазкою, а скло щоб він вийняв з рам тих приміщень, які не використовувалися, і поставив їх на кухні [42]. Скрута з найнеобхіднішим була такою, що навіть у канцелярії інституту навесні 1921 р. не було чорнила і документацію вели олівцем [43].

1 лютого 1921 р. директор на засіданні Правління запропонував обговорити питання про клопотання для службовців інституту дозволу на відведення в Графському парку частини території площею в 3 десятини під городину. Правління підтримало ініціативу директора і подало до повітового земельного відділу відповідне клопотання [44], що й було пізніше задоволено.

На засіданні Ради інститут 21 травня 1921 р. було ухвалено послати до Харкова в Наркомат освіти інститутську делегацію у складі ректора П.В.Тихомирова, вченого секретаря В.В.Новодворського і студента І.Р.Фохта, яка повинна була прозвітувати про підсумки 1920/1921 навчального року, добитися схвалення розроблених у Ніжині

навчальних планів та вирішити низку проблем інституту, а саме: здійснення капітального ремонту будівель інституту, врегулювання питання опалення і належного освітлення садиби, збільшення стипендій студентам і пайків викладачам та інше [45].

Поданий інститутом проект Статуту Ніжинського Науково-педагогічного інституту було тоді відхилено, при цьому схвалено було нову назву – "Ніжинський Інститут народної освіти". Розпорядженням Народного комісаріату освіти від 7 червня 1921 р. за №910 ректором НІНО *тимчасово* (виділено нами – П.М.) призначався професор П.В.Тихомиров [46].

Перед початком нового 1921/1922 навчального року П.В.Тихомиров знову відвідав Харків, де в Наркоматі освіти клопотав про потреби інституту. При цьому, якщо клопотання змін у структурі інституту і навчальних планах були частково задоволені (дозволено було відкрити дві нових науково-дослідницьких кафедри – античної культури і літератури), то стосовно фінансів і господарських потреб (особливо кредитів на ремонт) кошторис інституту було скорочено на 60%, тобто до кінця 1921 р. можна було розраховувати всього на 50 млн. руб. [47]. Ці 50 мільйонів в умовах шаленої інфляції 1920–1922 рр. були копійками, до того ж, поки ще тільки обіцяними. Щоб краще співвідносити вказані мільйони, наведемо ціни на продукти харчування в Ніжині. Так, зокрема, 1 серпня 1920 р. повітовий продовольчий комітет встановив планку максимальних цін на продукти харчування. Наприклад, за 1 фунт чорного хліба – 80 руб., білого – 150 руб., за 1 фунт пшона – 70 руб., гречки – 80 руб., за 1 пуд картоплі – 20 руб., за 1 фунт солі – 1000 руб., 1 фунт цукру-рафінаду – 800 руб., а цукру-піску – 400 руб., за 1 фунт яловичини – 125 руб., свинини – 150 руб., за 10 штук яєць – 200 руб., за 1 фунт вареної ковбаси – 50 руб., за 1 фунт олії соняшникової – 400 руб. А станом на 7 липня 1922 р. ціни на ринку виростили до 7-значних чисел: 1 фунт яловичини – 250 000 руб., свинини – 400 000 руб., ковбаса яловича – 600 000 руб., цукор-рафінад – 1 млн. 300 тис. руб., склянка молока – 400 000 руб. [48]. (За обіцяні 50 млн. руб. на кінець навчального року можна було купити 38 фунтів цукру, тобто кожному професору чи викладачу інституту (всього 33 особи) випало б десь по 1 фунту, а технічним працівникам інституту (18 осіб) цукру не перепало б зовсім нічого).

Наприкінці 1921/1922 навчального року П.В.Тихомиров повідомляв губернську і столичну владу про ситуацію в інституті, де, зокрема,

значав що "до 1 червня інституту було асигновано лише 1/7 дійсної потреби, а особовому складу інституту не виплачено 234330 руб. грошовими знаками 1922 р. Академпрацівники (тобто професори і викладачі – П.М.) і співробітники не отримували заробітної плати вже 2-й рік (минулого року (тобто 1921 р. – П.М.) не виплачено 108000000 руб.), отримували пайок вкрай нерегулярно і зменшений (пайок співробітникам за травень зведено було до 7 фунтів жита, 11,5 фунта солі і 80 золотників олії)" [49]. До речі, сім'я Тихомирових (3 особи) отримувала тоді 3 пайки – 1 індивідуальний (Павла Васильовича) і 2 сімейних [50]). Навесні 1922 р. певну надію на краще вселяло рішення місцевої влади про відведення інституту 26³⁴ десятин орної землі і 55 десятин сіножатей [51].

Павло Васильович Тихомиров, як вже зазначалося, радянською владою визнавався тільки як тимчасовий ректор. Ця "тимчасовість", звичайно ж, була тягарем для П.В.Тихомирова, оскільки він досить прихильно ставився до нової влади. Крім того, ускладнювала його роботу як керівника навчального закладу поява в інституті з листопада 1921 р. політкомісара – колишнього випускника інституту (якого, звісно, навчав і П.В.Тихомиров) – Карпека Олександра Олександровича – члена РКП(б) з 1917 р. Завданням політкомісара було проводити політику партії у навчально-виховній сфері і перебудовувати навчальний заклад на засадах "пролетаризації вишів", тобто залучати до студентських лав нові кадри переважно із середовища промислового пролетаріату чи селянства і, як він зазначав сам у своїх спогадах, "організувати весь колектив на ударну працю для якнайшвидшого відновлення в ньому нормальної навчально-виховної роботи" [52].

Фактичне двовладдя в інституті призвело до дублювання посадових обов'язків ректора політкомісаром, вносило плутанину і хитання в колективі між двома центрами управління. Щоправда, зі спогадів О.О.Карпека випливає беззаперечний висновок, що ключовою фігурою у всіх інститутських справах був не ректор П.В.Тихомиров, а саме політкомісар. Але спогади О.О.Карпеко писав аж через декілька десятиліть після цих подій і вони є дуже суб'єктивними, а деякі судження автора є відверто неправдивими. Складність управлінської ситуації 1922 р. полягала в тому, що, як говорив сам політкомісар на засіданні Бюро НІНО 10 квітня 1922 р.: "Ніде, ні в інструкціях Наркомосвіти, ні в загальному положенні про вищі навчальні заклади ані звуку немає про взаємостосунки Ректора і Політкомісара. І ось, завдяки такій нез'ясо-

ваності жоден з них точно не знає, що кожен з них може робити самостійно і що не може, хто з них у тому чи іншому питанні повинен бути ініціатором, а хто тільки вдячним свідком проведення заходів та ін." [53]. Разом з тим такої невизначеності не було в оплаті праці і продовольчому забезпеченні політкомісара. Наприклад, ректор і політкомісар вважалися зовсім рівними у тарифній сітці оплати праці (в обох – 17-а) [54]. Ще цікавішим моментом є те, що у списках на отримання продуктів під першим номером незмінно записаний О.О.Карпеко, а тільки другим – П.В.Тихомиров [55].

Коли ж нарешті у більшовиків дійшли руки до юридичного врегулювання посадових обов'язків і прав політичного комісара, то це було втілено в "Інструкцію політкомісарам Інститутів" (автори інструкції – секретар ЦК КП(б)У Лебідь і заступник наркома освіти Ряппо). Інструкція чітко давала зрозуміти, хто тепер буде хазяїном в інституті. Зокрема, §12 наголошував, що "політкомісар має право зупинити розпорядження ректора", а в §13 зазначалося, що політкомісар має право "притягувати до відповідальності осіб, які не виконують мінімальних вимог навчальних дисциплін і які дезорганізують життя Вищої школи" [56]. За бажання, під §13 можна було підвести будь-кого з працівників інституту.

Все це і спонукало П.В.Тихомирова подумати про інше місце роботи. Вже в липні 1922 р. він звернувся до освітянського начальства з проханням про переведення його до Одеського ІНО, оскільки вже попередньо про все домовився з тамтешнім ректором Волковим. 27 липня було підписано наказ про його переведення до Одеси. 24 серпня Бюро НІНО було ознайомлене з наказом наркомату освіти [57]. А 1 вересня 1922 р. П.В.Тихомиров підписав свій останній наказ про передачу обов'язків ректора О.О.Карпеку [58] і через декілька днів сім'я Тихомирових переїхала до Одеси. Так завершився ніжинський період життя і творчої діяльності професора філософії Павла Васильовича Тихомирова – останнього директора і першого ректора Ніжинської вищої школи.

Про особисте життя П.В.Тихомирова відомо зовсім мало. Його формулярний список містить дуже скупу інформацію. Павло Васильович був одружений (з вересня 1897 р.) з Любов'ю Василівною Соколовою (народилася 24 вересня 1877 р.). У їхньому шлюбі була дочка (про яку, на жаль, не вдалося знайти ніякої інформації). За освітянську працю П.В.Тихомиров отримав чин колезького радника і

був нагороджений орденами – Св. Анни – 3-го ступеня і Станіслава – 2-го і 3-го ступенів. За анкетними даними кінця 1921 р. П.В.Тихомиров мав близько 50 опублікованих праць (переважно статей), з яких деякі вийшли в світ окремими виданнями [59]. Після переїзду П.В.Тихомирова до Одеси його сліди губляться і поки що немає достовірних даних про його подальше життя.

16 років викладацької, адміністративної і громадської роботи Павла Васильовича Тихомирова в Ніжині стали помітною сторінкою історії вищої школи нашого краю. Талановитий викладач, що читав різні філософські курси і педагогіку, запам'ятався багатьом випускникам Історико-філологічного інституту (і його спадкоємців) як один з найулюбленіших професорів. Його філософія і логіка вчили думати самостійно, мислити критично і все піддавати сумніву. Варто зауважити, що очолити навчальний заклад у розпал громадянської війни і часту зміну влад могла тільки мужня і впевнена у своїх силах людина. Директорська посада у ті роки не давала ніяких особливих переваг, а скоріше, навпаки, накладала величезну відповідальність і за колектив працівників і студентське товариство. Його освітянське credo не зазнавало ніяких коливань в залежності від політичної кон'юнктури – це чесність особистісної позиції у відповідності до своїх життєвих установок. Цим він заслужив серед всіх, хто його знав, велику пошану і високу оцінку його людських якостей.

Література

1. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901—1912 / Преподаватели и воспитанники. — Нежин, 1913. — С. 58—59.
2. Там само. — С. 59—60.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі: ВДАЧО), ф.1105, оп.1, спр. 2270, арк.1 зв., 2 зв.-3.
4. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901—1912 / Преподаватели и воспитанники. — С. 61.
5. Пуцилов Л. И. Давным-давно. Из воспоминаний бывшего студента Нежинского института : [рукопис] / Л. И. Пуцилов // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. — С. 18.
6. Карпеко А. А. Там, где учился Гоголь : [рукопис] // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. — Нежин, 1960. — Ч. 1. — С. 119.
7. Там само. — С. 120.
8. Там само. — С. 192.

9. Цит. за: Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — Ніжин, 2005. — С. 206.

10. "Известия Нежинского общественного комитета". — 1917. — 10 травня. — № 20. — С. 2.

11. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 227 зв.

12. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 133.

13. Там само. — Арк. 135.

14. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 82 зв.

15. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 170 зв.

16. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2356, арк. 1.

17. Там само. — Арк. 5–7.

18. Див.: рукописну частину (доведену до 1921 р.) видання "Памятная книжка Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, изданная по случаю двадцатилетия существования Института (1875–1895). — Нежин, 1895 // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи; ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2284.

19. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 864, арк. 1.

20. Там само. — Арк. 11.

21. Там само. — Арк. 15–15 зв.

22. Там само. — Арк. 15 зв.

23. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2344, арк. 20 зв.

24. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 2, спр. 3199, арк. 15.

25. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 112 зв. — 114 зв.

26. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2344, арк. 74 зв.

27. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 186.

28. Там само. — Арк. 206–220.

29. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 2, спр. 2, арк. 63.

30. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 4, арк. 15.

31. Там само. — Арк. 37 зв., 46.

32. Там само. — Арк. 60.

33. Там само. — Арк. 50 зв.

34. Там само. — Арк. 51 зв., 58 зв.

35. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 11, арк. 3 зв.

36. Там само. — Арк. 4 зв.-6.

37. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 6, арк. 8.

38. Там само. — Арк. 1.

39. Там само. — Арк. 2 зв.

40. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 727, арк. 8.

41. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 11 зв.-12.

42. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 726, арк. 6.

43. Див.: Там само. — Арк. 35–41.

44. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 7, арк. 15 зв.

45. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 11, арк. 20.

46. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 7, арк. 65 зв.
47. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 13, арк. 1 зв.
48. Мень М. Нежинские цадики и их современники / М. Мень. — Нежин, 2007. — С. 170.
49. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 263, арк. 51.
50. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 720, арк. 2–3.
51. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 283, арк. 60.
52. Карпеко А. А. Там, где учился Гоголь / А. А. Карпенко. — Ч. II. — С. 655.
53. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 13, арк. 81 зв.
54. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 731, арк. 7.
55. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 701, арк. 5, 13.
56. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 1060, арк. 4 зв.
57. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 2, спр. 190, арк. 9.
58. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 2, спр. 191, арк. 9; спр. 199, арк. 1.
59. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 2, спр. 128, арк. 2.

УДК 94(477)(1915–1916):378.4

А.І.Чуткий

Київський комерційний інститут у 1915–1916 роках: забута історія першої евакуації та повернення до Києва

Стаття присвячена історії Київського комерційного інституту в роки Першої світової війни. Увага зосереджена на обставинах, пов'язаних з причинами та процесом першої евакуації цього вузу; а також з'ясовується його доля на новому місці та історія повернення до Києва. Констатується вплив цих процесів на розвиток інституту та освітньої системи України загалом.
Ключові слова: комерційний інститут, евакуація, процес, вплив.

Статья посвящена истории Киевского коммерческого института в годы Первой мировой войны. основное внимание обращено на обстоятельства, связанные с причинами и процессом первой эвакуации этого учебного заведения, а также выясняется его судьба на новом месте и история возвращения в Киев. Констатируется влияние этих процессов на развитие института и образовательную систему Украины вообще.
Ключевые слова: коммерческий институт, эвакуация, процесс, влияние.

The article is devoted history of the Kyivan commercial institute during the First world war. An attention is concentrated on the circumstances, related to reasons and process of the first evacuation of this institute, and also its fate on a new place and history of its returning to Kyiv is turned out. The influence of these processes on development of the institute and educational system of Ukraine in whole is established.

Key words: comercial institute, evacuation, process, influence.

Перша світова війна, що розпочалася влітку 1914 р. одразу ж змінила хід життя, перш за все на європейських теренах: почалася ламка усталеної політичної карти регіону, змінювалася політична традиція, духовний світ, культура (в загальному значенні цього терміну). Особливо відчутними ці зміни були для України: вона виступила і одним з головних об'єктів і театром бойових дій обох ворогуючих блоків (Антанти та Четверного союзу) водночас. Після досить успішної для Російської імперії кампанії 1914 р. на Південно-Західному фронті наприкінці травня 1915 р. відбулися докорінні зміни: німецькі війська завдали відчутної поразки російським арміям і під м.Горлиці прорвали російський фронт. Почався загальний наступ німецьких та австро-угорських військ на Східному фронті. Тож з літа 1915 р. у західних губерніях Російської імперії починають проводитись заходи з евакуації державних установ та інших організацій углиб імперії. Наприкінці літа 1915 р. ці процеси докотилися і до Києва.

Проте, ведучи мову про евакуацію установ, підприємств та організацій Києва в серпні–вересні 1915 р., слід визнати, що головною його метою було очищення прифронтових елементів від небажаних соціальних елементів (наприклад, студентства, яке російська влада завжди розглядала як наскрізь революційне середовище) та звільнення приміщень для розміщення військових служб, оскільки на кінець літа 1915 р. загроза подальшого просування ворожих військ углиб території імперії звелася нанівець. Не був винятком у цьому зв'язку і Київський комерційний інститут: його корпус розміщувався в центральній (на той час) частині Києва – по Бібіковському бульвару (нині – Бульвар Шевченка) і був достатньо просторим аби в ньому могли розміститися численні структури штабу Південно-Західного фронту та тилових структур. При цьому інститут мав і досить значну чисельність студентів (понад 5 тис. осіб) [1], з-поміж яких було чимало таких, що брали активну участь у різних опозиційних політичних організаціях від національних українських до більшовицьких включно. Аналогічною

ситуація була і з рештою вищих навчальних закладів міста, що також розміщувалися в самому центрі Києва і мали значний контингент студентів. Тож для військових, яким у цей період належала вирішальна роль у вирішенні будь-яких питань пов'язаних з організацією всіх сфер життя у наближених до фронтової смуги губерніях, конче необхідним було видворення подалі від Києва.

21 серпня в київські вузи надійшла таємна інструкція Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту щодо вимоги їх евакуації та порядку її проведення [2]. Окремою директивою було вирішено, що для евакуації слід обирати міста розташовані не менш ніж за 300 верст на схід від Дніпра [3]. А 22 серпня в приміщенні міської Думи відбулася спеціальна нарада керівників вищих навчальних закладів Києва, присвячена питанню їх негайної евакуації, на чому наполягала військова влада. На ньому був присутній і ректор Київського комерційного інституту М.В.Довнар-Запольський. Повернувшись до свого вузу, він цього ж дня скликав екстренне засідання Навчального комітету Київського комерційного інституту. На ньому Довнар-Запольський доповів, що київський губернатор запропонував провести евакуацію Інституту (при цьому місце евакуації мав обрати сам Інститут). Було вирішено, що найбільш оптимальним є те місце, куди будуть евакуйовані Університет Св. Володимира та Політехнічний інститут, що було цілком зрозуміло (чимало викладачів Київського комерційного інституту працювали також і в зазначених вузах). Причому, "так как наиболее вероятным пунктом в этом случае является г. Саратов, то командировать туда немедленно проф. П.Д.Силина и ассистента Ф.Ф.Боброва" з повноваженням підшукати місце для розміщення Інституту [4]. Як бачимо, з матеріалів цієї ж екстреної наради, евакуація була необхідна і в силу того, що приміщення Інституту з 22 червня 1915 р. були зайняті адміністрацією галицького генерал-губернатора і тому Інститут не міг розпочати заняття у Києві [5]. У зв'язку із цим Довнар-Запольському та Бубнову було запропоновано провести переговори з ректором Університету Св. Володимира щодо спільної евакуації обох навчальних закладів (Київського комерційного інституту та Київського університету), а також клопотатись перед Міністерством торгівлі та промисловості аби майно Інституту було евакуйоване за рахунок держави [6]. Також було вирішено створити евакуаційну комісію під головуванням М.Б.Делоне, до якої ввійшли Д.О.Граве, І.В.Єгоров, І.В.Єрченко, Іванов, Кобецький, Кованько,

Ришков, П.Р.Сльозкін, В.Г.Шапошніков, Л.М.Яснопольський і Голгофський [7].

Попри численні протести професури та намагання уникнути евакуації вузівським керівництвом нічого не дали. В умовах військового часу армійське командування мало виключні повноваження і диктувало свої умови.

23 серпня Довнар-Запольський звернувся до голови Саратовського біржового комітету з повідомленням, що Інститут надсилає до Саратова своїх представників (М.Д.Сіліна та Ф.Ф.Боброва) для підшукування в місті приміщень для розміщення Інституту і просить посприяти їм у цій справі [8]. А вже 28 серпня від Ф.Ф.Боброва із Саратова до Києва надійшла телеграма, в якій він інформував про знайдення приміщення для розміщення там Інституту та позитивне вирішення квартирної справи [9].

Зазначимо, що поряд із Саратовом обговорювалися й інші місця евакуації. Аби обрати найбільш оптимальний варіант евакуації, М.В.Довнар-Запольський надіслав представників Інституту до низки міст для з'ясування ситуації з можливостями розміщення вузу на місці. Так, співробітник Інституту Фішзон був відряджений до Таганрога. 2 вересня він телеграфував Довнар-Запольському, що в цьому місті можуть прийняти Київський комерційний інститут [10]. 2 вересня телеграму про сприятливі для розміщення Інституту умови надіслав також Ф.Бобров (з Царицина) [11]. Цього ж дня було отримано й іншу телеграму (з Новочеркаська) з якої слідувало, що "город переполнен квартир нет член управы Сударкин" [12]. Натомість у Саратові, як ми вже з'ясували, ситуація склалася найбільш сприятливо і це місто було вибрано як остаточне для евакуації Інституту.

Офіційною ж датою загальної евакуації Інституту з Києва до Саратова стало 10 вересня (з цього дня він офіційно припинив роботу у Києві аж до відновлення тут навчального процесу з осені 1916 р.).

Практично весь викладацький штат погодився на евакуацію (цьому сприяло і те, що більшість сумісників працювали в Університеті Св. Володимира, який також евакуювався). Але, як було з'ясовано, це був вимушений крок – викладачів обох вузів було поставлено перед фактом неминучості їх евакуації і вони мусили погодитись аби зберегти місце роботи.

Тож негайно після вирішення питання з місцем евакуації в київському комерційному інституті було складено список усіх, хто бажав

виїхати разом з Інститутом (до нього було внесено також і членів сімей, прислугу, а в окремих випадках – навіть батьків). Список евакуйованих співробітників Інституту очолював його директор М.В.Довнар-Запольський (евакуювався разом з двома своїми синами). Далі йшли професори П.П.Сльозкін, С.А.Єгіазаров, В.І.Синайський, М.М.Бубнов, І.В.Єгоров, К.А.Красуський, М.Б.Делоне, Л.М.Яснопольський та ін. Лише декілька осіб (та й то з допоміжного персоналу) значаться як такі, що залишилися у Києві або були залишені для нагляду за майном Інституту [13].

Складнішою була справа з евакуацією студентів. Інститут не міг власним коштом забезпечити перевезення всього студентського контингенту до Саратова. Водночас і значна частина студентів також не мала фінансових можливостей для швидкої евакуації. Справа ускладнювалася і у зв'язку з тим, що в умовах воєнного часу рух залізницею для цивільних осіб був значно обмеженим і переміщення значної маси людей за невеликий проміжок часу (без особливого сприяння з боку влади) ставало майже нереальним.

Дану проблему вдалося вирішити лише за особистого втручання у цю справу М.В.Довнар-Запольського. Останній особисто зробив все можливе аби максимально здешевити та спростити переїзд студентів до Саратова. По-перше, Довнар-Запольському вдалося домогтись виділення вагонів для евакуації до Саратова понад 1 тис. студентів. По-друге, використовуючи зв'язки у владних колах, він домогся отримання для студентів права пільгового проїзду. Тому наприкінці серпня в Інституті було вивішено оголошення про те, що "Директор Киевского коммерческого института доводит до сведения гг. студентов, что выдача удостоверений на групповые отъезды возможна до 3 сентября" [14]. Звичайно, до Саратова переїхали не всі студенти (частина була призвана до армії, деякі перевелись до інших вузів, оскільки не у всіх була можливість налагодити життя в новому місті – слід врахувати, що в умовах війни значно зросла квартирна плата, не кажучи вже про найнеобхідніші товари). Проте більшість студентів (особливо старших курсів) вирішили продовжити навчання в Інституті, навіть і в іншому місті, а тому студентський контингент в основному було збережено і навіть проведено набір на перший курс.

Процес евакуації прискорювали все нові й нові розпорядження військового командування, продиктовані ситуацією на фронтах. Так, 14 вересня 1915 р. Довнар-Запольський отримав листа від начальника

Київського військового округу, в якому вимагалось "тепер же евакуировать имущество, личный состав и канцелярию вверенного Вам Коммерческого института" [15]. 20 вересня при Управлінні Київського учбового округу відбулася особлива нарада керівників навчальних закладів м.Києва з питань евакуації. На ній питання про евакуацію Київського комерційного інституту було вирішено остаточно (нагадаю, що на даний момент приміщення Інституту вже було зайнято військовими). А 25 вересня 1915 р. начальник Київського військового округу надіслав до Київського комерційного інституту наказ за №67131 про остаточну евакуацію вузу з Києва [16]. Як слідує з документів, особовий склад та студенти виїхали до Саратова 3 жовтня 1915 р. [17].

Ще перед цим почалася евакуація майна Інституту, аби забезпечити нормальне його функціонування на новому місці. З метою економії коштів було вирішено, що рухоме майно Інституту (меблі, навчальна література, обладнання методичних кабінетів і т.п.) буде сплавлено баржею до Катеринослава, а вже звідти потягом до Саратова. 29 серпня керівництво Київського комерційного інституту отримало інформацію від керуючого пересуванням військ Київського району про початок вантаження майна Інституту на баржу, а 3 вересня – про завершення завантаження. 8 вересня було вирішено евакуювати також і меблі, оскільки орендоване у Саратові приміщення було не вмешлюване. На основі вивчення пов'язаних із евакуацією архівних документів мною також було встановлено, що у Катеринославі майно Інституту було перевантажено на потяг і відправлено до Саратова 28 вересня 1915 р. [18]. Проте вивезення майна тривало й надалі. Зокрема, зберігся опис майна Інституту, відправленого до Саратова 3 листопада 1915 р., в якому значаться різні шафи, етажерки, лави [19]. На його підставі можна стверджувати, що це було останнє (з евакуйованого з Києва до Саратова) майно Інституту.

Загалом, попри численні складнощі, стараннями керівництва вузу в особі М.В.Довнар-Запольського було забезпечено транспортування до Саратова найбільш необхідного навчального устаткування, літератури і навіть меблів, що посприяло швидкому налагодженню навчального процесу на новому місці. Так, майже одразу ж після розміщення у Саратові, в Інституті відновився навчальний процес. В оголошенні, вивішеному в Київському комерційному інституті перед його остаточною евакуацією, студентів інформували, що курсові экзамени

почнуться з 1 жовтня 1915 р. вже в Саратові, а з 10 жовтня там же розпочнеться і читання лекцій [20].

Студенти (попри традиційне уявлення про цей період як час активізації студентських рухів) старанно ставились до навчання (хоча не обійшлося і без їх участі у політичних маніфестаціях – наприклад, у цьому зв'язку особливо "відзначився" тоді ще нікому невідомий К.Ворошилов, який навчався в Інституті й організував у ньому підпільний більшовицький гурток). За свідченням документів, з 210 осіб, що мали складати випускні іспити (які відбулись з 15 жовтня до 22 листопада 1915 р., тобто одразу ж після евакуації [21]) по економічному відділенню, всі іспити успішно склали 159 осіб [22]. До того ж, як свідчить звіт екзаменаційної комісії, умови воєнного часу негативно позначились на успішності відносно невеликої групи студентів, а частина студентів навпаки – краще підготувались до екзаменів "в виду серйозности момента" [23].

Тривала й науково-видавнича діяльність викладачів Інституту. Продовжувалася робота з видання періодичного друкованого органу Інституту "Известий Киевского коммерческого института".

В евакуації Інститут відсвяткував і перше десятиліття своєї діяльності. На початку 1916 р. почав роботу ювілейний комітет, який розіслав інформаційні листи до всіх викладачів Інституту, рівно як і до його випускників [24] аби ті надали інформацію щодо своєї діяльності. Цікаво, що розділ 5-й, підготований до ювілею збірника, спеціально окреслював життя вузу за тогочасних умов, маючи наступні рубрики: "Война и институт", "Лазареты и другие организации", "Отношение студентов к войне" [25]. Велика роль в організації цієї справи належала "батьку-засновнику" Київського комерційного інституту М.В.Довнар-Запольському. Він, зокрема, особисто запропонував схему анкет розсилки та програму ювілейних видань, а також особисто звернувся з листом до випускників Інституту, що перебували у складі діючих армій, з проханням повідомити інформацію про себе. Цікаво, що у цьому листі він іменує Першу світову війну "настоящей великой отечественной войной" [26], у чому виявилась і оцінка тієї війни її сучасниками.

Попри матеріальну скруту, керівництво вузу спромоглося організувати роботу з виплати дотацій студентам, що перебували в особливо скрутному матеріальному становищі та на відстрочки з виплат оплати за навчання (Інститут як приватний навчальний заклад здійснював надання освітянських послуг на платній основі). І навіть проводилися

періодичні виплати премій особовому складу Інституту, зокрема до свята Різдва у 1916 р. [27].

Однак, якщо говорити відверто, то слід визнати, що комфортно влаштуватися на новому місці Інституту (так само як і решті евакуйованих з Києва навчальних закладів) не вдалося: і в силу відсутності у Саратові достатньої кількості належних приміщень та ін. умов, і в силу перепоповнення міста евакуйованими (що, в свою чергу, обумовило ріст цін та активізацію кримінальних елементів). Наприклад, студент Д.Ф.Ростовський був вимушений прохати керівництво вузу про відстрочку в складанні випускних іспитів, оскільки під час переїзду до Саратова у нього "был украден чемодан с книгами, заметками и необходимым материалом, нужным ему для экзаменов" [28]. Варто зазначити, що кількість студентів Київського комерційного інституту, внаслідок його евакуації до Саратова скоротилася (з 3977 осіб восени 1915 р. до 2130 станом на вересень 1916 р.) [29].

Оцінка першого навчального року, проведеного в евакуації у Саратові, якнайкраще відображена у спогадах ректора Київського університету М.М.Цитовича, надрукованих 30 березня 1916 р. в одній із київських газет [30]. Автор описує цей період як вкрай жахливий для університету. Він скаржився на брак приміщень, нестачу навчальної літератури та загальну дорожнечу, внаслідок чого чимало студентів не змогли переїхати до Саратова. Свої міркування Цитович закінчував думкою про те, що у випадку продовження роботи Університету в Саратові він остаточно втратить студентів, викладацькі кадри та припинить існування як повноцінний вуз. Тому "... единственное, что нам остается, исходатайствовать возвращение в Киев" [31].

Все це повною мірою стосувалося і Київського комерційного інституту. Тому й не дивно, що і керівництво останнього, так само як і його викладачі та студенти, прагнули повернутись до Києва. Останнє стало можливим улітку 1916 р. унаслідок чергової зміни ситуації на Південно-Західному фронті: тут знову в контрнаступ перейшли російські війська, які вщент розгромили армії Австро-Угорщини та відбили зайняті перед цим ворогом території. Відповідно загроза ворожого просування на схід остаточно зникла і прикриватись цією думкою військове командування більше не могло. Тож можна було розпочати справу реєвакуації Інституту до Києва.

М.В.Довнар-Запольський одразу ж ініціював і особисто контролював хід реєвакуації Інституту. У цій справі він їздив до Петрограду,

після чого телеграфував до Саратова, що їде у Київ [32]. Звідси він виїхав до Бердичева, де тоді перебував штаб командувача Південно-Західним фронтом. 11 серпня 1916 р. від делегації Київського комерційного інституту, що прибула у ставку командувача Південно-Західним фронтом, надійшло прохання дозволити реевакуацію вузу з Саратова до Києва [33]. Дане прохання мотивувалося тим, що у Києві перебував Політехнічний інститут і повернувся Університет Св. Володимира, а в цих навчальних закладах працювало більшість викладачів Київського комерційного інституту. Тож недоцільним є їх територіальне розділення (воно б спричинило припинення існування Комерційного інституту). Окрім цього, чимало студентів залишаються в Києві або ж працюють у тилових службах Південно-Західного фронту, а все це також змушує Інститут повернутися до Києва, щоб мати належну кількість студентів. В іншому ж випадку Інститут не зможе існувати, а це завдасть шкоди економіці країни, яка саме зараз потребує якомога більше фахівців-економістів.

Аргументи, наведені делегацією Київського комерційного інституту щодо питання повернення цього навчального закладу до Києва, виявились переконливими. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом дав свою згоду на реевакуацію Інституту до Києва. М.В.Довнар-Запольський одразу ж телеграфував до Саратова: "Перевод разрешен укладывайтесь, ждите бумаги" [34]. Використовуючи ситуацію, Довнар-Запольський також почав клопотатися і про надання Інституту засобів для реевакуації та відновлення матеріальної бази у Києві [35].

Після отримання в Саратові 16 серпня 1916 р. позитивної відповіді на питання реевакуації інституту, в Саратові почалася негайна підготовка до цього. Знов було складено список співробітників Інституту, тепер вже на повернення до Києва. До нього ввійшли у повному складі ті ж особи, що восени 1915 р. евакуювалися з Києва до Саратова [36]. 24 серпня 1916 р. до Саратова з Києва були вислані проїзні документи для реевакуації [37]. А вже 2 вересня 1916 р. з Саратова до Києва "отправились 2 багажных канцелярии, 40 второго, 38 третьего классов", які прибули до Києва 4–5 вересня [38]. Таким чином, на початку вересня 1916 р. особовий склад Інституту повернувся до Києва. Сюди ж було повернено архів, бібліотеку та навчально-методичне обладнання.

У Києві довелося очікувати звільнення приміщень Інституту військовими. Це відбулося 9 вересня 1916 р. (хоча частина приміщень так і залишилась у їх віданні). З цього дня Інститут поновив свою діяльність у Києві. І хоча ще тривалий період доводилося вести ремонтні роботи, пов'язані із збитками, завданими від постою війсь-

кових та закупляти втрачені елементи обладнання та меблів, але навчальний процес пішов безперебійно.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що евакуація Київського комерційного інституту, ініційована в серпні 1915 р. і завершена до початку жовтня 1915 р. (наслідком чого було переміщення цього вузу з Києва до Саратова) була викликана не так ситуацією на фронтах, як суто практичними міркуваннями військового командування: розвантажити місто і зменшити зосередження в Києві політично неблагоннадійних елементів (до числа яких зараховували і студентів) і таким чином зменшити їх вплив на військових (зокрема новобранців), що значною мірою проходили через місто. Також виведення навчальних закладів вищого рівня з Києва дозволяло військовим використати приміщення даних установ (комфортабельні, просторі і розміщені в центральній частині міста) для своїх потреб. Натомість для навчального процесу в евакуйованих вузах це мало катастрофічні наслідки: зменшувалася чисельність студентів і до певної міри – викладачів та допоміжного персоналу, підривалася матеріально-технічна база, розривалися традиційні наукові та ін. контакти вузів, ускладнювалися можливості для нормального та безперервного ведення навчального процесу (сама евакуація проводилася якраз на початку навчального року – наприкінці літа – на початку осені, тобто у найбільш відповідальний та непридатний для щонайменших змін у розкладі вузів час). Зрештою, сам процес евакуації призвів до зникнення у вузів майже всіх фінансових ресурсів (які були витрачені на перевезення майна та особового складу на нове місце), що унеможливило після реєвакуації оперативне відновлення матеріально-технічної бази у тому вигляді, в якому вона функціонувала до евакуації. Зменшились можливості і для організації закордонних відряджень. При цьому було повністю припинено контакти з Німеччиною (як країною, що перебувала у стані війни з Російською імперією), а саме до цієї держави до війни Київський комерційний інститут відправляв значну частину своїх викладачів та студентів на стажування.

Тож цілком закономірним був процес підриву усталеного ритму життя в освітянській сфері, зменшення масштабів навчального процесу та початку кризи сформованих традицій (на що вплинули і загальні зміни у всіх сферах життя, спровоковані початком Першої світової війни). А тому можна вести мову про початок докорінної зміни традиції та напрямку розвитку в освітній системі України загалом, починаючи від другої половини 1914 р.

Література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.
2. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 125.
3. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 118.
4. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 23 зв.; Там само, спр. 1277, арк. 31.
5. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 201.
6. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 23.
7. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 24.
8. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 156.
9. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 242.
10. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 226–228.
11. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 317.
12. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 230.
13. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1126, арк. 1-9.
14. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 216.
15. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 328.
16. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 194.
17. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 217.
18. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 266.
19. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 33.
20. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 213.
21. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 149.
22. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 148.
23. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 148.
24. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1326.
25. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1326, арк. 31.
26. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1326, арк. 21.
27. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1258, т. 2, арк. 6.
28. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 129.
29. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.
30. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40.
31. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40.
32. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 406–408.
33. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 46–46 зв.
34. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 408.
35. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 47.
36. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 388–388 зв.
37. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 83.
38. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 90–92.

**Створення та діяльність
Ніжинського громадського комітету у 1917 р.**

В даній статті розглядається процес створення та діяльності Ніжинського громадського комітету як тимчасового органу місцевого самоврядування. Проаналізовано основні його завдання та напрямки роботи. Встановлено вплив на громадське життя міста в 1917 р.

Ключові поняття: громадський комітет, місцеве самоврядування, Українська революція.

В этой статье рассматривается процессе создания и деятельности Нежинского общественного комитета как временного элемента местного самоуправления. Проанализировано его главные задачи и направления деятельности. Определено влияние на общественную жизнь города в 1917 г.

Ключевые понятия: общественный комитет, местное самоуправление, Украинская революция.

The present paper studies the process of formation and activity of Nizhyn Public Committee as a temporary local government. The main tasks and the directions of work of the committee, it's influence on the public life of the town of Nizhyn in 1917 have been analysed and stated.

Key concepts: Public Committee, local government, Ukrainian revolution.

Останнім часом набуває поширення дослідження історії Української революції на регіональному рівні. Актуальність такого підходу пояснюється необхідністю визначення географії поширення українського руху, виявлення його загальних та специфічних рис, встановлення ролі, яку відіграла національна проблема в українському партійному житті, у роботі земств, громадських комітетів, рад робітничих та солдатських депутатів, професійних об'єднань.

У даному дослідженні автор намагався проаналізувати процес створення, склад та основні напрямки роботи громадського комітету в найбільшому місті Чернігівської губернії – Ніжині.

Згідно даних 1910 р. у ньому мешкало 46 тисяч жителів [1]. Проте події, що відбувалися в місті у 1917 р., залишаються однією з непізнаних сторінок історії не тільки повіту, а й Чернігівської губернії в

цілому. Лише в окремих розвідках окреслено загальне значення новостворених органів влади у процесах демократизації національно-культурного життя. Особливе місце при вивченні революційних подій займає колективна праця чернігівських науковців В.М.Бойка, Т.П.Демченко, О.В.Оніщенко "1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис", стаття О.Ростовської та С.Родіна "Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р.", наукові розвідки О.В.Ростовської "Національно-визвольний рух на Чернігівщині 1905–1917рр" та "Участь викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородько в національно-демократичних перетвореннях 1917 р.". В інших працях питання діяльності громадського комітету розглядається побічно, в контексті історії Чернігівщини та України в цілому. Ще в останні дні лютого по Ніжину пішли чутки, що в Петрограді відбуваються якісь надзвичайні події, що уряд вирішив розпустити Державну Думу, проти нього повстали робітники і весь народ, до яких приєдналися солдати. Внаслідок цього значною мірою активізувалося населення міста – не можна було впізнати ніжинських обивателів, за визначенням газети "Известия Нежинского общественного комитета": "народжувалися і на очах росли громадяни" [2]. Каталізатором у даному питанні стало студентство історико-філологічного інституту князя О.Безбородька, яке 4 березня провело зібрання, на якому було складено текст привітання новій владі з висловленням своєї підтримки та готовності допомогти уряду в справах покращення життя рідного краю. По обіді того ж дня в міській управі відбулося підготовче зібрання представників міського й земського самоуправління, студентства, кооперативів та деяких інших організацій для визначення шляху створення місцевої влади та запобігання хаосу в місті [3]. За прикладом столиць, було вирішено невідкладно скликати установчі збори для формування владної структури – Ніжинського громадського комітету (НГК).

Збори відбулися увечері цього ж дня в залі міської управи. Головував на них представник Всеросійського Земського Союзу П.В.Сабатовський. На засіданні було встановлено попередні норми представництва в комітеті для різних громадських організацій. Ті з них, які вже існували в Ніжині, мали надіслати до комітету представників у такій кількості: міське самоуправління – 3, Земське самоуправління – 3, Всеросійський Земський Союз – 1, Всеросійський Союз Міст – 1, військово-промисловий комітет – 1, кооперативи міста і повіту – (?); робітники – 1, шевська артіль – 1, студентська організація – 1, батьківські комітети – 1, педагогічний персонал вищої, середньої і нижчої школи – по 1 (загалом 3), службовці і робітники станції Ніжин –

2, від української національності – 1, єврейської національності – 1, польської національності – 1, від духовенства – 1. Щодо організацій, які могли постати в майбутньому, то вони отримували право на делегування своїх представників. Комітет міг кооптувати в число членів осіб, які могли бути корисними для його праці своїми знаннями або діяльністю [4]. Виконавчим органом обрано Бюро, яке складалося з 5 членів комітету та комісарів міста і повіту [5].

Вже в ході формування НГК стала очевидною необхідність створення його повітової секції, оскільки у більшості сіл повіту були вже створені комітети, і їх представники бажали об'єднатися на рівні повіту. На засіданні 29 березня К.О.Полевицький¹, представник від спілки споживачів, обґрунтував необхідність об'єднання міського та сільських комітетів для утворення загального повітового комітету. Зокрема, він пропонував визнати, що даний склад НГК є лише його міською секцією, сільська ж секція повинна обиратися з'їздом представників сільських комітетів, і саме вона має визначити своїх представників до Бюро комітету. Представництво обох секцій у пленарних засіданнях мало визначатися в пропорційному відношенні з числом населення повіту та міста. День скликання з'їзду представників сільських комітетів (не менше 2, не більше 3 від кожного), пропонувалося призначити на початок квітня. Дані пропозиції були прийняті більшістю голосів членів комітету [6].

З'їзд представників сільських комітетів відбувся 5 квітня в залі міської думи. Його відкрив голова міської секції професор філософії історико-філологічного інституту П.В.Тихомиров, який у вітальному слові зазначив: "Справедливим буде визнання того, що вирішальне слово у влаштуванні Росії скаже село...зараз на ваші міцні плечі, як би ви не називались: козаки або селяни, покладено відповідальну справу – створити нове обличчя вільної та щасливої Росії. Що у вас вистачить сили підняти цей тягар, за це ручається вся російська історія... Ви, вільні селяни, переходите до наступного кроку вашої творчої роботи, створення повітового комітету. Першим кроком було створення комітетів сільських. За повітом йде губернія, за губерніями держава Російська. Так, самим вірним шляхом кристалізації з низу, створиться могутній колос вільної і щасливої Росії. Останній етап – установчі збори. Так, кожен з вас буде знати, в цю роботу буде вкладено й частину його зусиль і його думок. Допоможи ж вам Бог в цій святій та славній справі" [7].

---

¹ К.О.Полевицький за спеціальністю агроном, саме це значною мірою сприяло його тісним контактам з сільським населенням повіту.

До порядку денного з'їзду було включено питання щодо подальшого формування Ніжинського повітового громадського комітету. Фактично на з'їзді була завершена його організація. До комітету увійшли представники Ніжинського повітового земства – 5, Ніжинської міщанської спілки – 1, об'єднання козаків та селян – 3, Ніжинського військово-промислового комітету – 1, артілі чоботарів м.Ніжина – 1, польського товариства – 1, Ніжинської спілки споживачів – 1, від організацій працівників науки освіти та духовенства – 21, Ніжинського сільськогосподарського товариства – 1, Ніжинського окружного суду – 1, фінансово-економічних установ міста – 6, поштово-телеграфної контори – 1, української організації – 2, Всеросійського Земського Союзу – 1, Всеросійського Союзу Міст – 1, ради робітничих депутатів – 6, єврейської спільноти – 2, від волості Вол. Дівиці – 1, села Вертіївки – 1, військового комітету – 6, пожежного товариства – 1, Ніжинської міської управи – 4, робітників та службовців станції Ніжин – 2, медико-санітарної організації – 2 [8]¹.

Головними завданнями комітету стали забезпечення громадської тиші й спокою, залучення населення до різного роду громадських об'єднань, інформування населення про поточні події [9]. Проте основним напрямком його діяльності було формування оновлених органів місцевої влади. Вже на засіданнях 8 та 15 липня обговорювалося питання щодо доцільності його подальшого існування як тимчасового органу місцевого самоврядування. З налагодженням нормального функціонування Міської Ради та Повітової Земської Управи відпадала і потреба в діяльності НГК. Останнє загальне засідання НГК відбулося 19 серпня. Після тривалого обговорення, було вирішено, відповідно до нових обставин, відмовитися від втручання в діяльність новопосталих органів місцевого управління і зосередитись на культурно-національних аспектах громадського життя в місті і повіті. Відтак НГК реорганізувався на "Раду громадських організацій і установ". Про припинення діяльності комітету як органу міського управління було повідомлено Чернігівського губернського комісара [10].

В ході нетривалої діяльності, акумулюючи в собі всі соціальні верстви, партійні і національні сили, громадський комітет перетворився на своєрідний міський парламент. До редакційної комісії його друкованого органу "Известия Нежинского общественного комитета" увійшли професор П.В.Тихомиров та студенти С.В.Сівков і І.Д.Ковалевський. Тримавши руку на пульсі життя міста і країни в цілому, газета

---

¹ До того ж деякі члени комітету мали заступників, які виконували обов'язки у разі їх відсутності.

значну увагу приділяла проблемі відродження національної культури українського народу і його прагненню до державності. Цікаво зазначити, що члени редколегії газети мали різні політичні уподобання й позиції з національного питання. Якщо П.В.Тихомиров дотримувався ліберальних поглядів кадетської партії, то С.В.Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а І.Д.Ковалевський – українським есером, головою "Просвіти", повітовим комісаром Центральної Ради. Проте їх єднала спільна робота з формування демократичної свідомості, піднесення культурно-національного рівня громадян міста [11].

З перших днів свого існування НГК перебував у тісній взаємодії з усіма існуючими в Ніжині закладами та організаціями. Найбільше звернень до його Бюро зафіксовано від навчальних закладів міста, основним змістом яких було прохання про фінансування для розширення освітньої мережі та запрошення на різного роду засідання, пов'язані з 1917–1918 навчальним роком. На другому місці за кількістю звернень перебуває міська управа, яка постійно запрошувала представників комітету до численних комісій, які діяли при управі. Також до НГК надходила значна кількість звернень від ради робітничих та солдатських депутатів міста. Не залишалися поза увагою громадського комітету й звернення від духовенства та професійного об'єднання. Неодноразово до НГК надходили скріплені десятками підписів прохання про допомогу та підтримку від родин призваних на військову службу [12]. Задоволення цих звернень значною мірою відповідало завданням, які стояли перед НГК.

Однією з проблем, що постала перед новою владою, була ліквідація поліції та створення міліції, яка мала б її замінити. Ще з березня 1917 року неодноразово піднімалося питання про ліквідацію поліції, але з метою недопущення повного безладу, як в місті так і в повіті, це рішення відкладалося на більш прийнятний час. Тільки в першій половині квітня з'їзд представників повітової секції комітету висловився за негайне введення в повіті озброєної міліції. Така вимога пояснювалася частими випадками злочинів кримінального характеру, необхідністю боротьби з дезертирством, відсутністю належної охорони спиртових складів. Для організації цієї справи, повітовим комісаром було прийнято рішення згідно з яким, 12 сільських комітетів мали надіслати по 4 особи для озброєння. Найбільш відповідними міліціонерами було визнано непридатних до військової служби солдатів. Міліціонери підлягали повітовому комісару, від якого вони отримували розпорядження, в чому саме вони мали бути підконтрольні місцевій владі [13]. Такий порядок формування міліції було визнано тимчасовим,

до встановлення загальних правил.

Забезпечуючи громадський спокій у місті, комітет розглядав скарги від представників різних об'єднань. Так, на засіданні міської секції НГК від 17 червня було заслухано позачергову заяву уповноваженого від торговців Осноса, який висловив прохання пояснити причину закриття деяких крамниць. У відповідь голова та представник від продовольчої управи пояснили, що крамниці тимчасово закриті у зв'язку з встановленням твердих цін на товари та виставленням відповідних цінників на товари першої необхідності. Деякі ж торговці не виконали цього, тому їх крамниці й були закриті. Дана відповідь повною мірою задовольнила представника торговців. Ще одним рушієм порушення громадського спокою була антиурядова діяльність різних агітаторів, на яку мав негайно реагувати НГК. Слід зауважити, що методи боротьби з такого роду виступами були досить м'які, виключно пропонувалося організувати роботу агітаційних груп на противагу антидержавним виступам як у повіті, так і по м.Ніжину. В крайньому випадку пропонувалося ведення переговорів з організаторами демонстрацій [14].

Таким чином, формування НГК відбувалося в такій послідовності: від створення міської секції через організацію сільських громадських комітетів до створення повітової секції НГК.

За перший місяць діяльності було сформовано чітку структуру, визначені принципи роботи. По Ніжинському повіту було створено комітет, що складався з двох секцій: повітової та міської. Відповідно міська секція комітету вирішувала питання, що стосувалися справ міста, а сільська – зосередила свою діяльність на проблемах селянства. Питання, що стосувалися життя як міста так і села, розглядалися на засіданнях спільно. Виконавчим органом НГК було обрано Бюро (управа).

Найбільш активно НГК працював на початковому етапі діяльності в березні–квітні. Зі створенням відповідних владних структур активність комітету зменшилася, про що яскраво свідчить періодичність його засідань. Якщо в березні та квітні відбулося по 10 засідань НГК, у червні – 7, то в липні – тільки 4, а у серпні – одне [15].¹

В цілому НГК як об'єднання громадських організацій та установ реалізував покладені на нього завдання: максимально забезпечив громадський спокій та функціонування новообраних органів місцевого самоврядування в тяжкий час революційних подій.

---

¹ Підраховано автором за ЦДАВО України. – ф.1486. – оп.1. – спр.1. – арк.3-57; "Известия Нежинского общественного комитета". – березень-серпень. -1917.

Література

1. Ніжин і Ніжинщина (історичний нарис) : у 2 кн. — 1962.
Кн. I. — 1962. — С. 90.
2. "Известия Нежинского общественного комитета". — 1917. — № 1. — С. 1.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
4. "Известия Нежинского общественного комитета". — 1917. — № 1. — С. 2.
5. ЦДАВО України, ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
6. Там само. — Арк. 36.
7. "Известия Нежинского общественного комитета". — 1917. — № 3. — С. 3.
8. Там само. — С. 4, 9. ЦДАВО України, ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
9. Там само. — Арк. 57.
10. Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. / О. Ростовська, С. Родін // Сіверянський літопис. — 1995. — Вип. 17. — С. 4.
11. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — Ніжин, 2005. — С. 168—186.
12. ЦДАВО України, ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 26—27.
13. "Известия Нежинского общественного комитета". — 1917. — № 6. — С. 8.
14. Там само. — 1917. — № 76. — С. 4.
15. ЦДАВО України, ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 1—57; "Известия Нежинского общественного комитета". — березень—серпень. — 1917.

УДК 351.751.5–058.237."20-30"

Т.А.Стоян

Політико-ідеологічна уніфікація методології радянської історичної науки: стратегія планових дискусій 1928–1931 рр.

Стаття присвячена дослідженню історії проведення дискусій у літературознавстві, економічній, історичній та філософсько-політологічних науках періоду "сталінського стрибка", тобто "великого перелому" 1929–1931 рр. Доводиться, що дискусії виконували профілактичну функцію, унеможливаючи критичні висловлювання проти офіційної точки зору.

Ключові слова: методологія, історична наука, дискусії, СРСР.

Статья посвящена проведению дискуссий в литературоведении, экономической, исторической и философско-политологических науках периода "сталинского прыжка", то есть "большого перелома" 1929–1931 гг. Доказывается, что дискуссии выполняли профилактическую функцию, делали невозможными критические высказывания против официальной точки зрения.

Ключевые слова: методология, историческая наука, дискуссии, СССР.

Article is devoted to discussions in literary studies, economic, historical and philosophical-Policy Sciences period "Stalin era hop", meaning "big difference" 1929–1931. It is proved that the discussions were performing preventive function made impossible criticism against the official point of view.

Key words: methodology, historical science, discussions, USSR.

Інституційно історична наука в СРСР була радянською, інтелектуальною, обслуговуючи політику та ідеологію комуністичної партії, теоретично обґрунтовуючи ідеологічні схеми суспільного розвитку. Монополізація інтелектуальної історії почалася одночасно з утвердженням монопартійної політичної системи, вирізняючись певними фазами централізації її організаційних форм та уніфікації методів пізнання. Радикальних змін суспільні науки, у тому числі історичні дисципліни, зазнали наприкінці 20-х – початку 30-х рр., коли формувалася ідеологія і практика сталінської модернізації соціально-економічних відносин.

Сучасна історіографія, з'ясовуючи так звану "кризу історичної науки" початку 90-х рр. ХХ ст. [1], зосереджується на проблемах теорії та методології, виокремлюючи стан її концептуальної розгубленості, а з іншого боку – галопуючий плюралізм "методологій", запозичених від соціології та політології західноєвропейських країн. Криза виникла наприкінці 1929 – початку 1930-х рр. унаслідок адміністративно-політичного насаджування єдиної методології історичних досліджень, уніфікації теоретичних засад наукового аналізу, централізації, усунення традиційних наукових шкіл. Протягом десятиліть радянська історична наука, крім жорсткого контролю з боку органів політичної цензури, розвивалася на принципах марксистсько-ленінської методології, вважаючи будь-які інші теорії та підходи фальсифікацією історії. Ізоляція від модерних пізнавальних технологій, а головне войовничий суб'єктивізм декларативно встановленої монометодології свідчив про "кризу жанру", тобто про концептуальну обмеженість та проблемно-тематичну одноманітність історичної науки. Відбувалося її своєрідне

"старіння" [2], оскільки вона була залежною від політики та ідеології партійних органів, від схем і догм, які виникли саме у 1929–1931 рр.

Подолання кризи історичної науки, на мою думку, це передусім повернення до об'єктивізму та історизму наукового висвітлення явищ, до можливості вибору методу досліджень, а не просте механічне забуття класово-формаційного підходу чи будь-якого іншого з марксистсько-ленінського арсеналу пізнання соціальної історії. Українська історіографія стала модерною не тому, що "... перестала ототожнювати себе з радянською історичною наукою" та "... пішла на зближення з діаспорською історіографією" [3], а швидше навпаки – використовує надбання світової науки, шукає власну ідентичність. Шляхи виходу з кризи виявилися суперечливими, але історична наука здобула право вибору проблематики і методології, звільнившись від теоретичної уніфікації.

Актуальність дослідження історії проведення дискусій у літературознавстві, економічній, історичній та філософсько-політологічних науках періоду "сталінського стрибка", тобто "великого перелому" 1929–1931 рр., полягає в епохальності суспільної трансформації, яка радикально змінила економічні відносини, підпорядкувала інтелектуально-духовну сферу здійсненню глобального експерименту. Радянська історіографія історико-партійної науки розглядала теорію і практику дискусії 1929–1931 рр. у контексті "очищення" марксизму-ленінізму від "опортунізму" та фальсифікації історії більшовизму [4]. Сучасна російська історіографія, висвітлюючи історію радянської гуманітарної науки 20–30-х рр., виокремлює аспект державного впливу. Тема відносин влади і науки, але в контексті вивчення тоталітарної природи радянської політичної системи, постає в докторських дисертаціях Л.Г.Берлявського [5], С.П.Стрекопитова [6], Т.І.Калістратової [7], в монографії В.С.Брачова, яка стосувалася безпосередньо політичних репресій проти істориків у 1929–1931 рр. [8]. Об'єктом дослідження стали окремі історики, наукові школи, академічна та університетська наука. У 1993 р. було опубліковано документи і матеріали, які стосувалися "Академічної справи" саме 1929–1931 рр. [9], тобто цей хронологічний період постійно виділяється, засвідчуючи катастрофічний "злам" в інтелектуальній історії.

Українська історіографія історії розвитку історичної науки 20–30-х рр. більше уваги приділяє особистостям, формуючи сучасний напрямок біографістики, уникаючи теоретичних і світоглядних проблем. Інституційний статус історичної науки в УСРР 20-х рр. показав С.Г.Водотика

[10], роль історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу досліджував О.А.Удод [11], діяльність М.Н.Петровського вивчав А.Ю.Шевченко [12]. Дисертації В.П.Тельвака [13] і О.В.Юркової [14] були присвячені історіографічній спадщині М.С.Грушевського та діяльності науково-дослідної кафедри, яку він очолював 1924–1930 рр. Ґрунтовно висвітлено наукову біографію та спадщину Н.Д.Полонської-Василенко, О.П.Оглобліна, якими займається І.В.Верба [15]. Монографія О.А.Удода розкриває науковий доробок К.Гуслистого [16], а в книзі М.М.Кузьменка з'ясовано внесок "вузівської" історичної науки 20–30-х рр. [17]. Державна політика стосовно професорсько-викладацьких кадрів в УРСР 20–30-х рр. – предмет дисертаційної роботи О.Ю.Осмоловської [18]. Концептуально згадані роботи віддзеркалюють ґносеологічні принципи теорії тоталітаризму, тому центральною темою є відносини влади і творчої інтелігенції, її переслідування, обмеження діяльності. Спостерігається відносна ідеалізація персоналій.

Досліджуючи особливості дискусій 1929–1931 рр., автор переслідувала конкретну мету: показати функціональну залежність суспільної науки від комуністичної ідеології, розкрити роль Й.Сталіна в монополізації "історичної правди", тобто в суб'єктивізації історичної науки, виявити форми її політико-ідеологічної уніфікації. Фактично відбувалося насаджування офіційної моделі висвітлення історії шляхом профілактичних дискусій, поширення ідеологічних стандартів і принципів політичної цензури в галузі історичних досліджень. Основним цензором був Й.Сталін, котрий редагував окремі статті, книги, саму науку.

Перманентний характер так званих дискусій, які відбувалися протягом 1920-х рр., виконував профілактичну функцію, завданням яких було формування єдиних політико-ідеологічних принципів наукових досліджень. Українські історики довели персональну причетність Й.Сталіна, Л.Кагановича та редколегії журналу "Більшовик України" до творення "націоналістичного ухилу" – "волобуєвщини" [19]. Привертає увагу не стаття М.С.Волобуєва, а відповідь на неї А.Річицького. Захищаючи "теорію марксизму" від "збочень", він зосереджується на "... лєнінській теорії національного визволення і взаємовідносин націй", на принципах "... добровільного входження до СРСР радянських республік і праві виходу з нього" [20]. Стаття-відповідь, тобто "соціальне замовлення", була спрямована проти фактів "... перекручувань правильної лєнінської національної політики як у галузі економіки, так і в галузі культури", а з іншого боку – на викриття "бюрократичних

перекручень", які виявилися в "... тенденції використовувати економічне об'єднання Союзу на користь РСФРР" [21]. А. Річицький намагався спростувати "методологію волобуєвської "індукції", тобто "... систему поглядів на взаємовідносини економіки української і союзної", "теорію економічної самостійності України за царату", оскільки М.Волобуєв "... тенденцію економічного усамостійнення України хоче знайти і в історичній минувшині, від Переяславського договору аж до XX віку" [22]. Терміни, які використовував М.Волобуєв та його опонент, свідчили про політико-економічну актуалізацію відносин республіки та союзного центру, тому "критика економічної системи й політики Союзу", до якої вдався аспірант Українського науково-дослідного інституту педагогіки М.Волобуєв, була дозованою і цілком прогнозованою, щоб унеможливити будь-який спротив учених та урядовців УСРР в умовах сталінської модернізації економіки. Формалізація принципу добровільності створення СРСР надавала право виходу республікам з унітарного об'єднання, відтак з'явилася ця політологічна дискусія. "Вихід України, – наголошував А.Річицький, – хоча б і радянської, з Союзу – це на ближчий період позиція українського націоналізму й контрреволюції, позиція "найлівоїші" контрреволюції, подібна до гасла рад без комуністів, а тут радянської України, але без Союзу: це є позиція нової національної буржуазії, що у виступі тов. Волобуєва знайшла собі в межах КП(б)У рупор для виявлення своїх прагнень" [23]. Теза А.Річицького про "національну буржуазію" в Україні, особливо про "нову", не відповідала дійсності, оскільки в українських губерніях Російської імперії діяла територіальна буржуазія, представлена іноземцями або росіянами за походженням. М.Волобуєв використовував праці О.Оглобліна та М.Слабченка, які досліджували економічний розвиток України до 1917 р., тому полеміка мала загалом науковий характер. Критикуючи "методологічні, теоретичні і історичні засади його поглядів", А.Річицький ретранслює низку політологічних ідеологем: "українська національна буржуазія фашистського ґатунку", "програма національної буржуазії і контрреволюції", "український фашизм", "чужий буржуазно-націоналістичний лад" [24]. Дискусія між М.Волобуєвим та А.Річицьким, маючи профілактично-упереджувальну функцію, виявилася "політичною платформою", що правила за методологію українським радянським історикам, які досліджували національну політику та створення СРСР, а для української діаспорної історіографії була інтелектуальним каталізатором для формування концепції "націонал-комунізму".

Формування ідеологеми, якою стала "волобуєвщина", упереджувало спротив науковців-економістів і керівництва республіканських парткоматів у період розробки контрольних цифр першого п'ятирічного плану, розподілу бюджетних ресурсів, розміщення промисловості. Становлення союзного народногосподарського комплексу та необхідність зміцнення політико-економічних основ унітарної держави зумовлювало і концептуальну одностайність щодо висвітлення історичного минулого. Його вивчення, особливо М.С.Грушевським, непокоїло органи політичної цензури. Напередодні Всесоюзної конференції істориків-марксистів, яка відбулася 28 грудня 1928 – 4 січня 1929 р., історична проблематика актуалізувалася, тому партійні органи посилили ідеологічний вплив на дослідників. Так, 6 січня 1929 р. академік С.Семко звернувся з листом до генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора, у якому писав: "Українська історична наука загалом кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи" [25]. Він мав на увазі оцінку української історичної науки, висловлену на конференції істориків-марксистів, особливо поглядів М.С. Грушевського, С.О.Єфремова, хоча останній належав до філологічної науки. 17 квітня 1929 р. РНК УСРР видав постанову "Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх", коментуючи яку чиновник Наркомосу УСРР Ю.Озерський зазначив, що поновлення має відбуватися "... новими, молодими силами, зокрема представниками марксистської методи в дослідженні" [26]. Її члени Д.І.Багалій, В.І.Вернадський, М.С.Грушевський, С.О.Єфремов не були марксистами, а також Ю.А.Кримський. У "Щоденнику" С.О.Єфремова досить вичерпно висвітлено обставини виборів до Академії наук [27], особливо кандидатури наркома освіти М.О.Скрипника, поета П.Г.Тичини, якого висунули без особистої згоди. Серед академічних учених були М.Слабченко, Д.Яворницький, М.Яворський, які вирізнялися поглядами і досвідом наукової роботи. До академії наук почали призначати за принципом лояльного ставлення до радянської влади і партії.

Показовою була також полеміка між академіком ВУАН В.П.Затонським, котрий одночасно був наркомом РСІ УСРР, та самим Сталіним з приводу лєнінського ставлення до Центральної ради. У 1929 р. на сторінках журналу "Літопис революції" В.П.Затонський опублікував спогади про українську революцію, у яких згадав про висловлювання українського есера П.С.Сєверо-Одоєвського стосовно ініціативи Леніна

організувати "переворот в Центральній раді" шляхом єднання українських та російських лівих есерів [28]. 16 листопада 1929 р. Сталін надіслав В.Затонському записку, котрий брав участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б), у якій запитав про документ і версію стосовно спроби Леніна об'єднати більшовиків з есерами [29]. Відповідаючи на неї, В.Затонський не заперечував такої спроби Леніна, позаяк з ними доводилося "возитися до того часу, поки не вдалося спертися на бідняцькі верстви села безпосередньо через голову с.-р." [30]. Сталін був обурений непоступливістю Затонського. "Мені здається, – наполегливо писав він, – що Вам бажано було б виступити в пресі з недвозначною заявою про помилковість відомих пунктів Вашої статті в "Літописі Революції". Не спростовуючи тези про бажання есерів об'єднатися з більшовиками у 1918 р., В.Затонський виявив готовність "виправити невідале формулювання" його статті.

Основним теоретиком партії після смерті Леніна був М.І.Бухарін, а в руках Сталіна зосереджувалася організаційно-оперативна діяльність, однак після "викриття правої опозиції" весною 1929 р. генсек почав активно претендувати на головного тлумача ленінської спадщини, контролюючи особисто кожну статтю, промову, записку Леніна, яка підлягала друку. Він особисто слідував за роботою Центрального архівного управління на чолі з В.В.Адоратським, котрий займався упорядкуванням "Ленінського збірника".

Промови Сталіна набували програмного значення. На конференції аграрників-марксистів, яка відбулася наприкінці грудня 1929 р., він звернув увагу на "теоретичну роботу в галузі економіки", на те, що "... ряд основних положень марксистсько-ленінської політичної економії", забуті відтак ще "... мають застосування різні буржуазні і дрібнобуржуазні теорії з питань нашої економіки" [31]. Він зазначав, що без "боротьби з буржуазними теоріями на основі марксистсько-ленінської теорії неможливо досягнути повної перемоги над класовими ворогами" [32]. Сталін, проголошуючи власну модель соціалістичної перебудови економіки, спростовує теорію "рівноваги", "самопливу", "стійкості" дрібноселянського господарства, конкретних осіб, яких не існувало, але для нього важливим було інше: обґрунтування переходу від дрібного селянського господарства до великого, колективного господарства. В доповіді Сталіна була виписана методологія дослідження колективізації селянського господарства, кооперації, а також визнано політичний факт продовження "класової боротьби в колго-

сплах", тобто "боротьби між членами колгоспів" [33]. Кожна сталінська теза набувала теоретичного обґрунтування для висвітлення соціальних відносин у колективізованому селі. Його теорія "ліквідації куркульства, як класу", виголошена на конференції, вийшла за функціональні межі аграрного сектору, стала політичним ґрунтом для репресій загалом. Саме Сталін офіційно заявив тоді, що неп проголошувався Ленінінм надовго, але не назавжди, тобто утвердив себе в якості теоретика нового економічного курсу – соціалістичної реконструкції.

Покладаючи на себе функції основного теоретика, Сталін давав конкретні вказівки молодим ученим, викривав політичні недоліки у творах відомих учених, радився з видатними особистостями. Так, у листі до О.М.Горького 17 січня 1930 р. Сталін висловив загальнотеоретичний принцип партійної самокритики: негативна інформація мала покриватися позитивною. Він запропонував власну теорію "рівноваги", коли заповнюються "... наші недоліки нашими досягненнями" [34].

Висловлювання Сталіна стосовно внутрішньої і зовнішньої політики, літератури, науки, мистецтва набували офіційної теоретико-методологічної вказівки для суспільствознавців, установ та організацій. Програмними виявилися матеріали Всесоюзною конференції істориків-марксистів, особливо для українського товариства "Історик-марксист". Його правління очолював М.Яворський, у якого "... виявилася в освітленні основних проблем історії України антиленінська система поглядів" [35]. Об'єктом критики стали Й.Гермайзе та М.Яворський. Резолюція загальних зборів товариства "Історик-марксист", яка була опублікована 11 березня 1930 р., фактично започаткувала "ідеологічну боротьбу на історичному фронті". Вона була підготовлена новим керівним складом товариства на чолі з М.О.Скрипником, хоча "першою скрипкою" були – М.Рубач, М.Свідзинський. Так звана "антиленінська система поглядів", яку приписували М.Яворському, полягала: "... а) в ідеалізації дрібнобуржуазних народницьких організацій, у спробі перетворити Драгоманова, Подолінського на попередників марксизму та Зібера на основоположника революційного марксизму; в спробі "більшовізації" таких дрібнобуржуазних організацій, як РУП і УСДРП; б) у висуненні української буржуазії та зокрема куркульства, як самостійної рушійної сили буржуазно-демократичної революції, перетворенні українського куркульства на керівника селянських рухів і навіть на гегемона, "центральної фігури" революції 1917 року, у висуненні антиленінської, так званої, теорії двокуркульства; в) у фактичному

запереченні керівної ролі пролетаріату в буржуазно-демократичній революції та затушковуванні ролі й ваги робітничого руху взагалі; г) у підміні класової аналізи націоналістичною, що впливає з помилкової оцінки українського національного питання, як вирішального, що визначало собою характер буржуазно-демократичної революції на Україні" [36]. Це була заборонена проблематика для істориків, яку можна було лише критикувати, паплюжити. М.Яворського вивели зі складу товариства "Історик-марксист", бо він "... фактично відбивав в українській історіографії націоналістично-куркульську ідеологію" [37]. Пролунав програмний заклик, котрий виявився методологічним принципом: "... розпочати мобілізацію всіх марксистсько-історичних сил України для рішучої боротьби на історичному фронті з буржуазними й дрібнобуржуазними течіями (псевдомарксистськими та іншими), а також зі всякими ухилами від марксо-ленінського вивчення та освітлення історичних питань і в лівому і в правому їх вияві, зокрема звернувши увагу на боротьбу з виявами всякого націоналізму в історичній науці" [38]. Так з'явилася "яворщина" – черговий бар'єр політичної цензури, "національний ухил" в історичній науці, войовнича ідеологема. Ініціатори її формування переслідували дуже прагматичну мету: підвести теоретичний ґрунт для судових звинувачень неблагонадійних істориків, які потрапили до жертвового списку "СВУ". Серед 45 засуджених Верховним судом УСРР за "контрреволюційну діяльність" та участь у "СВУ" 19 квітня 1930 р. опинилися історики Й.Ю.Гермайзе, В.О.Щепотьєв, М.Є.Слабченко [39].

Протягом др. пол. 1930 р. – 1931 р. відбулися теоретичні дискусії з проблем історії партії, революції 1905 р., країн Західної Європи. Вони тривали між марксистськими істориками О.Ярославським та М.Покровським, до якої долучився згодом Сталін, підсумувавши їх досягнення та недоліки в листі до журналу "Пролетарська революція". Полеміка виникла між О.Ярославським та автором книги про створення і діяльність рад у 1905 р. П.Горіним, яка відбувалася на сторінках журналу "Історик-марксист", редактором якого був М.Покровський. П.Горін звинувачував О.Ярославського в "націонал-демократизмові", а молодого керівника історичного відділення Інституту червоної професури І.Мінца в опортунізмі, відтак був звільнений з цієї посади. Восени 1930 р. була створена комісія при оргбюро ЦК ВКП(б) для написання тез про 25-ту річницю революції 1905 р., членами якої були М.Покровський, О.Ярославський, П.Горін та інші. Дискусія спалахнула головним

чином між Горіним та Ярославським, оскільки першому вважалося, що старий більшовик применшував роль пролетаріату в революції та наділяв її ознаками "селянської революції" [40]. О.Ярославський визнав записку П.Горіна від 31 квітня 1931 р. "політичною брехнею", тому 21 червня 1931 р. звернувся до Сталіна з проханням внести ясність, припинити практику журналу "Історик-марксист" друкувати наклепницькі статті П.Горіна, а також запропонував переглянути редакції всіх історичних журналів [41]. Така пропозиція О.Ярославського та перебіг самої дискусії, подобалася Сталіну, позаяк він виглядав арбітром.

Лист Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму", опублікований у шостому числі журналу "Пролетарська революція", мав теоретико-методологічний характер, котрий був спрямований проти Троцького, а з іншого боку – проти його прихильників, оскільки "... троцькізм це передовий загін контрреволюційної буржуазії" [42]. Він критикував статтю історика А.Г.Слуцького про німецьку соціал-демократію, однак мав ширше завдання – викрити "фальсифікаторів історії нашої партії". Генсек висловив обурення, що редакція "Пролетарської Революції" надала "Слуцьким" і подібним "історикам" дискусійну трибуну. Завершуючи листа, Сталін підкреслив, що книги О.Ярославського мають "... помилки принципового і історичного характеру" [43]. Оцінки висловлені Сталіним мали для А.Слуцького та О.Ярославського методологічне значення, а також для решти істориків партії.

Їх засвоїли в Україні. 12 листопада 1931 р. комфракція ВУАН, членами якої були В.П.Затонський, М.О.Скрипник, О.Г.Шліхтер, В.Юринець, О.В.Палладін та інші, визнала правильною "організацією низки дискусій, зокрема щодо наукової творчості академіків Грушевського, Воблого" [44]. Висновки зборів відповідали духові того часу, зокрема "... потрібно посилити увагу до тої частини дійсно радянських науковців, що щиро прагнуть опанувати марксо-ленінську науку, іти пліч-о-пліч з пролетаріатом у його боротьбі за соціалізм" [45]. Прикладний характер рекомендацій виходив за межі теоретичних дискусій, набуваючи чітких директивних ознак. "Ідеологічну боротьбу потрібно вести в спосіб тематичної проробки концепції чи окремих поглядів вчених, – наголошувалося в протоколі №5 засідання комфракції. – В найближчий час слід зосередити увагу на критиці таких осіб: Перець, Птуха, Василенко, Грушевський і його школа, Воблий. Окремо проробити особово академіка Кримського" [46]. Ідеологічна проробка мала публічний характер. На сторінках журналу "Більшовик

України" з'явилися статті проти "буржуазного апологетизму акад. Воблого" [47], "проти фальсифікації марксизму-ленінізму та контрбанди контрреволюційної рубінщини" [48], спираючись на статтю Сталіна до "Пролетарської Революції", проти "антимарксистського, антиленінського характеру бухарінської схеми історичного розвитку марксизму" [49]. Вони демонстрували "соціальне замовлення" від партійних органів, спрямоване на утвердження марксистської теорії історичних досліджень, але в редакції Й.Сталіна. 17 жовтня 1932 р. комфракція ВУАН висловила застереження стосовно того, що такий "солідний партійний орган, як журнал "Пролетарська Революція" надрукував на своїх сторінках антипартійну та напівпролетарську статтю Слуцького" [50]. Партійне керівництво історичною наукою мало системний характер.

Отже, теоретичні дискусії з питань розвитку аграрної теорії та історичної науки, які відбувалися протягом 1928–1931 рр. у радянських наукових установах та пресі, були організовані партійними органами з метою політико-ідеологічної уніфікації методології. Вони не мали "руху знизу", тобто не стали виразником справді наукових дискусій, зумовлених необхідністю історіографічного розвитку. Ініціатором політичних дискусій були окремі науковці, але за вказівкою ідеологічних структур, а єдиним арбітром виявився Й.Сталін. Він використав дискусії для нав'язування суспільствознавчим наукам власної концепції історії партії та більшовизму, а також для обґрунтування моделі чергової модернізації економічних відносин. Дискусії виконували профілактичну функцію, унеможливлюючи будь-які критичні висловлювання проти офіційної точки зору. На тлі політичних дискусій з історії виростили нові ідеологи, утверджувалася роль Сталіна-теоретика, а також вибудовувалися форми і методи репресій проти "ухильників", "опортуністів" тощо.

Література

1. Головкин В. В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В. В. Головкин. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. — 227 с.
2. Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80-е годы XX века) / Г. Д. Алексеева. — М. : ИРИ РАН, 2003. — С. 238–239.
3. Головкин В. В. Вказ. праця / В. В. Головкин. — С. 164.
4. Щербинин А. И. Дискуссии 20 — начала 30-х годов о революционном движении 1905–1907 гг. в России : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / А. И. Щербинин. — Томск, 1987. — 24 с.

5. Берлевский Л. Г. Власть и отечественная наука: формирование государственной политики (1917–1941 гг.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук / Л. Г. Берлевский. — Ростов-на-Дону, 2005. — 38 с.
6. Стрекопытова С. П. Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима (20–30-х гг.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук / С. П. Стрекопытова. — М., 1992. — 38 с.
7. Калистратова Т. И. Историческая наука в российских университетах (1917–1931 гг.) : автореф. дис... докт. ист. наук / Т. И. Калистратова. — М., 1993. — 39 с.
8. Брачев В. С. "Дело историков" 1929–1931 гг. / В. С. Брачев. — СПб. : Нестор, 1997. — 113 с.
9. Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. — СПб., 1993. — 408 с.
10. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С. Г. Водотика. — Київ–Херсон, 1998. — 170 с.
11. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-ті рр.: автореф. дис. ... докт. ист. наук / О. А. Удод. — Дніпропетровськ, 2000. — 32 с.
12. Шевченко А. Ю. Петровський М.Н. та його внесок в українську історичну науку 20-х — початку 50-х рр. ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Ю. Шевченко. — Дніпропетровськ, 2003. — 18 с.
13. Тельвак В. П. Михайло Грушевський — дослідник української історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. П. Тельвак. — К., 2004. — 19 с.
14. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Юркова. — К., 1998. — 21 с.
15. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко — історик та археограф (1884–1973) : автореф. дис... канд. іст. наук / І. В. Верба. — К., 1994. — 16 с.; Його ж. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — 380 с.
16. Удод О. А. Кость Гуслистый — історик України / О. А. Удод. — К. : Генеза, 1998. — 176 с.
17. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: Соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк : НОРД-ОТРЕСС, 2004. — 455 с.
18. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2004. — 20 с.
19. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні.
20. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 75.
21. Там само. — С. 76.

22. Там само. — С. 81.
23. Там само. — С. 86.
24. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Мих. Волобуєву) / А. Річинський // Більшовик України. — 1928. — № 3. — С. 64—84.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 67.
26. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук / Ю. Озерський // Пролетарська правда. — 1929. — 21 квітня.
27. Єфремов С. О. Щоденники, 1923—1929 / С. О. Єфремов. — К., 1997. — С. 770—772.
28. Затонський В. Уривки спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 24—28.
29. И. В. Сталин. Историческая идеология в СССР в 1920—1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов / [сост. М. В. Зеленов]. — СПб. : Наука-Питер, 2006. — С. 50.
Ч. 1: 1920—1930-е годы. — 2006. — С. 50.
30. Там само. — С. 51.
31. Сталин И. В. Сочинения. — М., 1949. — С. 142.
Т. 12 : апрель 1929 — июнь 1930. — 1949. — С. 142.
32. Там само.
33. Там само. — С. 164.
34. Там само. — С. 176.
35. Резолюція загальних зборів українського товариства "Історик-Марксист" з 22 лютого 1930 року // Народний учитель. — 1930. — 11 березня.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само.
39. Пристайко В. І. Справа "Спілка визволення України" : невідомі документи і факти : [науково-документальне видання] / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К., 1995. — С. 14—15.
40. И. В. Сталин Историческая идеология в СССР... — С. 95—104.
41. Там само. — С. 109—111.
42. И. В. Сталин Сочинения. — 1951. — С. 99.
Т. 13 : июль 1930 — январь 1934. — М., 1951. — С. 99.
43. Там само. — С. 102.
44. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4194, арк. 32.
45. Там само.
46. Там само.
47. Сенченко Ан. Російський імперіалізм і академіки Воблий та Яснопольський / Ан. Сенченко // Більшовик України. — 1931. — № 20. — С. 23—34.

48. Дубровін В. За більшовицьку партійність, проти фальсифікацій марксизму-ленінізму та контрабанди контрреволюційної рубінщини / В. Дубровін // Більшовик України. — 1931. — № 21—22. — С. 10—18.

49. Логвин М. Проти опортуністичних перекручень історії марксизму-ленінізму / М. Логвин // Більшовик України. — 1931. — № 23—24. — С. 15—28.

50. ДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5295, арк. 14.

УДК 94(477) "1985/1991"

Ю.В.Кузьменко

**Партійно-радянська номенклатура та її місце у політичній системі
УРСР др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.**

Пропонована стаття присвячена феномену партійно-радянської номенклатури та визначенню її місця і ролі в політичній системі Радянської України 1985–1991 рр. Автор статті аналізує сучасні наукові підходи до проблеми партійно-радянської номенклатури, робить спробу визначити її сутнісні характеристики, ієрархію, структуру та функціональні призначення, що вирішальним чином впливали на особливості організації політичної влади в Українській РСР.

Ключові слова: номенклатура, клас, еліта, бюрократія, політичний інститут, концепт, номенклатурний принцип, номенклатурна система, формальні і неформальні практики, ієрархія.

Предлагаемая статья посвящена феномену партийно-советской номенклатуры и определению ее места и роли в политической системе Советской Украины 1985–1991 гг. Автор статьи анализирует современные научные подходы к проблеме партийно-советской номенклатуры, делает попытку определить ее существенные характеристики, иерархию, структуру и функциональные назначения, которые решающим образом влияли на особенности организации политической власти в Украинской ССР.

Ключевые слова: номенклатура, класс, элита, бюрократия, политический институт, концепт, номенклатурный принцип, номенклатурная система, формальные и неформальные практики, иерархия.

The article focuses on the phenomenon of the Soviet party nomenclature and defining its place and role in the political system of Soviet Ukraine in 1985–1991. The author examines modern approaches to the problem of the Soviet party nomenclature, defines its essence, hierarchy, structure and functions which in their turn had an ultimate influence on the organization of political power in Soviet Ukraine.

Key words: nomenclature, class, elite, bureaucracy, political institute, concept, nomenclature principle, nomenclature system, formal and informal practices, hierarchy.

Партійно-радянська номенклатура протягом усіх етапів історичного розвитку Радянського Союзу була найбільш важливим суб'єктом радянської політичної системи, який стояв біля витоків формування і розподілу влади в державі та виконував роль її першочергового актора і безпосереднього носія. У сучасній історичній, політичній та соціологічній науці сформувалося ціле розмаїття підходів, які прагнуть пояснити сутність феномену номенклатури через такі понятійні категорії, як: еліта, правлячий клас, "новий клас", політичний інститут, функціонери, бюрократи, партократи, "внутрішня партія" тощо. Висока полідисциплінарна увага до проблеми номенклатури зумовлена наступними чинниками: по-перше, нинішня правляча верхівка України є прямою спадкоємницею радянської номенклатури, тому вона заслуговує особливої уваги, як один із визначальних суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливає на розвиток сучасної України, а, по-друге, вислови "кадри вирішують усе" (Й.Сталін) та "цивілізації гинуть через лідерів" (А.Тойнбі) досі не втратили своєї актуальності, оскільки глибокий аналіз досвіду політичних та економічних практик номенклатурних кадрів може допомогти уникнути серйозних помилок в організації владних структур сьогодення.

Термін "номенклатура" сягає корінням давньоримської епохи і в перекладі з латинської означає перелік, список, від *nomen* – ім'я, *clare* – скликати [23, с. 345]. У Стародавньому Римі однією з категорій рабів був раб-номенклатор, основним обов'язком якого було знати імена мешканців міста й усіх рабів у домі та підказувати їх господарю, коли це потрібно [21, с. 249]. Однак сутність категорії "номенклатура" вже протягом тривалого часу не відповідає своєму початковому змісту. У Радянському Союзі це слово міцно вкоренилося у партійний лексикон і набуло нового сенсу. Вірогідно, цей термін був уведений в обіг завідувачем організаційно-інструкторським відділом ЦК Л.Кагановичем

у період з 1922 до 1924 рр. [12, с. 3–16]. У "Большой Советской Энциклопедии" під номенклатурою розуміється: 1) система (сукупність) назв, термінів, що використовуються у певній науці; 2) система абстрактних і умовних символів, призначення якої дати максимально зручний, з практичної точки зору, засіб для позначення предметів [4, с. 95]. Така "розмитість" визначення не випадкова: усі дані про номенклатурні посади зберігалися у суворій таємниці, списки номенклатури вважалися цілком таємними документами (тільки обмеженому колу осіб розсилалися надруковані "Списки керівних працівників"). Це зумовлювало прагнення авторів довідкових видань усіляко уникати чіткого визначення терміну. Лише у підручнику для партійних шкіл "Партийное строительство" 1981 року видання давалося найбільш близьке до радянських політичних реалій визначення цього терміну: "Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т.д.) ... До номенклатури включаються працівники, що знаходяться на ключових посадах" [19, с. 300].

Таким чином, у своєму початковому значенні, номенклатура – це перелік найважливіших посад, призначення на які затверджуються відповідними вищими органами. Пізніше цією категорією почали називати й групу осіб, яка обіймала ці посади шляхом призначення на них "зверху".

Поняття "номенклатура" і сутність цього явища є предметом жвавої дискусії серед науковців. У радянській історіографії категорично заборонялося досліджувати механізми та реальну спрямованість дій радянських можновладців, а проблема керівних кадрів розглядалася фрагментарно і часто зводилася до опису життя та діяльності вузького кола вождів та їх соратників. Оскільки сталінським репресіям були піддані величезні маси управлінців усіх державних ланок, дані про них стали недоступними. Відповідно, вже наприкінці 30-х років ХХ ст. можливість об'єктивного і всебічного аналізу кадрів була виключеною [7, с. 300]. Розгортання гласності та розвал Радянського Союзу зняли ідеологічне "табу" на дослідження номенклатури, що спричинило чималий інтерес до цієї проблематики на початку 90-х рр. ХХ ст. Чисельні наукові розвідки дослідників суспільно-гуманітарного циклу, що ставлять собі за мету з'ясувати сутність партійно-радянської номенклатури, умовно можна об'єднати у декілька історіографічних підходів.

Представники першого підходу розглядають номенклатуру як особливий клас у соціальній структурі радянського суспільства. На думку Г.Ашина, радянській номенклатурі були притаманні усі чотири ознаки класоутворення, що були вироблені В.Ленінінм: 1) місце в історично обумовленій системі суспільного виробництва; 2) роль у суспільній організації праці; 3) засоби отримання і розміри частки суспільного прибутку; 4) відношення до засобів виробництва (володіння або не володіння). Перші три ознаки безпосередньо стосуються номенклатури, однак, щодо четвертої – виникає сумнів, адже засоби виробництва не перебували у приватній власності радянських управлінців. Проте в СРСР близькість до влади була аналогом юридичного права приватної власності [3, с. 42].

На наявність у номенклатурі ознак класовості звертали увагу представники комуністичної опозиції – Л.Троцький, Г.Зинов'єв, а також М.Бердяєв. Цей підхід здобув широку популярність лише у 50-ті рр. ХХ ст. після виходу у світ книги М.Джиласа "Новий клас". Автор книги стверджував, що номенклатура – це "клас, самовпевнений, фанатичний, який тільки що відчув насолоду від володіння владою і власністю... до влади він приходить не для того, щоб завершити перетворення, а з наміром закласти фундамент нових економічних відносин і власного панування над суспільством" [10, с. 80]. Продовжив розробляти цей підхід М.Восленський, монографія якого й сьогодні залишається найбільш повним і ґрунтовним дослідженням номенклатури [5]. На його думку, номенклатура – це "... клас, ... який вже багаторазово створювався у різні епохи у якості пануючого класу там, де застосовувався метод тотального управління суспільством і його експлуатація силою держави..." [5, с. 609]. Представниками цього підходу є також Г.Ашин (хоча в його працях поєднується два підходи до номенклатури – класовий та елітарний [3, с. 42]), Р.Саква, Р.Мухаєв та ін.

Другий підхід представлений працями дослідників, які ототожнюють номенклатуру з елітою, що сформувалася в радянському суспільстві. До цієї точки зору схиляються О.Криштановська, О.Гаман-Голутвіна, І.Дискін, В.Пастухов, М.Шульга та ін. Методологічною основою їх досліджень є базові положення теорії еліти, які були сформульовані у працях В.Парето, Г.Моски та Р.Міхельса. У їхніх працях формування еліти представлено як наслідок природного відбору найбільш здібних, гідних представників, які мають високі моральні цілі [24, с. 125], адже в перекладі з французької слово "elite"

означає "краще, відбірне, вибране". Однак сучасні наукові трактування еліти часто зводять це поняття до усіх осіб, які мають певне відношення до влади та капіталу.

Цей підхід викликає ряд заперечень, найважливішим з яких є теза про те, що під елітою слід розуміти відданість і служіння вищим інтересам суспільства, дотримання вимог моральності, високий інтелектуальний рівень та спадкоємність у формуванні еліти. До еліти належить не просто той, хто має владу і гроші, а той, хто володіє набором громадянських і моральних якостей [24, с. 132]. Виходячи з цього, на думку Ж.Тощенка, по відношенню до радянської номенклатури та носіїв влади у пострадянських державах термін "еліта" вживати не варто, а поняття, що більшою мірою відображають їх сутність – "кліка", "клан", "каста". Варто зазначити, в офіційних радянських документах та суспільно-політичній літературі ніколи не використовувалася категорія "еліта". Термін "номенклатура" більш точно відображав сутнісні характеристики партійно-державної верхівки, а також свідчив про певну стриманість у використанні терміну еліта, у приписуванні собі певних виключних якостей.

До представників групи, що заперечує елітарність номенклатури належать також британські учені Д.Лейн і К.Росс, які вважають, що "номенклатура була занадто великою та розмитою групою і включала у себе багато людей, які не мали дійсно елітарного статусу" [16, с. 24].

Ще одна група дослідників пов'язує номенклатуру з різновидом бюрократії (В.Нефьодов, В.Макаренко та ін.). Однак аналіз радянського політичного досвіду свідчить, що жоден з постулатів теорії раціональної бюрократії М.Вебера не відповідає практиці радянського державного будівництва. Тому слушною видається думка М.Афанасьєва: номенклатура широко використовувала бюрократичний інструментарій, але якщо бюрократична верства завжди має бути підкорена суверену, то номенклатура не лише сама була верховною владою, але й перетворювала за своїм зразком усе суспільство [2, с. 179–180].

Серед дослідників феномену номенклатури можна виокремити також групу прихильників інституціонального підходу, яка характеризується великим розмаїттям трактувань: номенклатура – це система обліку і розподілу відповідальних працівників, спосіб структуралізації суспільства (В.Мохов), інститут, тип організації та реалізації влади в радянському суспільстві (М.Афанасьєв) і притаманна радянській державі форма організації службового прошарку (В.Сироткін). Але усі ці

трактування у загальних рисах зводяться до бачення номенклатури як важливого інституційного фактору, що мав надзвичайно великий вплив на політичну владу.

Однак усі ці підходи є спробами знайти аналог концепту "номенклатура" або описати його у межах іншого поняття, з метою тлумачення цього своєрідного феномену, притаманного виключно комуністичним соціумам та політикумам, через загальноєвропейські стандарти. Механічне калькування цих стандартів для аналізу радянської системи влади є неприпустимим, відповідно, й розгляд партійно-радянської номенклатури, виходячи з будь-якого одного поняття, є неможливим, оскільки кожне з них фіксує лише окремі її сторони функціонування. Тому цілком логічним є підхід групи вітчизняних та російських дослідників, зокрема, М.Дорошка [11], Т.Коржихіної та Ю.Фігатнера [14], В.Сироткіна [22, с. 292–332], С.Китаєва [13, с. 30] щодо використання поняття "номенклатура" як самоназви керівного прошарку в СРСР. Отже, використання тієї чи іншої інтерпретації поняття "номенклатура" може бути зумовлене специфікою досліджуваного прояву цього феномену.

Слід відмітити, що розуміння концепту "номенклатура" не дає можливості дослідити її роль та місце у суспільно-політичному житті СРСР. Це викликає небезпеку зведення значення номенклатури лише до управлінської функції, що є неправомірним. Тому невід'ємними частинами аналізу феномену номенклатури мають стати "номенклатурна система" та "номенклатурний принцип" добору кадрів.

Під "номенклатурною системою" слід розуміти систему контролю керівних органів монополю правлячої партії над усією вертикаллю чиновників, а також механізмом їх призначень. С.Хайтун характеризує номенклатуру як "розумну систему", яка, завдяки своєму "колективному розуму", працює виключно на себе і підминає під себе державу, економіку та усе інше [25, с. 97–112]. Номенклатурна система є необхідною умовою збереження зрощення держави і партії, що реалізується завдяки використанню нею "номенклатурного принципу" добору кадрів.

"Номенклатурний принцип" – це основа мобільності (інкорпорації та ротації) керівних кадрів, сутність якого полягає у дотриманні чіткої ієрархічності в справі призначень на керівні посади. Таким чином, на відміну від принципу виборності, коли особа обіймає посаду рішенням "знизу", номенклатурність передбачає своєрідну "виборність зверху": влада рекрутує людину до своїх ієрархій, і подальше її життя може

протікати лише в ієрархіях, переміщуючись з однієї посади на іншу згідно рішень вищих щаблів номенклатури [13, с. 50]. Адже особа, яка інкорпорується до номенклатурних кіл ставала фактично невідчужуваною номенклатурною системою.

Відомий російський дисидент, філософ і громадський діяч П.М.Абовін-Егідес вважав, що номенклатуру можна розглядати як певну соціальну "матрицю": "номенклатура – це межі особливої невидимої ... матриці, яка ніби всмоктує у себе, мов губка, функціонерів управлінського апарату, які володіють потрібними їй – "матриці" – безособистісними рисами: умінням не мати власної думки або відмовлятися від неї, здібністю погоджуватися, годити, а також "розробляти", коментувати накази керуючих і давати жорсткі команди підлеглим, жорстко і жорстоко вибивати виконання цих команд. ... Іншими словами, не склад осіб визначає її межі (як у стану чи касті), а межі визначають склад осіб" [1, с. 24–25]. Номенклатурний добір завжди базувався, в першу чергу, на політичній лояльності та політичних якостях працівника. Проте у 60–80-ті рр. ХХ ст. поширеним методом відбору все більш ставала протекція та кланові чи родинні зв'язки, унаслідок чого номенклатура почала відтворюватися на власній основі. Професійні та ділові якості кандидата на номенклатурну посаду враховувалися лише у другу чергу.

Одним із важливих наслідків дії номенклатурної системи було формування в УРСР подвійної реальності – формальної і неформальної та двох мов, які відповідають цим системам управлінської комунікації.

Маючи повний доступ до потужних важелів управління, які дозволяють регулювати ситуацію і коригувати систему формальних правил, номенклатура використовує свої можливості для того, щоб наповнити нормативну базу механізму її ж нейтралізації. Такі дії носіїв влади лише посилюють розрив між двома реальностями – "паперовою" і практичною, що у свою чергу перетворює управління на "двошарове". На думку соціолога А.Б.Даугавет, інститути "раціонального" управління, які оперують "мовою" формальної процедури є лише ілюзорним компонентом системи управління. Формальна і неформальна реальності не можуть уживатися на рівних. "Неформальна" реальність завжди буде домінувати над "формальною". Ці два виміри тісно пов'язані: у публічному просторі номенклатура має створювати ілюзію діяльності в інтересах суспільства, підтверджувати свою ефективність,

але, коли номенклатура звільняється від прискіпливої уваги громадськості, вона припиняє робити вигляд ефективного управління ресурсами в інтересах суспільства, а її дії вже не підпорядковані "раціональному дискурсу". Але й перебуваючи "у тіні" вона прагне захистити своє поле влади, оберігаючи систему від проникнення публічного контролю і несанкціонованого проникнення формальної процедури і прагне не дати "раціональній" машині запрацювати посправжньому. Це свідчить про наявність корпоративного інстинкту самозбереження.

Представники влади повинні володіти практичними навичками, а відповідно, і "мовами" обох реальностей, для того, щоб у кожній конкретній ситуації здійснювати вибір між ними.

Неформальні правила не варто вважати девіантними проявами, насправді вони грають роль функціональних елементів, які разом з формальними нормами, регулюють поведінку носіїв влади. Розходження формальних норм з неформальними практиками не є проявом антагонізму між легітимною системою і ненормативними відхиленнями від неї, воно є невід'ємною рисою єдиного, стабільно функціонуючого організму влади [9, с. 26–38].

Отже, у середині 80-х рр. XX ст. партійно-радянська номенклатура жила подвійним життям. Радник і прес-секретар М.Горбачова так описував цю ситуацію: "Роздвоєний світ, поділений ніби на дві нерівні частини – повсякденну, робочу, і офіційно-парадну, – сам Горбачов і сотні його колег сприймали як непорушний і непохитний" [8, с. 67].

Проявами неформальних практик партійно-радянської номенклатури стали парон-клієнтелізм, т.зв. "непотоплюваність", система номенклатурних пільг і привілеїв та інші, офіційно неприпустимі та ідеологічно заперечувані явища, що існували паралельно з гучними промовами про соціалістичну рівність та законність.

Важливою ознакою номенклатури була її жорстка ієрархічність, що стала предметом дискусії істориків, політологів та соціологів, які займаються вивченням феномену номенклатури. Так, В.Мохов диференціює прошарок людей, які входили до номенклатури, за ознакою доступу до владних ресурсів. На його думку, вододіл у середині номенклатури проходить по лінії "влада – підпорядкування", між тими, хто має право на керівництво її поведінкою, складом і структурою (тобто, "політичною елітою") і власне номенклатурою. Політична еліта (як вищий прошарок номенклатури) і сама номенклатура складали усю

сукупність номенклатури, при цьому перша грала роль правлячого, керівного, панівного і домінуючого прошарку всередині номенклатури [18, с. 35–57]. Проте такий підхід достатньо суперечливий, оскільки, як зазначив сам автор, політична структура номенклатури була побудована за принципом матриці: аналогічні елементи можна виявити на усіх рівнях номенклатури. Наприклад, на всесоюзному рівні перший секретар будь-якого обкому партії УРСР виступав у ролі працівника номенклатури, а на республіканському рівні – у ролі представника політичної еліти. Така "матричність" простежується на усіх рівнях і у межах УРСР: від ЦК до первинних парторганізацій. Це унеможлиблює встановлення чіткої межі між політичною елітою (у розумінні В.П.Мохова) та власне номенклатурою, а відповідно, робить пропоновану структуру ієрархії відносною.

М.Работяжев виділяє в номенклатурі панівну еліту (партійні функціонери або "ідеологічна номенклатура") та управлінську еліту (господарські менеджери і технократи), однак провести чітку межу між ними також дуже важко, враховуючи злиття партійних і державних структур [20].

Болгарський соціолог А.Крестева взагалі вважає, що сам термін "номенклатура" фіксує її фундаментальну специфіку – неподільність на окремі функціональні групи. Вона проявляється у постійному перекиданні кадрів з партійного сектора у господарський та *vice versa* [17, с. 21]. Пропонований підхід більш прийнятний для аналізу сталінської номенклатури, оскільки протягом 60–80-х рр. ХХ ст. у номенклатурі починають утворюватися своєрідні "професійні" або "функціональні" групи (наприклад, директорат промислових підприємств чи об'єднань, або в партійній номенклатурі група ідеологічних працівників), які стають більш-менш сталими. Тому цей підхід для аналізу ієрархії номенклатури середини 80-х – початку 90-х рр. також є неприйнятним.

Найбільш правомірним видається аналіз номенклатурної ієрархії на основі офіційних партійних документів, що покладений в основу структури партійно-радянської номенклатури, запропонованої спершу М.Восленським, а дещо пізніше доповненої О.Криштановською. Її сутність полягає у розумінні внутрішньої будови номенклатури як пірамідальної ієрархії, у якій чим важливішим для системи було номенклатурне "крісло", тим вищим був партійний орган, який здійснював призначення на нього.

Вищий шабель партійно-державної піраміди СРСР обіймали Генеральний секретар ЦК КПРС, члени Політбюро ЦК КПРС, кандидати в члени Політбюро і секретарі ЦК. Наступною сходинкою була номенклатура Політбюро ЦК КПСС, тобто перелік посад, призначення на які відбувалося на засіданнях Політбюро. До цієї групи входили перші та (іноді) другі секретарі республіканських ЦК Компартій, перші секретарі обкомів та міськомів найбільших міст, союзні міністри, вищі військові чини, посли, директори найбільших заводів ВПК, керівники творчих союзів, головні редактори центральних партійних видань. Рівнем нижче знаходилась номенклатура Секретаріату ЦК КПРС, до якої належали заступники міністрів, другі секретарі обкомів, перші секретарі облвиконкомів і т.д. [15, с. 52]. Номенклатура Політбюро і Секретаріату утворювала своєрідну номенклатурну верхівку, що в офіційних документах мала назву "основна номенклатура". Останньою у цій ієрархії була так звана обліково-контрольна номенклатура ЦК КПРС, що включала посади, призначення на які відбувалося шляхом узгодження у відповідних відділах ЦК.

Структурну організацію номенклатури можна розглядати також з позиції вертикалі влади, виокремлюючи номенклатуру рівня ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласного, міського, районного та рівня первинної парторганізації, або по горизонталі влади, розмежовуючи номенклатуру на партійну і радянську, у якій, в свою чергу, можна виділити номенклатуру державних органів влади і господарських керівних працівників, хоча, як вже зазначалося, вони тісно взаємопов'язані між собою. Використання таких підходів є необхідним для аналізу процесів трансформації, що зачепили номенклатуру протягом досліджуваного періоду, проте вони не відображають сутнісної ознаки номенклатурної ієрархії, а саме "номенклатурного принципу", принципу призначення "зверху".

Номенклатура ЦК КПУ повністю дублювала цю ієрархічну структуру і, окрім того, вона була її невід'ємною складовою. Наприклад, згідно даних "Переліку посад, які входять до номенклатури ЦК КПУ", що був затверджений засіданням Політбюро від 31 січня 1989 р., перший та другий секретарі та чотири секретарі ЦК КПУ утворювали номенклатуру Пленуму ЦК КПУ (ця категорія номенклатури зустрічається у "Переліку" лише один раз, і стосується тільки вказаних шести посад, що відносилися до відділу організаційно-партійної та кадрової роботи), у той же час перший і другий секретарі ЦК КПУ належать до номенклатури Політбюро ЦК КПРС, а секретарі ЦК КПУ –

до номенклатури Секретаріату. Перші секретарі обкомів Компартії України входили до номенклатури Політбюро ЦК КПРС та до номенклатури Політбюро ЦК КПУ, а другі секретарі обкомів КПУ входили до номенклатури Політбюро ЦК КПУ, але відносилися до номенклатури Секретаріату ЦК КПРС. Завідувачі відділів ЦК належали до номенклатури Політбюро ЦК КПУ і до обліково-контрольної номенклатури ЦК КПРС, а завідувачі відділів обкомів Компартії України входили до обліково-контрольної номенклатури ЦК КПУ, але не входили до переліку номенклатури ЦК КПРС взагалі [27, арк. 1].

Отже, усі ланки номенклатури були тісно взаємопов'язані: ключові посади могли входити одночасно до номенклатури двох і більше партійних комітетів різних рівнів. Це стосується не лише найвищих партійних і державних посад, але й, наприклад, директорів атомних електростанцій, підприємств і виробничих об'єднань всесоюзного значення, ректорів найбільших вузів УРСР, редакторів партійних видань, голів державних комітетів у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, будівництва, кінематографії, фізичної культури та спорту, телебачення і радіомовлення, освіти тощо [26, арк. 1–24].

Проте, незважаючи на жорстку ієрархічність номенклатури, усі її рівні були нерозривно взаємопов'язані одне з одним, що забезпечувало функціонування номенклатури як єдиної, цілісної системи.

Кількісні показники партійно-радянської номенклатури не були сталими, причому динаміка змін залежала від особливостей кадрової політики того чи іншого Генерального секретаря ЦК КПРС та зміни владних структур. Так, наприклад, відомо, що у період правління М.Хрущова відбулося суттєве скорочення номенклатурних посад, а за брежнєвських часів їх кількість неупинно зростала. "Кадрова революція" М.Горбачова також значно урізала кількість номенклатурних "крісел" на усіх рівнях. Початок цьому був покладений січевим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС, після якого рішенням Політбюро ЦК від 09.07.1987 "Про номенклатуру посад ЦК КПРС" остання скорочувалася з 22,453 до 16,035. Попереднє рішення Політбюро про номенклатуру ЦК від 29.07.1971 р. визначало її кількість у 18.517 осіб. Тобто, за період з 1971 р. до 1987 р. кількість номенклатурних посад суттєво зросла. Але, не дивлячись на рішення 1987 р., номенклатурний прошарок у СРСР залишався достатньо багаточисельним [35].

В Українській РСР протягом 1985–1990 рр. кількість посад, що входили до номенклатури ЦК КПУ зменшилася майже утричі. Динаміка

зміни кількості партійно-радянської номенклатури мала такий вигляд: у 1985 р. загальна кількість посад для працівників номенклатури ЦК КПУ становила 8114 осіб [28, арк. 1], 1986 р. – 8019 [29, арк. 1], 1987 р. – 7562 [30, арк. 1], 1988 р. – 5169 [33, арк. 1], 1989 р. – 3069 [31, арк. 1], 1990 р. – 3073 посади [32, арк. 1]. У відсотковому співвідношенні частка номенклатури ЦК КПУ відносно всього населення УРСР була незначною, і складала лише 0,006% (дані станом на 1989 рік, коли, згідно Всесоюзного перепису населення СРСР, чисельність населення УРСР складала 51 707 000 чоловік [6]), проте її місце та роль у житті держави була незрівнянно великою.

Аналізуючи площину відносин "номенклатура–соціум", можна припустити, що вони вкладаються у загальну схему теорії обміну Т.Джакобса, адже "обмін" – це універсальна умова інтеракції між правлячим прошарком та підлеглим населенням: соціум надає номенклатурі статус і повагу в обмін на її здібності досягати суспільно важливі цілі. Взаємодія триває до тих пір, поки всі учасники вважають цей обмін взаємовигідним. В ідеалі "обмін" відбувається на еквівалентній основі. Але в реальності відбуваються постійні відхилення, які й створюють різноманітні прояви людської взаємодії [34, с. 92]. Радянське суспільство, що було за своєю сутністю тоталітарним, втратило змогу, по-перше, відокремлювати свої громадські інтереси від державних, а, по-друге, вже не мало важелів впливу на номенклатуру і, відповідно, можливості нав'язувати їй певні завдання і змушувати їх реалізувати.

Партійно-радянська номенклатура була стрижнем суспільно-політичної системи Радянського Союзу, забезпечуючи, протягом багатьох десятиліть, її стабільність та непохитність. Роль та місце партійно-радянської номенклатури в суспільно-політичному житті СРСР в цілому та УРСР зокрема, у середині 80-х рр. ХХ ст. була обумовлена її функціональними призначеннями.

По-перше, партійно-державна номенклатура виступала у ролі генератора і транслятора ідеї шляхом оформлення його у рішення, одночасно виконуючи функції організатора і контролера його виконання. Завдячуючи цій функції, вона самореалізовувалася як головний актор владних відносин у радянському суспільстві.

По-друге, номенклатура перетворювалася на носія політичної традиції в СРСР, оскільки, протягом усього існування Радянського Союзу її ідеологічний база, тобто, сукупність політико-правових,

філософських, економічних, моральних поглядів, залишалася сталою (з незначними коливаннями, залежно від особистої позиції Генерального секретаря). Окрім того, традиціоналізм номенклатури простежується й у способі саморепродукції. Зокрема, завдяки номенклатурному принципу добору і розстановки кадрів до ешелонів управлінців рекрутувалися кадри з потрібними номенклатурній системі особистісними та соціо професійними якостями. У сукупності з ідеологічною загартованістю це створювало своєрідний традиційний "типаж" номенклатурника.

По-третє, завдяки номенклатурі у державі здійснювався всеохоплюючий контроль над усіма сферами життя, шляхом інкорпорації у перелік посад номенклатури ЦК КПРС та ЦК КПУ усіх важливих державних постів. Працівники номенклатури були присутні в абсолютно усіх царинах життя Української РСР. До "Переліку номенклатури ЦК КПРС по Українській РСР", крім партійних працівників різних рівнів, були внесені усі важливі для держави радянські посади: від голови Президії Верховної Ради УРСР до директорів заводів та начальників пароплавств, ректорів вузів та редакторів газет, тому номенклатурний контроль дійсно можна назвати тотальним. Контролююча функція полягала у попередженні та виявленні на своїх ділянках роботи факторів, що здатні негативно вплинути на функціонування суспільно-політичної системи республіки або всієї держави. Ця функція яскраво свідчить про логічність і аргументованість твердження про те, що номенклатурну систему можна вважати продуктом радянського тоталітаризму.

По-четверте, завдячуючи "номенклатурному принципу", в Радянському Союзі взагалі та в УРСР зокрема, протягом тривалого часу вдавалося зберегти зрощення партійного і державного апаратів влади, що є важливою ознакою радянської політичної системи та життєвою необхідністю для партійної номенклатури, оскільки введення у керівництво радянських і господарських структур партійних працівників, давало змогу контролювати усе розмаїття державних та економічних ресурсів.

По-п'яте, номенклатура була важливим засобом уніфікації політичної системи у межах всього радянського простору. Номенклатура республіканських ЦК калькувала структуру та ієрархію ЦК КПРС, що забезпечувало зручність в управлінні. Окрім того, включення найвищого прошарку номенклатури ЦК КПУ до номенклатури ЦК КПРС забезпе-

чувало слухняність та покірливість першої та застерігало від поширення на неї націоналістичних поглядів та самостійницьких настроїв.

Отже, партійно-радянську номенклатуру середини 80-х років ХХ ст. можна охарактеризувати як багатовимірне та поліфункціональне явище, що мало тоталітарну природу і перетворилося на головного суб'єкта політичної влади Радянського Союзу.

Література

1. Абовин-Егидес П. М. Сквозь ад: В поисках третьего пути / П. М. Абовин-Егидес. — М., 1991.
2. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М. Н. Афанасьев. — М. : Московский общественный научный фонд, 2000.
3. Ашин Г. Смена элит / Г. Ашин // Общественные науки и современность. — 1995. — № 1.
4. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / [под ред. А. М. Прохорова]. — [изд. 3-е]. — М. : Советская Энциклопедия, 1976. Т. 18. — 1976.
5. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. — М. : Советская Россия, Октябрь, 1991.
6. Всесоюзная перепись населения СССР 1989 года // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
7. Гимпельсон Е. Г. Политико-нравственный обобщенный "портрет" руководящих советских кадров. 1917—1930 гг. / Е. Г. Гимпельсон // Куда идет Россия?.. Формальные институты и реальные практики / [под общ. ред. Т. И. Заславской]. — М. : МВШСЭН, 2002.
8. Грачев А. Горбачев. Человек, который хотел, как лучше... / А. Грачев. — М. : ВАГРИУС, 2001.
9. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) / А. Б. Даугавет // Полис. — 2003. — № 4.
10. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. — М. : Новости, 1992.
11. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917—1938 рр.) : [монографія] / М. С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2008.
12. Зеленев М. В. Рождение партийной номенклатуры / М. В. Зеленев // Вопросы истории. — 2005. — № 1—2.
13. Китаев С. В. Номенклатура как субъект социально-политической трансформации современной России: дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / С. В. Китаев. — Волгоград, 2007.
14. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. — 1993. — № 7.

15. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Крыштановская // *Общественные науки и современность*. — 1995. — № 1.
16. Крыштановская О. В. Трансформация российской элиты (1981–2003) : дисс. ... доктора социологических наук: спец. 23.00.02 / О. В. Крыштановская. — М., 2003.
17. Крәстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крәстева // *Социс*. — 1996. — № 4.
18. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) / В. П. Мохов. — Пермь : Пермское книжное издательство, 2003.
19. Партийное строительство : [учебное пособие]. — [6 изд.]. — М., 1981.
20. Работяжев Н. В. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России / Н. В. Работяжев // *Проблемы политической трансформации и модернизации России* / [под ред. А. Ю. Мельвиля]. — М., 2001.
21. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеев. — СПб. : Издательско-торговый дом "Летний Сад" ; Журнал "Нева", 2000.
22. Сироткин В. Г. Номенклатура в историческом разрезе / В. Г. Сироткин // *Через тернии*. — М., 1990.
23. Словарь иностранных слов. — [18-е изд.]. — М. : Изд-во "Русский язык", 1989.
24. Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж. Т. Тощенко // *Социс*. — 1999. — № 11.
25. Хайтун С. Д. Номенклатура как "разумная система" / С. Д. Хайтун // *Вопросы философии*. — 2006. — № 4.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 3129.
27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 2655.
28. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1243.
29. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1280.
30. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1319.
31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1373.
32. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1408.
33. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1338.
34. Шалагинова Л. В. Психология лидерства / Л. В. Шалагинова. — СПб. : Речь, 2007.
35. Экспертное заключение к заседанию Конституционного Суда РФ 26 мая 1992 г. — Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/index.htm>.

УДК 792(09)(477.51)

Г.В.Самойленко

Від аматорського до професійного театру: Новгород-Сіверський театр ім. І.Уралова

*У статті вперше на архівному та маловідомому матеріалі розкривається історія аматорського театру в місті Новгороді-Сіверському під керівництвом А.А.Ассінга. Завдячуючи відомому актору І.М.Уралову, цей театр переріс у професійний колектив.
Ключові слова: аматорський театр, професійний театр, А.А.Ассінг, І.М.Уралов*

*В статье впервые на архивном и малоизвестном материале раскрывается история аматорского театра в городе Новгороде-Северском, под руководством А.А.Ассинга. Благодаря известному актёру И.М.Уралову, этот театр перерос в профессиональный коллектив.
Ключевые слова: аматорский театр, профессиональный театр, А.А. Ассинг, И.М.Уралов.*

*The author of the article, using archival and little-known material, for the first time reveals the history of amateur theater under the direction of A.A.Assinh in Novgorod-Seversky. Thanks to the well-known actor I.M.Uralov the amateur theatre has developed into a professional one.
Key words: amatur theatre, professional theatre, A.A.Assing, I.M.Uralov, Novgorod-Siverskiy.*

Історія українського театру має славні традиції, але повноту його розвитку можна представити тоді, коли будуть враховані не лише театральні колективи центрів, а й осередків, серед них Ніжина, Прилук, Новгорода-Сіверського, Батурина, старовинних історичних міст Північного Лівобережжя України. Саме в таких містах зароджувалися аматорські колективи, які згодом переросли в професійні. З ними пов'язані

імена видатних акторів Марії Заньковецької, Іллі Уралова, Миколи Яковченка, Івана Бровченка, членів родини Оршанових-Луцицьких та багатьох інших.

На жаль, ця сторінка історії українського театру майже не досліджена. З'явилися останнім часом лише окремі праці [1]. В нашій статті буде показано, як з аматорського театрального колективу народжувався професійний театр у Новгороді-Сіверському, в чому його причини зростання і згасання.

Як і в кожній справі, у театрі повинен бути організатор, творча людина, яка б змогла навколо себе об'єднати однодумців, запалити їх ідеєю служіння своєю творчою працею людям міста, села, які потребують в естетичному спілкуванні з мистецтвом. Особливо це відчувалося у 20–30-х рр. ХХ ст.

Першим, хто захопив цією справою представників інтелігенції та учнівської молоді в Новгороді-Сіверському, був відомий український фольклорист, етнограф Опанас Васильович Маркович (1822–1867), який на початку 60-х рр. ХХ ст. жив і працював у місті. Його вірними помічниками стають учитель історії та географії місцевої гімназії Ф.Метлинський, брат відомого фольклориста і вченого А.Метлинського, та інспектор гімназії М.Мануйлович [2].

Сам історичний час, пов'язаний з відміною кріпосного права, збуджував потяг представників української інтелігенції до народного мистецтва. Племянник О.Марковича Дмитро, який навчався до 1862 року в Новгород-Сіверській гімназії, згадував: "Приїзд дядька до Новгорода-Сіверського викликав цілу революцію в суспільстві та в гімназії. Спів мужицьких пісень ввійшов в моду, ідеалізація селянства в п'єсах малоросійських змусила звернути увагу на нього, подивитися по-людськи; раніше – за звичаєм, тепер – свідомо співалися українські пісні й записувалися.

Під час прогулянок дядько Опанас завжди був оточений гімназистами старших класів... Він, дядько, безперечно вніс пожвавлення до нашого колективу" [3].

У репертуар цього аматорського колективу були включені лише п'єси українських драматургів: "Наталка Полтавка" І.Котляревського (до неї О.Маркович написав музику), "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Чари" К.Тополі, "До мирового" Л.Глібова, "Гаркуша" О.Стороженка. Майже в усіх цих виставах О.Маркович раніше грав у Чернігові в любительському театрі Л.Глібова "Товариство, кохаюче рідну мову".

На жаль, ця добра справа мала тимчасовий характер, бо через деякий час О.Маркович виїхав до Чернігова, та й згодом наступила реакція, яка супроводжувалася забороною на сцені українського слова.

І все ж театральне аматорське мистецтво знайшло свій подальший розвиток у дещо іншому творчому вираженні. Воно пов'язане з Олександром Олександровичем Тарновським, який мав добрий голос і в молоді роки співав у опері. Його театральна діяльність майже не досліджена, окремі факти про нього наводить місцевий краєзнавець С.Воїнов [4]. Відомо, що уже в похилому віці він приїхав до Новгород-Сіверського, де працював у вищому початковому училищі. Це була інтелігентна людина, яка навіть своєю зовнішністю підкреслювала це. Завжди він ходив у сюртуку, у накрохмаленій сорочці, носив перуку. Жив він на найманих квартирах, але мав свій клавесин, з яким ніколи не розлучався. В місті він давав уроки гри на фортепіано, займався трохи постановкою у дітей голосу, підтримував талановитих підлітків та юнаків.

Крім музично-педагогічної діяльності, він брав активну участь у громадсько-культурному житті міста. Постановив зі своїми учнями оперу О.Верстовського "Аскольдова могила", музичну виставу "Іванов Павло", п'єсу О.Островського "Святковий сон до обіду". Зібрані кошти за вистави йшли на благодійні справи.

Але і на цей раз аматорський театр, створений уже на нових основах, не мав свого довготривалого життя. І лише в кінці XIX ст. з'являється у Новгороді-Сіверському яскрава талановита особистість, яка не лише всього себе присвятила довготривалому театральному життю в місті, а й сприяла тому, що аматорський театр переріс у професійний. Це був Анатолій Анатолійович Ассінг, місцевий житель з інтелігентної сім'ї. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії вступає до Московського університету. Але на початку 1900 р. за участь у студентському революційному русі його заарештували і відправили до Бутирської в'язниці. Після звільнення його відрахували з університету. Крім цього йому було заборонено вступати в інші навчальні заклади.

Повернувшись до Новгород-Сіверського, А.Ассінг захопився театральною справою. Він знаходився під враженням московського театального життя і, зокрема, Московського художнього театру. А.Ассінг був окрилений ідеєю створення і в своєму місті подібного театру. І в 1905 р. він такий театр створив, назвавши його Новгород-Сіверський художній театр. Насправді це був музично-драматичний колектив місцевих

любителів театральної справи. Але перед ним А.Ассінг ставив великі вимоги і визначав високу мету.

Для першої вистави була взята п'єса Г.Ібсена "Брандт", над якою колектив працював довго. Всі репетиції проходили на квартирі А.Ассінга. Поступово були включені до репертуару все нові і нові п'єси. Всіх учасників вистав він орієнтував на якість. Збереглася афіша Новгород-Сіверського художнього театру про відкриття сезону 20 травня 1910 р. у новому Літньому театрі. В ній був названий і весь склад трупи: І.М.Декор, М.Г.Ірицька, Є.В.Корецька, К.А.Ординська, Н.С.Ростовцева, Н.К.Смірнова, Г.В.Агуров, А.А.Баров, А.Ф.Зенченко, Н.В.Лопатін, С.М.Сапунов, І.І.Саламатін, С.І.Сергеев. Декоратор Н.М.Волков. Адміністратор А.А.Ассінг.

А.Ассінг розумів, що без підтримки професіоналів театр не зможе готувати на високому рівні вистави. Тому він, як прихильник Московського художнього театру, домовляється з керівництвом про використання на літніх канікулах у Новгороді-Сіверську студентів студій Художнього та Камерного театрів. У цьому випадку використовувався московський репертуар. З Москви привозили костюми, а місцеві художники Микола Волков та Василь Назаренко писали декорації, використовуючи ескізи московських.

У 1911 р. А.Ассінг запросив на гастролі групу випускників "Курсів драми Адашева" у складі Євгена Вахтангова, Михайла Чехова, Коренової, Лідії Дейкун, Серафими Бірман, Софії Гіацинтової, Івана Берсенєва, Аліси Коонен, Олександра Тоїрова, Олексія Дикого, Корнакової, Щирського, Івана Аркадіна, Убарової, Михайла Гаркова, Сумарокова, Малого, Сворожича, Гліб-Кошарської. Як бачимо, серед них у майбутньому видатні актори та діячі театру, які прославили російський театр майстерно створеними образами на сцені та постановками вистав. Це була група акторів, які разом виступили у виставах і показали новгородсіверцям справді високе класичне мистецтво. Деякі з учасників, зокрема Є.Вахтангом, проявили себе і як режисери [5].

Це був дуже пам'ятний для трупи приїзд до міста на Десні. Серафима Бірман згадувала: "Ми були тоді молоді, дуже горіли любов'ю до театру і були переповнені творчих сподівань... Любий Анатолій Анатолійович допоміг цю любов і ці сподівання закріпити в нас. Нам легко і радісно працювалося з ним. Тут, в далекій провінції, ми знайшли людину рідну, нам близьку, яка розділила з нами усі юні мрії. Він багато зробив для нас в ті дні..." [6]. А.Ассінг у цей час виступив і як

адміністратор театру, імпресаріо, меценат. Він намагався зробити все, щоб театральній групі працювалось добре, творчо.

У 1911 р. Є.Вахтангов поставив у Новгороді-Сіверському вистави: "Доктор Штокман" Г.Ібсен, "Огни Ивановой ночи" Г.Зудермана, "У царских врат" К.Гамсуна, "Иван Мионович" Є.Чирикова, "Снег" Пишбишевського, "Самсон и Далила", "Грех", "Зиночка", "Ночка", водевіль "Сосед и соседка" та інші. Це було пам'ятне літо як для жителів міста, так і аматорів.

Під керівництвом А.Ассінга в місті продовжує працювати Новгород-Сіверський художній театр, у якому грають П.Декор, М.Ірицька, М.Корицька, Г.Агуров, Н.Лопатін та інші [7].

Проте у керівництва театру виникла ідея – запросити до Новгород-Сіверського відомого актора МХТ Іллю Уралова, який у цей час відпочивав у селі Орлівка у маєтку свого товариша по театру Кошеверова. Ця зустріч відіграє визначальну роль у долі Новгород-Сіверського театру. Ілля Матвійович Уралов (Коньков, 1872–1920) народився в Орську на Уралі, звідси його і псевдонім, закінчив місцеву гімназію, а потім об'їздив увесь південь Росії у пошуках роботи. Працював у шахті, на копальні, був продавцем булок, поки в 1892 р. не потрапив до однієї із гастролуючих українських театральних труп. Саме в цей час він і обирає собі псевдонім Уралов. Пізніше працює в трупах Суслова (1898), Захарченка (1899 р.), Мирова-Бедюхи (1901), Ротмирова (1902), Скрипченка і Левченка (1902), в російсько-українській трупі Глазуненка (1903), Іванова (1904) Ілля Уралов вчить українську мову. Перебування в цих театрах дало змогу акторові спробувати себе у різножанрових виставах. Це був актор широкого амплуа. Йому вдавалися комедійні, драматичні і трагічні ролі.

У 1904 р. І.Уралов зустрівся з актором Олексієм Суходольським, з яким грали разом у трупі Онисима Суслова. О.Суходольський запросив І.Уралова у свою трупу, де він створив яскраві образи у виставах, поставлених за творами українських і російських драматургів. 12 років І.Уралов працював в українських театрах.

У 1904 р. він переїхав до Петрограду, де перебував до 1907 р. у театрі В.Ф.Комісаржевської, успішно виступаючи у виставах за п'єсами М.Горького "Дачники" (роль Двоеточия), "Дети солнца" (роль Чепурного). Не менш творчим був період його праці у МХТ (1907–1911). Тут він створив яскраві образи Варлаама ("Борис Годунов" О.Пушкіна), Городничого ("Ревизор" М.Гоголя), Большинцова ("Месяц в деревне" І.Тургенєва) та ін. Проте актор залишає цей театр і знову повертається

до Петрограда, де працює у не менш знаменитому Олександринському театрі (1911–1919), створює тут з реалістичною точністю, життєвою повнотою і яскравістю образи Петра І ("Ассамблея" П.Гнедича), Кнурова, Дикого, Громилов ("Бесприданниця", "Гроза", "Таланты и поклонники" О.Островського), Бессеменова ("Мещане" М.Горького), Скотініна ("Недоросль" Д.Фонвізіна) та інші [8]. Ці ролі були високо оцінені критикою і принесли йому славу. І.Уралова називали великим артистом. І.Уралов був поряд з видатним актором В.Давидовим кращим виконавцем ролі Городничого.

Народний артист РФСР Я.Малютін стверджував: "Багато городничих бачив я за своє життя, але такого, як Уралов, більше бачити не довелося". І зазначав: "Майстерності вчив Уралова сам театр. Ніякої театральної школи в прямому значенні цього слова, він не пройшов. До всього, що він робив на сцені, він доходив своєю акторською кмітливістю, своєю творчою фантазією. Він виділявся виконавською переконливістю своїх образів, володів чудовою мімікою, що яскраво відбивала всі хвилювання, думки, сподівання, емоції персонажу" [9].

Ілля Уралов погодився приїхати до Новгород-Сіверського. Після знайомившись з акторами місцевого театру, він запропонував декілька п'єс. І.Уралов ставить у Новгороді-Сіверському три вистави, в яких сам грав головні ролі. Це були "Ревизор" М.Гоголя, "Не всё коту масленица" О.Островського та "Дети солнца" М.Горького. Разом з ним працювали А.Ассінг, В.Волков, А.Лосовська, Т.Милорадович, А.Назаренко, Н.Нечипоренко та інші.

Ця зустріч назавжди закріпила актора з театром. Йому сподобалось місто і він вирішив тут купити маєток з будинком. А.Ассінг допоміг здійснити це бажання. З 1911 р. І.Уралов кожного літа приїжджав до міста, допомагав місцевому театру з репертуаром. За порадою І.Уралова А.Ассінг здійснив для зимового сезону 1918 р. постановку циклу вистав за творами А.Чехова, в яких брали участь актори місцевого театру. З успіхом були зіграні "Медведь" (ролі виконували М.Сергієвська, А.Дем'яненко, А.Назаренко), "Предложение" (М.Кафтановський, З.Савицька, А.Дем'яненко), "Юбилей" (А.Ассінг, Ю.Лакіда, Нечаєв, Сухотіна). Крім цього, були поставлені також україномовні п'єси П.Васильченка "На перші гулі" (в ролях Купрієнко, Корзюкова, Петракова, Кудас) та В.Овчинникова "На Україні" (Корзюкова, Кудас, Мошковець, Лапкіна).

І.Уралов брав активну участь у становленні нового радянського

театру в Петрограді, проте через хворобу був змушений залишити Олександринський театр і переїхати назавжди до Новгород-Сіверського.

Владнавши сімейні справи, І.Уралов вирішив створити в місті Радянський драматичний театр. Труппа була сформована з досвідчених акторів (І.Спаський, А.Третяков, А.Козакова, П.Козаков), так і молоді (Цирліна, Сіяльська, Морозенко, В.Журавльов, К.Ніротморцева та ін.). До трупи увійшли дружина та дочка І.Уралова – Е.Уралова і В.Шелест.

Процес становлення молодого театру проходив у досить складних умовах: не було костюмів, декорацій, обладнання, відповідного репертуару. Незважаючи на це, театр працював злягджено, в ньому була сувора дисципліна. Про це вказує у своїх спогадах актриса К.Ніротморцева [10].

І.Уралов наполегливо працював з молоддю. Помітивши талант К.Ніротморцевої, він допомагав їй розкрити його, зокрема, в п'єсі М.Горького "Старик", у якій І.Уралов грав старика, а актриса – каторжанку. Він вірив у молодих акторів навіть тоді, коли вони губилися і допускали помилки. Це трапилось із актрисою Есфір Орловою. У фінальній сцені "Ревізора" молода актриса зробила крок вперед, але помітивши суворий погляд І.Уралова, втекла зі сцени. Режисер простив їй цей необачний вчинок, доручивши їй роль Маланки в п'єсі О.Островського "Не всё коту масленица". Зустріши Е.Орлову в коридорі, він сказав: "Ну, Орлихо, нічого. З кожним ляпус буває" [11].

І.Уралов розумів, що назві театру повинен відповідати і репертуар. Протягом сезону 1919–1920 рр. у Радянському драматичному театрі були поставлені п'єси на революційну тематику: "На конспіративній квартирі", "Семидесятники", "Насилие" та інші. Ця робота схвально оцінювалася місцевою владою. Після перегляду вистави "Червона правда" (за п'єсою Верминева) комісія Новгород-Сіверського відділу народної освіти прийняла рішення: "Беручи до уваги те, що при складних умовах постановки революційної п'єси "Червона правда" її вдалося поставити на невеликій сцені при наявності слабких артистичних сил лише завдяки великій енергії, наполегливості і позаурочній роботі тов. Уралова протягом майже двох місяців, колегія постановила: видати тов. Уралову за працю у постанові вищезгаданої п'єси винагороду у розмірі його місячної зарплати, тобто 20 000 крб." [12, арк. 32].

Театр і його керівник працюють наполегливо, розширюючи репертуар. За перші півроку 1920 р. було підготовлено і поставлено 23 п'єси.

Вихований на класичному репертуарі, І.Уралов включає п'єси М.Гоголя "Ревизор" і "Женитьба", О.Островського "Бедность не порок", "Не всё коту масленица", "Женитьба Валугина", "Гроза", "Лес", М.Горького "На дне", "Мещане", "Старик", Л.Андреева "Дни нашей жизни", І.Тургенєва "Нахлебник и провинциалка".

Крім І.Уралова, в театрі працював режисером також І.Спаський, який поставив п'єси "Гибель Надежды" Гейсманса, "Мать" Пшебшиєвського, "Жан Рулт" Мирба, "Педагоги" Ернста, "Лесная сказка" Іванова, деякі з класичного репертуару та свою п'єсу "Роза и соловей".

І.Уралов створив у Новгороді-Сіверському професійний театр, який працював за всіма законами подібних колективів. Труппа складалася з 20 акторів, які наполегливо працювали, про що свідчить кількість їх виступів на сцені з 10 лютого до 1 липня 1920 р.: Ассінг – 38 виступів, Бєлік – 28, Журавльов – 34, Іванов – 24, Зауер – 18, Греченко – 22, Козаков – 39, Лоссовська – 28, Козакова – 19, Кузін – 22, Мадорський – 55, Мілорадова – 41, Ніротморцева – 21, Орлова – 19, Третьяков – 52, Успенський – 28, Уралов – 37, Старовойтов – 22, Старовойтова – 33, Сиротіна – 18 виступів [12, арк. 9].

Незважаючи на те, що кожного тижня йшли вистави, І.Уралов вимагав від акторів повної віддачі, розуміння того, що вони творять на сцені, що вони відстоюють, чим живуть їх герої і ради чого. Режисер вимагав від акторів відтворення життя на сцені. Актор театру Вячеслав Журавльов пізніше згадував: "Була поставлена українська оперета "Наталка Полтавка" І.Котляревського, музика М.Лисенка і В.Васильєва. Музичну частину підготував О.Тарновський, він же і диригував. Ілля Уралов завжди грав роль Виборного, але в цій виставі він зіграв Возного, а я мав грати Виборного, Уралова грала Терпелиху, Циліна і Сіяльська – Наталку, Морозенко – Петра.

Оформляв виставу художник Василь Назаренко. Вистава йшла під оркестр, який складався з роялю, першої і другої скрипки, ударників, віолончелі, кларнету, флейти, труби і контрабасу. Грали музиканти – місцеві аматори. Вистава пройшла три рази з великим успіхом на сцені Новгород-Сіверського Народного Дому.

Мені особливо запам'яталася одна репетиція п'єси. Проводили репетицію третього акту, де п'яний Виборний і Возний йдуть до хати Терпелихи. Абсолютне знання тексту і враження, що залишилося в пам'яті від московських вистав "Наталки Полтавки", де роль Виборного грав українець Подольський, запевнили мене, що я роблю все

правильно. Раптом Ілля Матвійович зупиняє мене і питає, що я роблю в образі Виборного на сцені. Я відповідаю: "Йду п'яний з Возним". "Ні, – говорить Уралов, – ти не п'яний, а "дразниш" п'яного, тобто зображаєш п'яного, бо коли людина п'яна, що з нею відбувається? У неї розслаблене тіло, вона не "хитається", як ти на сцені, а намагається всім показати, що не п'яна, запевняє, що зможе пройти по одній лінії, однак алкоголь не дає їй це зробити". І тут він показав, як треба грати. І це було настільки переконливо, що в майбутньому я (вже на професійному рівні) грав п'яних з величезним успіхом" [13].

Виконання ролей самим І.Ураловим було повчальною школою майстерності. Ті, хто спостерігав за його грою на сцені, починали розуміти, яким повинно бути трактування образу, як треба його ліпити. Суфлер театру М.Нечипоренко згадував: "У "Міщанах" Уралов був страшний. Коли його Безсеменов з'являвся на сцені, ми всі відчували таке, ніби величезна груда впертості й злоби звалювалася на світ, закриваючи світло. Недарма ж за цю роль в Петербурзі його хвалив сам Горький" [10, с. 31]. Набутий досвід у столичних театрах І.Уралов переносив і на периферійну сцену, піднімаючи її до професійного рівня.

Крім цього, І.Уралов чітко бачив свого глядача – робітника і селянина, тому цей театр відповідав більше категорії робітничо-селянського і концепції режисера – створити театр для народу. Тож трупа не обмежувалася виставами лише в місті, а й виїжджала до сіл Новгород-Сіверського та Глухівського повітів.

Десятки підвід возили по селах акторів та реквізит для вистав. З нетерпінням їх чекали в селах. Після кожної вистави проходили бесіди з жителями. Вдячні селяни несли акторам яйця, молоко, хліб, сало [10, с. 29]. Актори також брали участь у різних культурних заходах, які проходили в місті та повітах, допомагали створювати сільські театральні гуртки. У 1920 р. провели вечір пам'яті Т.Г.Шевченка [12, арк. 8–9].

Місцева влада високо оцінювала професіоналізм і виховне значення творчості акторів. 12 липня 1920 р. Колегія Новгород-Сіверського повіту прийняла рішення: забезпечити теперішніх і новоприбулих акторів продуктами, одягом, взуттям [12, арк.18].

Переїхавши до Новгород-Сіверського, І.Уралов спочатку опирався на аматорську трупу, яку сформував А.Ассінг. Поступово кількість акторів зростала і в театрі І.Уралов улітку 1920 р. формує дві трупи: російськомовну – у складі 33 акторів, і українську – 15 акторів. Поки ремонтували для театру приміщення Народного Дому, україномовна

трупа на чолі з режисером Морозенком проводила репетиції і грала на сцені Літнього театру, а російськомовна під керівництвом І.Уралова готувала в Клубі робітників репертуар для подальшого показу.

3 листопада 1920 р. п'єсою "Савва" мав відкритися новий сезон театру, який очолював І.Уралов. І на це чекали жителі міста. Проте на колектив театру впали нові випробування. Коли йшла репетиція п'єси Л.Толстого "Плоды просвещения", 16 жовтня 1920 р. помер Ілля Матвійович. Йому було лише 48 років. Здоров'я хворого І.Уралова остаточно було підірвано звісткою про загибель у 1919 р. майже одночасно його двох юних синів (одному було 17, іншому – 18 років). Місцева газета писала: "Помер він у розквіті сил. Смерть його невиправна для російського і українського театрів, а разом з тим і для робітничо-селянської республіки, для якої він служив вірою і правдою в останні роки, на захист якої віддав двох синів" [10, с. 33].

Новгород-Сіверський виконавчий комітет Рад прийняв постанову про увічнення пам'яті актора. Його ім'ям названо Новгород-Сіверський драматичний театр та вулиця в місті. Крім цього село Олтар було перейменоване на Уралове (Сумська обл.).

Театр імені І.М.Уралова очолив учень і друг засновника В'ячеслав Журавльов (Журавель), який грав після Новгород-Сіверська на сцені Московського державного українського театру у виставах "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм", працював у 1930 р. на сцені Державної Української студії в Москві, а потім у Донецькому українському театрі, а в 1947 р. очолив Московський обласний театр драми і комедії [14].

3 листопада 1920 р. розпочався новий етап розвитку Новгород-Сіверського театру. В його колективі було 24 артисти та 12 чоловік обслуговуючого персоналу: Третьяков, Спаський, Кубанський, Ассінг, Успенський, Кузін, Мадорський, Старовойтов, Журавльов, Греченко, Мінкін, Шаповалов, Уралова, Смоліна, Козакова, Мілорадова, Старовойтова, Лосковська, Аріелт, Ніротворцева, Сиротіна, Васильєва, Орлова, Шелест. Це були учні І.Уралова і його колеги, які на новому історичному етапі функціонування Новгород-Сіверського драматичного театру імені І.Уралова. Вони зіграють свою роль, у розвитку традицій засновника театру.

Завершуючи розглядати характер переходу аматорського театру у професіональний, можна стверджувати, що такий процес може успішно пройти лише тоді, коли з'являються яскраві творчі особистості, які можуть об'єднати навколо себе талановитих акторів, спрямувати своє

зусилля на відборі яскравих художніх творів для постановки на сцені, не пристосовуючись до глядача, а спрямовуючи його до вершин творчих здобутків. Глядач повинен рости разом з театром, і від яскравих вистав отримувати художнє задоволення. І над цим працював талановитий актор і режисер, організатор театральної справи на Чернігівщині І.М.Уралов [14].

Література

1. Самойленко Г. В. М.Заньковецька і театральне життя в Ніжині / Г. В. Самойленко. — Ніжин : НДПІ, 1994. — 56 с.; Самойленко Г. В. Театральне життя в Ніжині в XVII–XX ст. / Г. В. Самойленко. — Ніжин : НДПУ, 1995. — 156 с.; Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського / Г. В. Самойленко. — Ніжин, 1996. — 107 с.; Самойленко Г. В. Актор і режисер І.Бровченко / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. — Ніжин. — Вип. 19. — С. 126—138.
2. Чернігівщина Енциклопедичний довідник. — Київ, 1996.
3. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче // Маркович Д. В. По степах і хуторах. — К. : Райдуга, 1991. — С. 500—501.
4. Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / С. Воїнов. — Чернігів : Сіверянська думка, 1999. — С. 101.
5. Херсонський Х. Вахтангов / Х. Херсонський. — М. : Просвещение, 1963.
6. Бирман С. Путь актрисы / С. Бирман. — М. : Искусство, 1959. — С. 32.
7. Провозін П. Наші давні театральні традиції / П. Провозін // Фонд краєзнавчого відділу музею-заповідника "Слово про Ігорів похід". — 1993. — С. 2.
8. Театральная энциклопедия. Т. 5. — М. : Сов. энциклопедия, 1967. — С. 386.
Т. 5. — 1967. — С. 386.
9. Малютин А. Актёры моего поколения / А. Малютин. — М. : Искусство, 1959. — С. 217—239.
10. Памяти Ильи Матвеевича Уралова. — Новгород-Северский: Отдел народ. образов., 1921. — С. 29.
11. Там само. — С. 26.
12. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 593, оп. 1, спр. 110, арк. 32.
13. Журавлева В. А. Воспоминания о Новгороде-Северском / В. А. Журавлева / Фонд краєзнавчого відділу музею-заповідника "Слово про Ігорів похід", 1956. — С. 11—12.
14. Біографія І.М.Уралова, складена за матеріалами Державного музею ім. Бахрушина / Бібліотека Новгород-Сіверського краєзнавчого музею, № 802.

Релігійний світогляд Миколи Ге – виразник духовності українського народу

У статті розглядається негативне ставлення художника М.Ге до московського церковного візантизму, політика якого зводилася до русифікації та пригноблення українського народу. З'ясовано релігійно-філософське навантаження творчості останнього періоду майстра в Україні.

Ключові слова: християнство, образ Христа, канон, візантизм.

В статье рассматривается отрицательное отношение художника М.Ге к московскому церковному византизму, политика которого сводилась к русификации и угнетению украинского народа. Выяснена религиозно-философская нагрузка в творчестве художника в последний период его проживания в Украине.

Ключевые слова: христианство, образ Христа, канон, византизм.

The author points out the negative painter M.Ges attitude to Moscow Church Visantism whose policy was connected with the Russification and humiliation of Ukrainian people. Religious and philosophical creative abilities of artist's last period in Ukraine have been worked out.

Key words: Christianity, Christ painting, canon, Visantism.

Сьогодні українська мистецтвознавча наука перебуває на стадії усвідомлення своїх національних витоків і повернення несправедливо забутих імен художників, вихідців з України, на сторінки історії вітчизняної культури.

До таких історичних постатей минулого належить художник Микола Ге (1831–1894 рр.), життя якого пов'язане і з Україною і з Росією. Традиційно науковці звикли розглядати релігійний світогляд того чи іншого майстра відповідно до особливостей традицій та вірувань народу, до якого він належить. Чи можна Миколу Ге впевнено зарахувати до представників російської культури, як це зробили російські культурологи у XIX ст.?

У Росії майстер народився, провів дев'ять років дитинства; з 1849 р. до 1856 р. навчався у Петербурзькій академії мистецтв; з 1870 р. до

1875 р. жив у Петербурзі після чотирнадцятирічного перебування в Італії. Усього – двадцять два роки. В Україні – з дев'яти до вісімнадцяти років навчався в Києві, а з 1876 р. і до останніх днів життя жив на Чернігівщині. Усього – двадцять сім років. Отже, постає питання: духовне життя якого народу, російського чи українського, віддзеркалює релігійний світогляд Миколи Ге?

До сьогодняшнього часу релігійний аспект творчості художника на мистецтвознавчому рівні було розглянуто в контексті духовного життя російського народу в монографіях Н.Зограф, В.Порудомінського, Є.Арбітмана, В.Тарасова, С.Сергєєва. Російські дослідники одноголосно стверджують, що релігійний світогляд М.Ге базувався на засадах філософсько-морального вчення письменника Л.Толстого, а звідси акцентують увагу на характерну особливість останнього періоду творчості майстра – заклик до загостреного відчуття моральної відповідальності. "В останніх картинах художника Христос – проста людина, бідняк, принижений і переслідуваний заможними господарями життя. Його моральне перевищення – у жертвовності" [6].

Першим українським дослідником творчості М.Ге був учений Д.Антонович, який повністю заперечував вплив Л.Толстого на творчість художника. "На Ге більше враження справляла особа Толстого, ніж його наука. В останніх працях Ге швидше можливо знайти ознаки трагічності близької до тої, що жила в Толстому, ніж справжнього "толстовства". Між Ге і Толстим, як між художниками, весь час швидше можна спостерігати певну боротьбу, ніж залежність одного від іншого" [2].

Зарахувавши М.Ге до числа українських художників ХІХ ст., Д.Антонович наголошував на "українському характері творчості" Миколи Ге, пояснюючи тим самим, чому російська критика не сприймала його останні картини.

Схожу думку М.Ге щодо толстовства знаходимо й у розвідці ще одного українського культуролога Ю.Шевельова-Шереха. Він стверджував, що художній світогляд художника завжди був незалежним від переконань письменника. За словами науковця: "Взагалі у стосунках з Толстим Ге ніколи не приносив у жертву правдивість, цільність своєї натури, а найголовніше – мистецьку непідлеглість" [10]. Як і Д.Антонович, Ю.Шевельов визнавав схожість філософсько-релігійного світогляду Ге з українськими філософами Сковородою і Шевченком.

Метою нашої розвідки є спроба розкрити релігійний світогляд останнього періоду творчості художника Миколи Ге, як відображення

духовного життя українського народу в ХІХ ст.

У спогадах сучасників М.Ге знаходимо, що митець з великою во-рожнечею ставився до російських художників, які розписували Володимирський собор у Києві [3].

У чому ж причина такого обурення М.Ге, адже головним художником Володимирського собору був затверджений художник В.М.Васнецов, який належав до Товариства передвижників (на поч. 70-х Микола Ге – один із членів правління цієї організації). Наведемо деякі факти з історії будівлі й розпису цього собору.

Бажання побудувати храм в ім'я хрестителя Русі князя Володимира Великого виникло на початку 1850-х рр. у митрополита Київського і Галицького Філарета, доктора богослов'я, ректора Московської духовної академії. Він висловив своє побажання імператорові Миколі І, який схвалив пропозицію і дозволив почати в Росії збирати пожертви на зведення храму [7].

Розробку проекту собору, яка б відповідала формам так званого російсько-візантійського архітектурного стилю, який насаджував Найсвятійший Синод по всій імперії, митрополит Філарет доручив архітектору І.В.Штрому.

15 липня 1862 р., в день святкування пам'яті Святого рівноапостольного князя Володимира, відбулися урочисті закладки храму. Після спалаху у 1863 р. чергового польського повстання значно посилилася з Петербурга політика русифікації українських земель, яка базувалася на трьох основних засадах: "православ'я, народність, самодержавність". Тому це змусило прискорити темпи будівництва, щоб швидше освятити храм.

З 1866 р. роботи зі спорудження храму було призупинено у зв'язку з технічними недоліками. Протягом 9 років у приміщенні собору не велось ніяких робіт. У 1975 р. імператор Олександр ІІ наказав продовжити будівництво за державний кошт.

У 1883 р. постало питання виробити проект інтер'єру відповідно до візантійського стилю. Через два роки керівником внутрішнього оздоблення храму стає А.В.Прахов, за основу ним було взято візантійську систему розписів.

Для виконання настінних розписів Прахов запросив кращих митців того часу: російських художників В.М.Васнецова, М.В.Нестерова, М.О.Врубеля; поляків П.О.Сведомських і В.О.Котарбінського; українських майстрів, учнів Київської малювальної школи М.І.Мурашка,

В.Д.Замирайла, С.П. Костенка, І.К.Пимоненка та ін.

Так, російська церковна обрядовість насаджувалася у поневоленій Москвою Україні, вона глушила українську національну культуру, в т.ч. й українську релігійну обрядовість, "вона служила могутнім засобом змосковщення української народної маси, плекала в Україні національних покручів" [5].

З історичних і культурологічних джерел нам відомо, що за часів Київської Русі, праматері України, християнство не копіювало Візантію, а шукало власних шляхів. Наш народ зміг практично влаштувати своє церковне життя згідно з вимогами своєї душі, психології та в злагоді зі своїми давніми звичаями та традиціями, які пристосувались до християнської релігії. На думку відомого публіциста отця І.Ортинського, "наша древня українська Церква творила окремий церковний світ, її віра була своєрідною та відмінною від інших, якоюсь грецько-руською. Вона була вірою Христа, вірою, яка не поривала зв'язку з однією правдивою та загальною Христовою Церквою" [8].

Французький візантіст Шарль Діль наголошував, що в XI ст. Київ заявив про себе як про третій великий центр християнського світу поряд із Римом і Візантією.

Київське християнство ще за часів митрополита Іларіона і печерських подвижників віри відзначалося чистим, погідним українським патріотизмом. Боротися за Україну у свідомості народної маси означало боротися за Христову віру, а Церква вважалася і храмом Божим, і національною святинєю. Київське християнство утверджувало погляд, що людина є відповідальною перед Богом не тільки за себе особисто, але й за свою родину, за свою громаду, за свою націю. Якщо мірою християнськості людини є те, скільки вона зробила добра для своїх ближніх, то без добрих вчинків людина не має права називатися християнином.

Дослідник творчості Т.Шевченка Б.Завадка стверджував, що "український християнський патріотизм визнає братами у Христі людей усіх національностей, а звідси – визнання прав української людини в тій же мірі, що й людини іншої національності. Український християнський патріотизм відкидає національну пиху, як і зневагу до інших націй" [5].

На противагу київсько-українському християнству Москва стає продовженням візантійських начал та їх дальшим розвитком і поглибленням. А головною метою було впровадження самовладної державної влади. Тому-то московське християнство перебирає цілковито з Візантії

своє вчення, погляд, який став основою візантійського цезаропапізму та поневолення Церкви державною владою. Таке вчення дозволяє царям втручатися у суто релігійно-церковні справи, а згодом чинить можливим зробити з Московської Церкви знаряддя русифікації та пригноблення народів.

Цезаропапізм на московський кшталт – це православна віра в російського "доброго царя", "доброго володаря" взагалі, яка паралізувала опір злу як у самій Росії, так і в Україні, Білорусі та інших поневолених країнах, де московський імперіалізм користувався послугами Російської православної церкви для ідеологічного забезпечення свого панування. Віра в російського "доброго царя" була небезпечною духовною трутизною, тому що вона, представляючи московського володаря як "помазаника Божого", як голову Христової Церкви до того ж "єдиноправдивої" Російської православної церкви, бо всі інші християнські Церкви з притиском чи пошепки у Росії трактувалися як згіршені. Вона "освячувала" в уяві людини особу імператорів й установлений ними імперський порядок, національні й соціальні відносини, весь суспільно-політичний лад.

Що являли собою правителі Російської імперії та близькі їм царедворці у морально-етичному плані, до якого релігія і Церква має пряме відношення, багато написали російські історики, зокрема М.Костомаров. Досить сказати, що майже кожен російський імператор (цар) ставав на престіл або зміцнював владу через труп свого родича. Згадаймо картини Миколи Ге "Петро I і царевич Олексій" і "Катерина II біля домовини імператриці Єлизавети".

Московитська церковна обрядовість була одним із засобів знедуховлення людини взагалі. Український велет Т.Шевченко обурювався не національною специфікою московитської церковної обрядовості, а бездуховністю, спотворенням ідеї добра і чистоти, що становлять сутність християнства. У своїй творчості поет викривав наслідки єднання державної Російської православної церкви з імперською структурою. Український історик писав: "Все, що тхнуло тим союзом Церкви і держави, усвяченням за поміччю релігії деспотизму влади, паразитизму вищих кляс, поневолення і визиску працюючого народу, Шевченко п'ятнував згірдливою назвою "візантизму" і звертав проти нього всю силу свого гніву і всю їдь свого сарказму, вважаючи його одним з найприкріших збочень соціального і культурного життя в минулому і сучасному" [4].

Упродовж усього життя М.Ге постійно вглиблювався в сутність християнства. У листуванні до дружини знаходимо цікавий факт: у 1861 р., перебуваючи декілька днів у Львові, М.Ге відвідав уніатську церкву і був приголомшений від того, що тут протягом багатьох століть залишилася незмінною українська обрядовість [3].

Художник розумів, що обряд – це не просто форма віросповідання, а історично складена і освячена традицією органічна єдність віровчення і культури народу, це вияв і фактор його духовності.

Із 1884 р. і до останнього дня життя в Україні Миколою Ге були написані, як глибоко релігійні картини: "Розп'яття", "Вихід Христа з учнями з таємної вечери в Гетсиманський сад", "Що є істина?", "Совість (Іуда)", "Суд Синедріона. "Винен смерті", так і зовсім протилежні за змістом – портрети.

Нам, українцям, у цілому зрозуміла постать Ге-художника часом релігійного, часом до релігії байдужого, іноді ніби в пориваннях релігійного екстазу, а іноді настільки реалістичного в релігійній уяві, що сама його творчість здається блюзнірством. Прикладом такої невмотивованої релігійності, властивої нашому народові, ми зустрічаємо й у творчості Т.Шевченка. Останні релігійні картини М.Ге "Суд Синедріона". "Винен смерті" і "Розп'яття" не були допущені до виставок та взагалі заборонені в Росії. Така сама доля спіткала й деяких релігійних поезій Т.Шевченка. Бог у Т.Шевченка є об'єктом філософського аналізу, першопричина світового порядку й розбрату, суть і прояв універсального єства, одночасно космічного й людського, синонім законів існування. Цей "Бог" явно протиставляється канонічному церковному, якого поет не сприймає, якого вважає частиною тоталітаризму, втіленого, нав'язаного Російською імперією. Образ Христа у поезії Т.Шевченка – це амальгами Бога й Людини, і до того ж Людини в її нескінченних, невимовних муках. Христос – живий істинний Бог, бо він уособлює найсуттєвіше в людині, він пізнав найглибшу розпуку й найвище блаженство. Його людськість рішуче не допускає, щоб її увінчали німбом, зробили з неї ікону.

Таким же є образ Христа і в творчості М.Ге – це одночасно довершене і недосконале, стражденне втілення Бога, яке зовсім не підлягає до прикрашення його іконописним німбом, у якому відчувається абсолютне неприйняття офіційної церкви й візантійського принципу світобудови.

Образ Бога, втілений у поезії Т.Шевченка й у художній творчості М.Ге, існував у кожній душі українського народу кінця XIX ст., іншими словами, це те, що створило всесвіт і людство, визначило норми буття, воно – верховна сила й закон.

Література

1. Арбитман Э. Н. Жизнь и творчество Н. Н. Ге / Э. Н. Арбитман. — Саратов : Приволжское издательство, 1972. — 334 с.
2. Антонович Д. В. Український художник Микола Ге / Д. В. Антонович // Інститут рукопису, ф. 250, № 42.
3. Ге Николай Николаевич. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. — М. : Искусство, 1978. — 399 с.
4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. — Львів, 1925. — С. 142.
5. Завадка Б. В. Серце чистее подай / Б. В. Завадка. — Львів : ФЕНІКС Лтд., МП "РАС", 1993. — С. 35—90.
6. Зограф Н. Ю. К вопросу об эволюции искусства передвижников в 1880–1890-е годы (И.Е.Репин и Н.Н.Ге) / Н. Ю. Зограф // Передвижники : [сборник статей]. — М. : Искусство, 1976. — С. 96.
7. Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві / В. Г. Киркевич. — К. : Техніка, 2004. — С. 7.
8. Ортинський І. Бог і Україна / І. Ортинський. — Львів : ЛДКФ "Атлас", 1997. — С. 83—105.
9. Порудоминский В. И. Николай Ге / В. И. Порудоминский. — М. : Мистецтво, 1970. — 270 с.
10. Шевельов-Шерех Ю. Третья сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології / Ю. Шевельов-Шерех. — К. : Дніпро, 1993. — С. 143.

УДК 7.01:111.852

А.С.Парубець

До проблеми художнього часопростору в мистецтві

У даній статті автор торкається поняття художнього часу та простору, знайомить з деякими теоретичними поглядами щодо цього питання вітчизняних та зарубіжних літературознавців та мистецтвознавців. Аналізуючи їх, робить певні узагальнення стосовно організації художнього часопростору в творах мистецтва та висновки щодо актуальності даного питання у сучасній мистецтвознавчій науці.

Ключові слова: художній час, простір, мистецтвознавство, наука, хронотип.

В данной статье автор касается понятия художественного времени и пространства, знакомит с некоторыми теоретичес-

кими взглядами по данному вопросу отечественных и зарубежных исследователей в области литературоведения и искусствоведения. Анализируя их, делает некие обобщения относительно организации художественного хронотопа в художественных произведениях и выводы по поводу актуальности этого вопроса в современной искусствоведческой науке.

Ключевые слова: художественное время, пространство, искусствоведение, наука, хромотип.

In the given article the author touches upon a conception of artistic time and space, makes acquainted with some theoretical points of view on this problem of native and foreign researchers in the sphere of the history and criticism of literature and the study of art. Analyzing them, he makes a summary as far as the organization of temporal space in works of literature is concerned and reaches conclusions in the matter of topicality of this issue in the study of art.

Key words: artistic time, space, study of art, science, chronoton.

Освоєння та зображення реального простору та часу в мистецтві завжди цікавило його дослідників. Яким чином час та простір входять до мистецького твору, як трансформуються в ньому – ці та багато інших питань ставили у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні мистецтвознавці, дослідники теорії культури та естетики.

У статті ставиться завдання зробити певне узагальнення теоретичних поглядів щодо цього питання представників різних галузей науки: переважно, літературознавства та історії і теорії мистецтва. Ми спробуємо з'ясувати, на яких аспектах поняття художнього часу та простору наголошували ті чи інші науковці, особливості ракурсів наукової цікавості до цього питання сучасних дослідників мистецтва.

Активно вивчалася й досліджувалася проблема художнього часопростору насамперед у літературознавстві. Багато з наукових праць Д.С.Ліхачова, Ю.Лотмана, М.Бахтіна та інших присвячені трактуванню цього поняття, його розумінню, визначенню та функціям у художньому творі.

Цікаву та глибоку концепцію запропонував М.М.Бахтін. Він не використовував термін "художній простір", а говорив про освоєння в літературі реального простору, і ввів у користування поняття "художній хронотоп" (дослівно, часопростір), що характеризувало зв'язок простору з часом. Художній хронотоп, за Бахтіним М., – це істотний взаємозв'язок часових та просторових відносин, художньо освоєних у

літературі. Щодо часу та простору, дослідник розподіляв і види мистецтва на: часові (музика), просторові (живопис, скульптура), просторово-часові (література, театр), що зображують просторово-почуттєві явища в їхньому становленні та розвитку. Науковець доводив, що хронотоп має суттєве жанрове значення. Жанр та жанрові різновиди безпосередньо зв'язані з хронотопом і певним чином обумовлені ним. Він продемонстрував освоєння реального історичного хронотопу в літературі через розвиток різних видів європейського роману, починаючи від так званого "грецького" роману й завершуючи романом Рабле. Для кожного характерна своя, притаманна лише йому, організація часопростору: наприклад, "чужой мир в авантюрном времени" – називає Бахтін хронотоп "грецького роману"; "субъективная игра временем и пространством", притаманна лицарському роману; власну організацію часу й простору мають літературні шедеври Ф.Рабле, так званий "раблезіанський хронотоп". Причому ці та інші типи художніх хронотопів не штучні, вигадані автором, вони є відбитком, творчим освоєнням реального часу і простору, в якому перебуває як сам автор, так і його твір.

Прикладом є художній часопростір роману Франсуа Рабле "Гаргантюа та Пантагрюель", який певним чином є безпосередньою реакцією на ту духовну ситуацію, що склалася в сучасну письменнику добу. "...задача...Рабле ... – воссоздание адекватного пространственно-временного мира как нового хронотопа для нового гармонического, цельного человека и новых форм человеческого общения" [1, с. 242], які вимагала доба Відродження. І далі – мета Рабле – "зібрати" той світ, що розпадався унаслідок занепаду середньовічного світовідчуття, руйнації середньовічної історичної концепції, в якій час був знецінений. А тому "надо было найти новую форму времени и новое отношение времени к пространству, новому земному пространству. Нужен был новый хронотоп, позволяющий связать реальную жизнь (историю) с реальной землёй" [1, с. 243].

Таким чином, аналізуючи поняття художнього хронотопу та його типів, М.М.Бахтін стверджує: організація художнього часопростору безпосередньо залежить від жанру літературного твору, його стильової належності, від автору твору як творчої особистості, зрештою, від розвитку літератури як складової культури певної доби.

Цієї ж думки дотримується й Д.С.Ліхачов, аналізуючи поетику художнього часу та художнього простору в роботі "Поэтика древне-

русской литературы". Висловлюючись з приводу світу художнього твору, що має власні виміри та координати, серед яких і часопросторова організація, дослідник пише: "Внутренний мир художественного произведения существует, конечно, не сам по себе и не для самого себя. Он не автономен. Он зависит от реальности, "отражает" мир действительности, но то художественное преобразование этого мира, которое совершает искусство, имеет целостный и целенаправленный характер. Преобразование действительности связано с идеей произведения, с теми задачами, которые художник ставит перед собой" [2, с. 629].

Мистецький твір як результат акту творчості, який відбувається в часі та просторі, – це замкнений цілісний світ, що існує в реальному світі. Зв'язок між цими світами не переривається.

Зрозумілим є той факт, що організація часопростору художнього твору залежить і від виду мистецтва, до якого належить. Література має інші від музики чи живопису можливості зобразити час і простір. Якщо в літературному творі передати плин часу можна через події, про які йде мова, то в образотворчому мистецтві ніяких подій не відбувається, відсутні причинно-наслідкові зв'язки, і категорія часу в живописі проявляється зовсім по-іншому. Та й ознайомлення з творами, які належать різним видам мистецтва, відбувається по-різному. Процес читання книги вимагає певної дії (хоча б перегортання сторінок), яка теж відбувається в часі; знайомство з живописними полотнами – це в переважній більшості споглядання. У зв'язку з цим Д.С.Ліхачов писав: "Наконец нужно обратить внимание ещё на один аспект художественного времени: каждому виду искусства принадлежат свои формы протекания времени, свои аспекты художественного времени и свои формы длительности" [2, с. 500]. Як пояснення наводить цитату з праці Акімова Н.П. "О театре", де йдеться про те, що хвилина в кіно – зовсім не те, що хвилина в театрі. І якщо фільм демонструє завершену розповідь за дві години, то театру треба всі чотири.

Говорячи про різницю організації простору різними видами мистецтва, філософ та дослідник теорії мистецтва Павло Флоренський в одному з розділів роботи "Значение пространственности" аналізує проблему просторовості та її вирішення в графіці й живописі. Він пише про те, що належність художнього твору до графічного або живописного твору не залежить від поверхні, на яку наносять малюнок, матеріалу, який наносять, засобу, за допомогою якого це роблять.

Різниця між цими двома жанрами образотворчого мистецтва, і різниця суттєва, як стверджує Флоренський, саме в організації простору. "Живопись и графика различаются между собою своими подходами к организации пространства, и различие этих подходов там и тут не есть какая-либо частность, но коренится в исходном делении пространства на какие-то два существенно разные направления" [3, с. 124]. Графічний малюнок – це система ліній та штрихів, що з'являються в наслідок руху людини під час роботи над графічним зображенням у певному напрямку. У такий спосіб організовується "двигательный" простір графіки, яка у своїй суті є лінійною, де лінія сприймається як рух, завдяки якому людина впливає на світ. Тобто через графіку, за дослідником, художник висловлює своє активне ставлення до світу. Пасивним він називає простір живописних полотен, які складаються з мазку, плями; поверхня, що залита, – тут не символ дії, а певна даність. Через живопис художник висловлює активну пасивність у ставленні до світу.

Звичайно, це лише схематизовані та спрощені теоретичні міркування мислителя щодо організації простору графіки та живопису (в цьому ж аспекті він порівнює скульптуру та пластику). Та вони в котрий раз доводять, що аналіз організації часопростору мистецького твору повинен займати своє місце поряд з питаннями стильової, жанрової належності твору, аналізом його образної системи, ідейного задуму.

Ще одним фактором, від якого залежить конструювання часопростору художнього твору є безпосередньо особистість самого автора, його сприйняття реального простору та часу. Будь-який художник – це, перш за все, людина певної доби, певної епохи. "... художественное произведение есть закреплённый акт эстетического познания, и, как таковое, художественное произведение – с таким же правом должно быть признаваемо проявляющим познаваемую реальность, как и – познающего художник. Оно – сама реальность, но оно же – и личность художника. Точнее сказать, оно есть плод от брака познающего художника и познаваемой реальности, в котором две разнородные энергии образуют неразрывное единство" [3, с. 250].

Тут варто згадати й про висновки Д.С.Ліхачова, який на прикладі творів образотворчого мистецтва Середньовіччя ілюструє особливості світорозуміння, своєрідність часових та просторових уявлень людства того часу. У главі "Художественное пространство в древнерусской литературе" він пише: тогочасний художник не створював індивідуальної точки зору. Тому в картині було стільки точок зору, скільки

змальованих предметів. Існувала сувора ієрархія розмірів зображуваного. Як приклад наведено просторову побудову давньоруської ікони: ближче до глядача знаходилися найважливіші персонажі, які були більших розмірів, – Христос, Божа Мати; далі – зменшені інші об'єкти.

Християнство запропонувало замкнену модель розвитку людства, де є початок – створення світу і є кінець – Страшний суд, ніякої циклічності (як у давніх греків), певна лінійна схема. Звідси і простір сприймався як замкнений, його можна охопити від початку "впереді на востоке – начало мира" й до кінця "на западе – конец мира, его будущее". Просторові уявлення середньовічної людини вміщувалися у завершену схему. По горизонталі: схід (священе минуле) – захід (кінець світу, майбутнє); по вертикалі: небо (божественний світ) – земля (людський світ). Із такого розуміння й відчуття себе у світі середньовічні митці виходили, розписуючи й будуючи храми. Тому ікони, мініатюри, фрески цього періоду вміщують великі замкнені простори.

Ми вже згадували Павла Флоренського як одного з фундаментальних дослідників просторовості у вітчизняній філософії мистецтва. Ще однією з його наукових праць є "Исследования по теории искусства", де поряд з іншими подається "анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях".

В одному з розділів "Время и пространство" йдеться про час як четверту координату чи четвертий вимір дійсності, який ні в якому разі неможна не брати до уваги, говорячи про твори образотворчого мистецтва та аналізуючи їх. Як у власне дійсності, так і її зображеннях можуть бути виражені ті чи інші координати, причому різним історичним епохам і різним художнім стилям притаманно помічати і висувати на передній план деякі з них. Можна навіть сказати, стверджує Флоренський, що найважливішу основу стилістичної своєрідності та художній дух часу обумовлює саме вибір панівної координати. Так, за дослідником, в єгипетському мистецтві, а особливо в мистецтві кам'яного століття, панівною була довжина, горизонталь, причому саме Єгипет почав вводити, але достатньо підпорядковано, висоту. Грецьке мистецтво характеризується суцільною рівновагою довжини та висоти, тобто горизонталі та вертикалі, причому з'являється, знову підпорядковано, глибина. Мистецтво християнське висунуло вертикаль, і надало їй пріоритетного значення над іншими координатами. Середньовіччя посилює цю стилістичну особливість християнського мистецтва і надає вертикалі ще більшого значення, що проявляється і в західній

середньовічній архітектурі, і в східній середньовічній фресці. Мистецтво Відродження намагалося повернутися до рівноваги горизонталі і вертикалі, що знала давньогрецька культура, та поступово звертається до глибини як пануючої координати, яка поступово "выливается в безмерность и дурную бесконечность" [3, с. 191].

"... каждая координата имеет в том и другом искусстве ту или другую выраженность и проявляет собою то или другое духовное стремление эпохи. Уже одно это обстоятельство должно наводит на мысль о различных способах воспринимать, понимать и изображать время, в зависимости от духовного характера эпох" [3, с. 191].

Таким чином, кожна епоха, доба, наступний етап у розвитку культури пропонував нові трансформації простору та часу, нові схеми організації художнього часопростору в творах мистецтва різних видів, стилів, жанрів.

Розмірковуючи над поняттям просторовості, Павло Флоренський виокремлював декілька шарів у ньому: геометричний, фізичний, психофізіологічний та естетичний, причому кожен є самостійним і має власні характеристики. Аналізуючи простір геометрії (евклідово-кантовий простір), дослідник називає серед основних наступні його якості: безкінечний, однорідний, ізотропний, зв'язний, однозначний та трьохмірний. Простір фізичного світу порівняно з геометричним, кінцевий, неоднорідний, неізотропний, багатомірний. У сфері психофізіологічного науковець наголошує на множині просторів: він виокремлює термічний, слуховий, нюховий, смаковий простір. Центром їх усіх є власне людина, її життя, "собственное её жильё". Таким чином, знаходячи в понятті простору різні шари, характеризуючи їх, порівнюючи та зіставляючи, П.Флоренський виділяє головну якість чи якості кожного.

Однією з основних характеристик естетичного простору є поняття цілісності. Дослідник стверджує, що особливість будь-якого художнього твору полягає в тому, що його сприймають як певну замкнену систему, від якої нічого не можна відняти і нічого додати. Саме за цю якість ми називаємо твір мистецтва цілісним, і в свою чергу "проблема пространства всецело на это понятие и опирается" [3, с. 307].

Отже, заявляючи естетичний простір як цілісну систему, Флоренський запропонував напрямок, у якому мають рухатися майбутні дослідники проблеми художнього часу та простору та його організації в творах мистецтва, заперечуючи чи знаходячи нові аргументи його теоретичним узагальненням.

Серед сучасних досліджень з даного питання слід назвати роботи Ф.С.Уманцева. У статті "Пространственно-временной аспект в формировании технического и художественного творчества" дослідник, виокремлюючи та порівнюючи технічну та художню творчість, говорить і про співвідношення реального та художнього часопростору. "Естественное пространство и время, превращаясь в художественные, становятся формой выражения социально-духовной сущности человека, его мироощущения, переживания, воплощением единства объективного и субъективного" [4, с. 79].

Власне кажучи, науковець називає художній час та простір однією із особливостей, яка відрізняє світ мистецтва від реального світу, технічну творчість від художньої.

Однією з передумов існування різних видів мистецтва Ф.С.Уманцев називає трансформації, що відбуваються з часом та простором, коли вони переходять у площину і вимір мистецького твору. Це єдність простору та часу, яка, на відміну від реальності, здійснюється в художній творчості, вираження однієї категорії через іншу, можливість переходу одне в одне. Дослідник класифікує види мистецтва за вираженням ними і у них категорій часу та простору, за особливостями їх взаємозв'язку. "В соответствии со стадиями перехода пространственных форм во временные все виды искусства...можно расположить единой цепью в следующем порядке: архитектура – декоративное искусство – изобразительное искусство – хореография – вокал – музыка" [4, с. 80]. На протилежних кінцях лінійної схеми він заявляє архітектуру як вид мистецтва, в якому пріоритетного значення набуває простір, та музику як "часовий" вид. Та хоча вони знаходяться, образно кажучи, на різних полюсах, дослідник не протиставляє їх. Адже архітектуру не можна назвати суто "просторовим" видом художньої творчості, відповідно і музику – лише часовим. Ф.С.Уманцев говорить про архітектуру як про "музику в возможности", підкреслюючи ритмічність строю архітектурних об'єктів. Різниця між видами мистецтва, за науковцем, у просторово-часовому аспекті, полягає в різних комбінаціях часу та простору, різних матеріалах та засобах, якими користується конкретний вид художньої творчості.

Варто додати, що взагалі поділ видів мистецтв на просторові та часові є досить умовним. У зв'язку з цим Рене Юїг у роботі "Цвет и выражение внутреннего времени в западной живописи" говорить, що великі художники завжди інтуїтивно відчували: мистецтво малювання не є власне пластичним мистецтвом, воно аналогічне музиці, яка розгортається у часі. Саме колір, за дослідником, пов'язує живописні

полотна з категорією часу. Колір "пробуждає в нас емоциональные переживания, которые могут быть осознаны лишь во времени, в его течении, во внутренней его длительности; следовательно, именно посредством этого внутреннего течения время связано с цветом" [5, с. 135]. Р.Юіг наводить приклади застосування музичних термінів щодо живописних полотен, пише про експресивний спосіб нанесення фарб, що схожий з музичним твором, і який передає внутрішній стан почуттів.

Про перехід просторових форм в просторово-часові в образотворчому мистецтві також пише Ф.С.Уманцев, що виділяє три способи даної трансформації. Перший спосіб полягає в тому, що композиція живописних полотен має таку структуру, яка дозволяє відобразити плин часу, адекватний повсякденному. Другому – притаманна монументальна трактовка образу, третій – має на меті психологічне вивчення образу, коли "художник стремиться в духовном мире человека раскрыть наиболее глубокие пласты", прикладом останнього є полотна Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Веласкеса, Рєпіна, Сурікова, Сєрова.

Стаття "Пространственно-временной аспект..." не єдина робота цього дослідника, що торкається тією чи іншою мірою понять часу та простору. Ф.С.Уманцев, цікавлячись феноменом краси в художній та технічній творчості, подає просторово-часовий аналіз його в статті "Пространственно-временной анализ феномена красоты в художественном и техническом творчестве". В одній із монографій "История Древнего мира. Исследования форм пространственно-временной разработки образа. Первобытное искусство. Египет. Греция. Рим" подається дослідження форм просторово-часового вивчення образу.

Таким чином можна зробити висновки про те, що через різноманіття наукових концепцій часу та простору проходять деякі спільні риси, а саме: однією з багатьох особливостей, що розмежовує реальний світ від світу мистецького є організація художнього часопростору. Трансформації, які відбуваються з ним у мистецтві, не можливі в оточуючій нас дійсності. У різних видах мистецтва художній хронотоп організовується відмінними способами та засобами. Важливу роль під час аналізу художнього твору в просторово-часовому аспекті відіграє постать автора як людини певної історичної та культурної доби. Зрештою, майже всі дослідники фіксують, що художній часопростір та простір і час реального світу – взаємозв'язані, і зв'язок цей двосторонній.

На нашу думку, поняття художнього хронотопу продовжує бути актуальним на сьогодні, коли сама реальність диктує нове розуміння

традиційних категорій. Сучасна інформаційна культура, в якій активно поширюються комп'ютерні технології, запропонувала такі поняття, як віртуальна реальність, кіберпростір. Історики культури вже говорять про зародження "майбутньої кіберкультури глобалізованого суспільства" [6, с. 10] та віртуальний культурний простір. Звідси й нові трансформації часу та простору та їх взаємовідносин у мистецтві, яке також змінює своє обличчя.

Література

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин / [сост. С. Бочаров и В. Кожин]. — М. : Худож. лит., 1986. — 543 с.
2. Лихачев Д. С. Избранные работы : в 3 т.: монографии. — Л. : Худож. лит., 1987. — 656 с.
Т. 1: О себе. Развитие русской литературы X–XVII веков. Поэтика древнерусской литературы. Монографии. — 1987. — 656 с.
3. Флоренский П. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии / П. Флоренский. — М. : Мысль, 2000. — 445 с., портр.
4. Уманцев Ф. С. Пространственно-временной аспект в формировании технического и художественного творчества / Ф. С. Уманцев // "Практична філософія". — 2005. — № 2. — 240 с.
5. Психология цвета : Сб.; пер. с англ. — М. : Рефл-бу" ; К. : Ваклер 1996. — 352 с. — (Серия "Актуальная психология").
6. Художня культура України : навч. посіб. / Л. М. Масол, С. А. Николо, Г. І. Веселовська О. І. Оніщенко ; [за заг. ред. Л. М. Масол]. — К. : Вища школа, 2006. — 239 с.: іл.

УДК 786.8(043.3)

В.Г.Дорохин

Об определении музыкальной артикуляции

В річищі "акустичного" й "фізіологічного" підходів у статті уточнені поняття "музична артикуляція" та "штрих".

Ключові слова: музикознавство, акустика, музична мова, музична артикуляція, штрих.

В русле "акустического" и "физиологического" подходов в статье уточнены понятия "музыкальная артикуляция" и "штрих".

Ключевые слова: музыковедение, акустика, музыкальный язык, музыкальная артикуляция, штрих.

In the rein of the acoustic and physiological approaches the dissertation clears up the notion of musical articulation and feature.

Key words: musicology, acoustics, musical language, musical articulation, feature.

Очень немногие определения обладают статусом понятия, то есть чётким, недвусмысленным, не пересекающимся с другими явлениями значением. Определение артикуляции – яркий тому пример.

До И.Браудо вопросы артикуляции затрагивали Х.Риман, Т.Вимайер, К.Маттеи, Г.Келлер. И. Браудо отмечает, что в основном они сводятся к попыткам сравнения и различия понятий "артикуляция" и "фразировка". По мнению учёного, "стремление искать определение артикуляции через её разграничение с фразировкой не дает удовлетворительного результата... в этом понимании фразировка является, собственно говоря, одним из приёмов артикуляции" [2, с.182–183]. Далее И.Браудо пишет: "Что касается характеристик артикуляции, которые давались по ходу сравнения с фразировкой, то в этом отношении мнения расходились. Однако, как ни различны были эти характеристики, всем им было присуще стремление искать определения артикуляции через определение её функций.

Однако искать определённую функцию артикуляции так же бесцельно, как пытаться определить единую функцию факторов гармонии, мелодии; факторов, многообразное действие которых мы можем наблюдать в многовековой истории музыкального искусства" [2, с. 189].

Большинство исследователей музыкальной артикуляции указывают на генетическое родство музыкально-речевых и вербальных процессов.

Обратимся к наиболее известным общим определениям артикуляции.

В языкознании артикуляция – это:

- "... работа органов речи для произнесения звука" [10, с. 28];
- "... движения и позиции органов речи, нужные для произнесения данного звука и складывающиеся из приступа (экскурсии), средней части (выдержки) и отступа (рекурсии)" [1, с. 55].

Как видим, здесь речь идет только о способах производства отдельных "звуков" или фонем путем дифференциации мышечных действий органов, которые и называются собственно органами артикуляции.

Близкими к лингвистическому определению являются определение некоторых музыкантов. Так, у И.Пушечникова читаем: "Под артикуляцией мы понимаем, как это принято в лингвистике, совокупность двигательных приёмов, которыми достигается тот или иной результат" [11, с. 53].

На мускульную природу этого явления указывает и Б.Яворский: "Моторное расчленение сплошной конструкции звуковой речи производится мускульными движениями – артикуляциями..." [15, с. 43].

В "Школах игры" на музыкальных инструментах нередко даётся описание пальцевой техники, механизмов движения кисти, плеча, корпуса. Достаточно часто можно услышать выражения: "Клавиши надо ударять решительно и энергично", "клавиша должна опускаться до полоски сукна", "большой палец держать немного ниже остальных" и т.д. Чтобы музыка звучала "нежно и сладостно", "энергично-горделиво" или "скорбно-моляще", необходим выбор соответствующих движений органов артикуляции. Таким образом, артикуляция и понимается как техника извлечения звука (способ, прием). Это так называемые "артикуляторная" (Ю.Степанов. [13, с. 65]) или "физиологическая" (Е.Головин [3, с. 47]) трактовка артикуляции.

По свидетельству А.Сокола, "в лингвистике также принята акустическая (физическая) классификация, которая дополняет артикуляторную" [12, с. 11]. В данной трактовке термина развивается первичное значение слова "акустический", как "относящийся к слуховому восприятию, представляющий звуки речи именно как звуки" [1, с. 38].

Рассуждая в начале книги "Артикуляция" о заимствовании данного понятия из лингвистики, И.Браудо отмечает: "Там говорят о той или иной степени ясности, расчленённости слогов при выговаривании слова ... в музыкальной теории под артикуляцией разумеется искусство исполнять музыку, и, прежде всего, мелодию, с той или иной степенью расчленённости или связности её тонов, искусство использовать в исполнении всё многообразие приёмов легато и стакато" [2, с. 3].

Однако в дальнейшем автор сосредотачивает внимание не на расчленённости и связности тонов, а связывает артикуляцию с произношением¹ одной ноты. Здесь он разграничивает два аспекта

---

¹ В книге "Артикуляция" И.Браудо предлагает "наряду с термином "артикуляция" ... употреблять как равноценный с ним термин "произношение"" [2, с. 3].

произношения: "Предлагаю всю область многообразных процессов внутри ноты назвать произношением (музыкальным) в широком смысле слова. ... Область явлений, связанных с описанным ограниченным видом процесса внутри ноты¹, я предлагаю назвать произношением в узком смысле слова (или артикуляцией). Определённое выше произношение в широком смысле слова (совокупность динамических, тембровых и интонационных изменений внутри ноты) и является тем родовым понятием, которое мы искали, и одним из видов которого является произношение в узком смысле слова" [2, с. 190–191].

Развивая изложенную выше трактовку И.Браудо, А.Сокол пишет: "... артикуляция может касаться не только долготы звука, как это мы видим у И.Браудо (этот вид артикуляции мы назовём долготной), но и динамики (динамическая артикуляция), и звуковысоты (звуковысотная артикуляция), и агогики (агогическая), и тембра (тембровая) и т.д. ... В конкретном экспрессивно-речевом музыкальном потоке все эти параметры взаимодействуют, определяя общий "звукотип", или характер произношения музыкального тона и его восприятие"² [12, с. 12].

Этой позиции мы и будем придерживаться в дальнейшем.

Аналогией "звукотипов" ("самых мелких элементов", "звуков речи") в музыкальном исполнительстве можно считать штрихи как "определённые формы звуков, возникающих в результате различной артикуляции" [11, с. 63].

В современном музыкознании существуют два подхода к толкованию "штриха": с точки зрения характера звучания и с точки зрения исполнительского приёма, с помощью которого достигается такой результат.

Подчас формулировки, употребляемые в различных трудах для определения понятия "штрих", недостаточно понятны. Так, Ф.Липс формулирует понятие "штрих", как "обусловленный конкретным образом содержанием характер звучания, получаемый в результате

---

¹ "... прекращению звука в течение временного интервала ноты. Нота подразделяется, таким образом, на часть звучащую и часть незвучащую, а процесс ноты состоит в переходе от звучащей части к незвучащей" [2, с. 191].

² Похожее понимание артикуляции встречаем и в языкознании: "Определённые типы моторных единиц порождают определённые, узнаваемые воспринимающим (и воспринимающий является главным моментом во всей системе общения) "звуковые типы", "звуки речи" или фонемы, служащие "целям человеческого общения" [3, с. 40].

определённой артикуляции" [8, с. 35]. Сразу возникает вопрос: "характер звучания" чего (тона, мотива, фразы или еще чего-то)?

Б.Егоров утверждает, что это "... характерные формы звуков, получаемые соответствующими артикуляционными приёмами в зависимости от интонационного содержания музыкального произведения" [6, с. 119]. Однако, говоря о "форме звуков", получаемых соответствующим артикуляционным приёмом, он сам же оговаривает условность такого толкования: "Ведь звук представляет собой определённый вид энергии и распространяется во все стороны, и его нельзя буквально отождествлять с овалами, прямоугольниками, квадратами и другими фигурами одноплоскостного изображения" [Там же, с. 144].

Вместе с тем важность данных определений штриха состоит именно в том, что они концентрируют внимание, прежде всего, на звуковом результате, образно-звуковой палитре, а не на самом исполнительском приёме, которым достигается такой результат.

Существуют и другие определения штрихов, где акцентируется внимание на исполнительском приёме, которым достигается выразительный результат, т.е. на "физиологическом" аспекте идеи штрихообразования.

"Штрих – ... приём звукоизвлечения на музыкальном инструменте, имеющий выразительное значение ... основан на определенном характере движения смычка (или, соответственно, рук, пальцев, губ, языка) исполнителя – плавном, толчкообразном, отскакивающем и др., который порождает и особый характер звучания. Выбор штриха определяется содержанием интерпретируемого произведения, художественным замыслом исполнителя, фразировкой. Основные штрихи *legato, staccato, detache, spiccato*" [9, с. 646].

Похожее толкование природы штриха мы находим и в классическом труде И.Браудо "Артикуляция": "Часто осуществление определенной манеры связывать или расчленять тоны требует применения определённого технического приёма извлечения звука: определённого штриха у струнных, смены дыхания, применения простого или двойного языка у духовых, определённого движения руки пианиста... для осуществления определенной динамики иной раз может потребоваться определённый штрих и, следовательно, определённое артикулирование" [2, с. 16–17]. И далее: "Через приём определённого штриха (игрового движения, осуществляющего то или иное произношение)..." [Там же, с. 17].

Эти высказывания раскрывают представление И.Браудо о штрихе как о явлении конкретно инструментальном, предполагающим достижение одного и того же звукового результата на разных музыкальных инструментах посредством различных элементов исполнительской техники.

Как видим, в одних случаях штрих предстает перед нами как выразительный акустический результат (или артикуляционный приём в акустическом аспекте), в других – как способ звукоизвлечения (артикуляционный приём в физиологическом аспекте). Не вызывает сомнения и то, что в различных определениях музыкальной артикуляции и штриха и физиологический, и выразительно звуковой аспекты являются главными, определяющими факторами.

Как бы уточняя эту позицию, Т.Докшицер пишет: "Если способы выполнения штрихов на различных инструментах имеют свою природу и свои особенности, то по характеру звучания штрихи должны быть близкими на всех инструментах" [4, с. 65].

Развивая эту мысль, А.Сокол предпринимает попытку разграничения понятий "артикуляции" и "штриха": "В них есть общее и различное, интегрирующие и дифференцирующие признаки. ... Здесь верно отмечено, что "характер звучания" (связно, отрывисто и т.д.) является общим для всех инструментов, а способы исполнения – голосом, смычком, руками, ногами – могут быть различными. Поэтому можно чётко разграничить: действия, производимые для достижения необходимого произношения – это артикуляционные приёмы (руками, ногами, голосом); характер звучания – само произношение ("выговор, воспроизведение звуков"), то есть артикуляцию; и их суммарный результат – конкретный образно-выразительный штрих. Таким образом, артикуляция как эталон произношения моментов интонирования в соответствии с их художественным смыслом является центром в структуре приём – артикуляция – штрих, где приём является самым мобильным элементом структуры, а признак характера интонирования – самым стабильным" [12, с. 14].

Хотелось бы заметить, что характер звучания (то, что по определению А.Сокола есть само произношение) можно определить только в результате произношения. В данном контексте характер звучания наиболее соответствовал бы понятию "штрих" (в акустической трактовке), так как это присуще результату артикуляционного процесса (применения характера артикуляционного приёма), а не самому

процессу. Утверждение, что "характер звучания" (связности или раздельности) является общим для всех инструментов, довольно спорно. Достаточно сравнить воплощение связности или раздельности на инструментах с постоянными тембро-динамическими характеристиками (клавесин, орган) с возможностями сопряжения смежных звуков на инструментах с переменным, свободным "тембро-динамическим ладом" (скрипка, фортепиано, баян).

Мысль о том, что "штрих" является артикуляцией, находим у Г.Зайцева в статье "О сущности и содержании понятия "штрих" в исполнительстве на баяне и аккордеоне": "Штрих есть исполнительская артикуляция, реализуемая в звучании конкретного музыкального инструмента или голоса посредством различных элементов исполнительской техники" [5, с. 24].

Однако, несмотря на то, что автор предпринимает попытку унифицировать акустический и физиологический аспекты в формулировке термина "штрих", он всё же не даёт внятного разъяснения особенностей соотношения понятий "штрих" и "артикуляция".

Представляет интерес понимание штриха М.Имханицким: "Штрих – это характерная деталь артикуляции, определяющая в ней меру связности-раздельности и акцентности-безакцентности каждого из сопряжённых между собой звуков. Иными словами, штрих – это конкретизация произношения музыкально-синтаксического образования на уровне фонетики" [7, с. 29].

В данной формулировке имеется очень важное уточнение, что штрих – качество произношения, ограниченное фонетическим уровнем. Вместе с тем, автор не даёт ясного представления артикуляции, отличного от понимания штриха. По его мнению, "артикуляция – это характер произношения синтаксических элементов музыки, определяемый связностью-раздельностью и ударностью-безударностью сопряжённых между собой звуков" [7, с. 6].

Мера (в штрихе) и характер (в артикуляции) связности-раздельности по сути являются одним и тем же качеством произношения. Вместе с тем утверждение автора, что артикуляция относится только к синтаксическому уровню, так же является довольно дискуссионным.

Как видим, попытка разграничить понятия "штрих" и "артикуляция" оставляет больше вопросов, чем ответов. Сравнивая определения артикуляции и штриха, мы обнаруживаем в них больше общего, чем различного. Поэтому наиболее логичным можно считать штрих

видовым проявлением артикуляции. Подтверждение такого подхода находим в определении артикуляции из "Энциклопедического словаря": "... способ исполнения на музыкальном инструменте или голосом ... определяется слитностью или расчлененностью последних. Основные виды артикуляции – легато, стаккато, портаменто, глиссандо. Технически связана с приёмами движения руки (её частей) при ведении смычка, ударе по клавише. В пении артикуляция зависит от способа пользования голосовым аппаратом" [9, с. 43].

Здесь прямо указывается, что основными видами артикуляции являются штрихи: в акустическом (*легато*, *стаккато* и т.д.) и в физиологическом (способ исполнения на музыкальном инструменте или голосом) аспектах.

Предлагаем следующее определение штриха:

- штрих – это артикуляционный приём, определяющий меру связности-раздельности и акцентности-безакцентности звуков или созвучий, реализуемый в звучании конкретного музыкального инструмента или голоса.

Вернёмся к понятию "артикуляция".

В некоторых определениях музыкальная артикуляция рассматривается на уровне тонов или их соотношений [9, с. 43]. Термином "артикуляция" музыканты часто обозначают внутреннюю организацию и взаимодействие мотивов (по принципу членения или объединения), элементов музыкального процесса.

Так, С.Шип считает, что "артикуляция (от лат. *articulo* – внятно выговариваю) – это мера засчленённости и слитности соседних тонов и фрагментов музыкального интонирования" [14, с. 124].

Сфера проявлений артикуляции иногда расширяется не только до уровня синтаксиса, но и до масштабов музыкальной формы в целом. К примеру, И.Браудо отмечает, что: " < ... > действие артикуляции можно наблюдать в явлениях самых различных масштабов" [2, с. 19–20].

Однако, несмотря на очевидность функционирования артикуляции на самых различных уровнях системной организации музыкальной ткани, следует отметить, что в музыкознании уровень музыкального произведения как художественного целого в артикуляционном воплощении практически не рассматривался.

Так как основными факторами музыкальной артикуляции являются разделение и объединение, можем предложить рабочее определение музыкальной артикуляции:

- музыкальная артикуляция – это художественно мотивированное взаимодействие разделения и объединения элементов музыкальной ткани, реализуемое в звучании музыкального инструмента или голоса соответствующими средствами исполнительской техники.

Здесь имеется в виду исполнительское разделение музыкальной ткани не только по горизонтали, но и в фактурном (вертикальном, глубинном) соотношении голосов.

Литература

1. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов / О. Ахманова. — М. : Сов. энциклопедия, 1966. — 608 с.
2. Браудо И. Артикуляция: О произношении мелодии / И. Браудо ; под ред. Х. С. Кушнарева. — [2-е изд.]. — Л. : Музыка, 1973. — 197 с.
3. Головин Ё. Введение в языкознание / Ё. Головин. — [3-е изд., испр.]. — М. : Высшая школа, 1977. — 302 с.
4. Докшицер Т. Штрихи трубача / Т. Докшицер // Методика обучения игре на духовых инструментах : [сб. статей]. — М. : Музыка, 1978. — Вып. 4. — С. 48—71.
5. Зайцев Г. О сущности и содержании понятия "штрих" в исполнительстве на баяне и аккордеоне / Г. Зайцев // Теория и практика профессиональной подготовки учителя музыки: [сб. научных трудов / под ред. А. С. Петелина, О. И. Спорыхиной]. — Воронеж : Воронежский государственный педагогический университет, 2003. — Вып. 17. — 148 с.
6. Егоров Б. К вопросу о систематизации баянных штрихов / Б. Егоров // Баян и баянисты. — М., 1984. — Вып. 48. — С. 104—128.
7. Имханицкий М. Новое об артикуляции и штрихах на баяне / М. Имханицкий. — М., Российская академия им. Гнесиных, 1997. — 44 с.
8. Липс Ф. О переложениях и транскрипциях / Ф. Липс // Баян и баянисты : [сб. статей сост. и общ. ред. Ю. Т. Акимова]. — М., 1977. — Вып. 3. — С. 86—109.
9. Музыкальный энциклопедический словарь / [гл. ред. Г. В. Келдыш]. — М. : Советская энциклопедия, 1990. — 672 с.
10. Ожегов С. Словарь русского языка / С. Ожегов / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. — М. : Русский язык, 1988. — 750 с.
11. Пушечников И. Значение артикуляции на гобое / И. Пушечников // Методика обучения игре на духовых инструментах : сб. статей. — М. : Музыка, 1971. — Вып. 3. — С. 62—92.
12. Сокол А. Теория музыкальной артикуляции / А. Сокол. — Одесса : ОКФА, Одесская государственная консерватория им. А. В. Неждановой, 1996. — 208с.
13. Степанов Ю. Основы общего языкознания / Ю. Степанов. — [2-е изд.]. — М. : Просвещение, 1975. — 271 с.

14. Шип С. В. Музична форма від звуку до стилю : [навч. посібник] / С. В. Шип. — К. : Заповіт, 1998. — 386 с.

15. Яворский Б. Избранные труды / Б. Яворский. — М. : Сов. композитор, 1987. — 366 с.

Т. 2. — Ч. 2. — 366 с.

УДК 008(477.51) [783]

Л.А.Дорохина

Деятельность хора Черниговской духовной семинарии в контексте музыкально-просветительских традиций начала XX ст.

У статті розглядаються основні напрямлення, тенденції та особливості розвитку співацької діяльності хору чернігівської Духовної семінарії на початку XX століття.

Ключові слова: богослужбний спів, регент, репертуар, духовний концерт.

В статье рассматриваются основные направления, тенденции и особенности развития певческой деятельности хора Черниговской духовной семинарии в начале XX столетия.

Ключевые слова: богослужбное пение, регент, репертуар, духовный концерт.

The article discusses the main directions, tendencies and peculiarities of performance in 20th century.

Key words: sacred singing, precentor, repertoire, sacred concert.

Вопросы регионального развития тех или иных музыкальных жанров, и в частности, храмового пения, долгие десятилетия пребывавшего практически в полном забвении, в настоящее время находится в зоне постоянного интереса исследователей. Изучение особенностей развития культуры в тех или иных регионах позволяет создать правдивую и многогранную картину культурного процесса нашей страны.

Культурную жизнь Чернигова начала XX века невозможно представить без развитой традиции богослужбного пения – в больших и малых храмах, в духовных концертах и, конечно же, в учебных заведениях.

Черниговская духовная семинария – старейшее на Левобережной Украине духовное учебное заведение (основана в 1776 году путем реорганизации Черниговского коллегиума). Исторические данные,

материалы периодики, архивные документы дают основание считать, что духовно-певческая культура в Черниговской духовной семинарии в это время находилась на высоком уровне и есть возможность воссоздать достаточно полное представление о музыкально-просветительской деятельности семинарского хора, который играл важную роль не только в религиозном, но и эстетическом, нравственном воспитании общества.

По свидетельству авторитетного исследователя богослужебного пения И.Гарднера, "церковный хор в высшем и среднем учебном заведении не был, строго говоря, случайным хором, собираемым только к известному случаю: богослужение, по крайней мере, праздничное, совершалось в церкви учебного заведения регулярно, и поэтому хор имел постоянную задачу и известную ответственность" [3, с. 568]. В таких хорах, как правило, пели учащиеся с ярко выраженными музыкальными данными. Традиционно хорами духовных учебных заведений руководили преподаватели церковного пения или талантливые, обладавшие хорошими вокальными данными и знающие регентское дело, воспитанники этих духовных учебных заведений.

В Черниговской духовной семинарии с 1899 по 1912 годы учителем церковного и регентом хора был Г.Зосимович, а с 1912 годам – М.Ступницкий¹. Иногда воспитанники духовных семинарий, получившие уже первые певческие навыки в духовных училищах, работали с семинарским хором под руководством опытных регентов – преподавателей церковного пения. Так, в период обучения в Черниговской духовной семинарии в управлении хором принимали участие такие выдающиеся в последствии личности, как Павел Тычина (1913–1915) и Григорий Веревка (1910–1916). Оба они выполняли функции субрегентов². Традиционно субрегенты управляли пением хора на богослужениях и торжественных актах. Так, черниговская пресса в 1915 году сообщала, что пением семинарского хора во время крестного хода в день праздника Вознесения и пением на Литургии и Всенощной при "торжестве освящения в Лялическом дворце управлял воспитанник

---

¹ *Специальное регентское образование М.Ступницкий получил в регентских классах Придворной Певческой капеллы. В 1912 году по рекомендации И.Тернова, регента Митрополичьего хора Александро-Невской лавры (Санкт-Петербург), был направлен в Чернигов для поднятия церковно-певческого дела.*

² *Субрегент – помощник регента.*

Г.Вережка" [8, 1915, №35–36, с. 2–3]. По мнению биографа Г.Вережки – С.Козака, именно церковно-певческий опыт, приобретенный Г.Вережкой в Чернигове, а также хормейстерская работа с семинарским хором под руководством таких известных в то время регентов, как Г.Зосимович и М.Ступницкий, в значительной мере определили направление творческой деятельности будущего композитора, дирижера и хормейстера [4, с. 43].

До 1912 года богослужебно-певческая и музыкально-просветительская деятельность, а также репертуарное направление семинарского хора отмечены стабильной традиционностью. На храмовых праздниках, торжественных актах и религиозно-нравственных чтениях, как правило, исполнялся общеизвестный прихожанам клиросный репертуар, причем преимущественно песнопения Литургии. Узкий круг репертуара был обусловлен тем, что регенты духовных учебных заведений пользовались, как правило, господствовавшим в церковной хоровой практике, обязательным для всех храмовых хоров Обиходом Бахметева, печально известным многочисленными стилистическими погрешностями (противоуставные сокращения, произвольные подмены гласовых напевов, противоречия между природой церковных напевов и принципами их гармонизации и т.д.) [3, с. 436]. Репертуар семинарского хора включал и авторские духовные произведения украинских композиторов Д.Бортнянского и А.Веделя.

Следует заметить, что подобное направление в выборе песнопений было традиционно для большинства хоров духовных учебных заведений Российской империи. "Репертуар таких хоров ограничивался самым необходимым и годами не менялся", – замечает И.Гарднер [3, с. 568]. Это было вызвано двумя основными причинами: недостаточным числом специально образованных и стилистически обученных регентов и ограниченным количеством репетиционных занятий: "Положенного по программе времени для хорового пения было совершенно недостаточно и это представляло собой довольно большую нагрузку для учащихся" [Там же].

Однако явно выраженные черты традиционности и статичности, свойственные богослужебно-певческой деятельности и репертуарному направлению хора Черниговской духовной семинарии, стали решительно преодолеваются с 1912 года. "Свежее дыхание" в деятельность хора внес приглашенный в 1912 году в Чернигов профессиональный регент Михаил Ступницкий.

Какие же тенденции приобрело репертуарное направление хора в 1912–1917 годах?

Не вызывает сомнения, что репертуарная политика любого музыкального коллектива, и храмового хора в том числе, во многом обусловлена профессиональными качествами руководителя, а в некоторых случаях находится в зависимости от музыкального вкуса вышестоящего руководства.

Так, из воспоминаний П.Тычины известно, что большое влияние на формирование репертуара семинарского хора оказал вновь назначенный на должность ректора Алексей Баженов (1911)¹. "По его совету (а сам он в прошлом был регентом Киевской духовной академии) наш хор, вместо устаревших песнопений, исполнял произведения Глинки, Чайковского, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова, Гречанинова, Кастальского, Чеснокова" [6, т. 11, с. 280, 501]. Новаторские взгляды А.Баженова на богослужбное пение дали возможность хору не просто обновить репертуар, расширить его границы, но и положили начало знакомству воспитанников семинарии с новой духовной музыкой современных композиторов, представителей Московской школы. Следующее упоминание (после воспоминаний П.Тычины) об исполнении хором духовной семинарии произведений Нового направления приходится на 1914 год. Именно тогда песнопения Н.Компанейского ("Тропарь святому Кресту") и Ф.Мясникова ("Хвалите имя Господне") были исполнены хором в духовном концерте [2, 1914, №8–9, с. 119]. Следует заметить, что с назначением на должность регента хора духовной семинарии М.Ступницкого концерты духовной музыки в этом учебном заведении стали явлением регулярным.

Одним из значительных событий духовной и культурно-музыкальной жизни Чернигова того времени было совершение литургии Иоанна Златоуста на греческом языке, посвященное памяти трех великих святителей православной церкви: Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста. Торжественное богослужение происходило в церкви Черниговской духовной семинарии при пении семинарского хора. Известно, что специально для этого богослужения регентом Санкт-Петербургского митрополичьего хора И.Я.Терновым были присланы ноты Литургии на греческом языке известного музыкально-общественного деятеля, композитора XIX века Г.Ломак-

---

¹ А.Баженов – потомок архитектора В.Баженова.

на. Журнал "Вера и жизнь" писал: "Особенно много пришлось поработать хору. Песнопения Литургии своеобразного величественного напева потребовали от хора немалых трудов, увенчавшихся большим успехом. Большую помощь при подготовке этой Литургии оказал преподаватель греческого языка в семинарии, природный грек, кандидат богословия С.П.Кехгиопуло" [2, 1914, №3, с. 95]. Известно, что столь неординарное событие вызвало огромный интерес у жителей Чернигова, в результате чего "семинарская церковь была полна, как в первый день Пасхи".

Не вызывает сомнения, что, кроме "великого идейного значения, как наглядного выражения единения русской церкви и греческой", разучивание и исполнение этой Литургии имело еще и познавательное, музыкально-просветительское значение как для самих хористов, так и для прихожан.

Однако не только богослужебный репертуар исполнял хор духовной семинарии. Местная пресса того времени периодически сообщала о проведении в семинарии литературно-музыкальных и семейных вокально-музыкальных вечеров. Такие мероприятия происходили в форме концертов. Как правило, кроме хора, в них принимали участие солисты, вокальные ансамбли, оркестры (в семинарии были симфонический и духовой оркестры, оркестр балалаечников), а иногда и чтецы. Программа литературно-музыкальных вечеров была сугубо светской. В репертуаре хора духовной семинарии были произведения А.Архангельского, Л.Бетховена, А.Даргомыжского, П.Чайковского и других композиторов [2, 1916, №5–6, с. 18; 5, 1908, №22, с. 873; 7, 1901, №19, с. 681]. Важно отметить, что именно в этом духовном учебном заведении Чернигова, более чем в других, проявлялся интерес к украинской народной музыке. Об этом свидетельствуют воспоминания Г.Веревки и П.Тычины о годах, проведенных в семинарии, причем известно, что на одном из концертов хор под управлением Г.Веревки исполнял пеню "Верховино, ти світку наш". В репертуаре хора было много народных песен, в частности, "Кучерява Катерина", "Чоловік сіє жито", "Козаченьку, куди йдеш?" [4, с. 42; 5, 1901, №19, с. 681]. "В 1915 році в Чернігові виконувалися (як я був субрегентом хору великого) "Підземні ковалі" Людкевича, теж і Стеценко: "Сон" і "Рано вранці" з оркестром", – вспоминает П.Тычина [6, т. 11, с. 290].

Заметим, что черниговская пресса воздерживалась от сообщений об исполнении хором духовной семинарии украинской национальной музыки. Надо полагать, что это было связано с известным негативным

отношением имперской власти к любым проявлениям украинского национального духа.

Несмотря на существование запретов исполнения украинских произведений воспитанниками духовных учебных заведений, этот репертуар все же пробивался. Важно заметить, что движение это было из среды богослужебного пения, получившей уже первые профессиональные навыки хорового исполнения.

Литература

1. Васюта О. П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII—XIX ст. : істор.-культуролог. дослідження / О. П. Васюта; ред. О. Б. Коваленко. — Чернігів: РВК "Деснянська правда", 1997. — 212 с.
2. Вера и жизнь (журнал черниговской епархии). — 1912—1917.
3. Гарднер И. Богослужебное пение русской православной церкви : [в 2 т.] / И. Гарднер. — Нью-Йорк, 1978.
4. Козак С. Григорій Верьовка : [біографічна повість] / С. Козак. — К. : Молодь, 1981. — 232 с.
5. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (часть неофициальная). — 1885, 1895-1911.
6. Тичина П. Зібрання творів : [у 12 т.] / П. Тичина. — К. : Наукова думка, 1988.
Т. 12. — 1988.
7. Черниговские епархиальные известия (часть официальная). — 1885, 1895—1911.
8. Черниговский церковно-общественный вестник (периодическое издание Черниговской епархии). — 1914—1917.
9. Черниговское слово. — 1908, 1910, 1915.

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94(477.51)"17"

Г.М.Дудченко

Ніжинські дворянські роди за списком 1787 р.

В публікації подається один із ранніх дворянських списків Ніжинського повітового дворянства, датований 1787 р. Документ важливий тим, що змальовує широку панораму життя повітової дворянської корпорації в кінці XVIII ст. Автор, спираючись на попередні генеалогічні дослідження В.Модзалевського та Г.Милорадовича, а також архівні матеріали, розкриває історію ніжинських дворянських родів, зазначених у публікованому списку.

Ключові слова: дворянство, формулярний список, нобілітація, генеалогія, родовід.

В публикации подан один из ранних дворянских списков Нежинского уездного дворянства, датированный 1787 г. Документ важен тем, что рисует широкую панораму жизни уездной дворянской корпорации в конце XVIII в. Автор, используя прежние генеалогические исследования, а также архивные материалы, описывает историю нежинских дворянских фамилий, чьи представители были внесены в опубликованный список.

Ключевые слова: дворянство, формулярный список, нобилитация, родословная книга, генеалогия.

In publications day one of the early list Nizhin nobleman district gentry dated 1787. The Document important that draws the broad panorama to lifes district nobleman corporation at the end XVIII s. The Author using former of the study, as well as archive material describes the history an Nizhin nobleman surname whose representatives were contributed in published list.

Key words: gentry, formular list, pedigree, genealogy, genealogical book.

Історія еліти є складовою одного з найбільш перспективних напрямів сучасної української історичної науки – соціальної історії. Дослідження історії окремих соціальних груп (станів, класів, територіальних та професійних корпоративних громад, статусних об'єднань, родин) дозволяє більш глибоко відобразити історичний процес у всій його суперечливості, багатоаспектності, неоднозначності. Особливо велике значення має вивчення історії вищих станів українського суспільства як в силу тривалого нехтування, з боку істориків, народницької школи та радянської історіографії, так і в силу того, що саме ці стани, займаючи привілейоване становище, маючи найвищий освітній потенціал та матеріальні ресурси, визначали як загальні вектори суспільного розвитку українського соціуму, так і структури його буденного життя.

Історія корпоративної громади Ніжинського дворянства, будучи складовою станової історії українського дворянства, належить до найменш висвітлених тем. Публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст., побудовані на багатих архівних матеріалах Чернігівської губернії, лише частково зачіпали дворянство Ніжинського повіту. Зокрема, Милорадович [2; 3] і Модзалевський [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12] висвітили генеалогічні аспекти історії деяких дворянських родів Ніжинського повіту. Під час Другої світової війни багатющий архів Чернігівської області і, зокрема, фонди Чернігівського губернського дворянського зібрання, губернського та повітових предводителів дворянства було втрачено (за винятком не чисельних справ). Відтак можливість комплексного дослідження історії Чернігівського дворянства на сьогодні значно обмежені. Між іншим, архівні матеріали, що зберігалися у Ніжині, залишилися не пошкодженими. Мова йде, зокрема, про фонд №343 Ніжинського предводителя дворянства, який на сьогодні зберігається у Ніжинському відділі Чернігівського обласного державного архіву і нараховує 1142 справ датованих від 1769 р. до 1866 р. Зазначений великий архівний комплекс може стати основою для детального дослідження історії Ніжинської повітової дворянської корпорації.

Пропонований автором документ зберігається у справі №19 фонду Ніжинського повітового предводителя дворянства (арк. 1–12). Як зазначається в супровідному "сообщению", датований він 30 червня 1787 р. і являє собою чорновик списку дворянських родів, що володіли нерухомою маєтністю у Ніжинському повіті. Складений список був на вимогу Чернігівського намісницького правління (надісланого в Ніжин 2 травня 1787 р.) для нижнього ніжинського земського суда, куди і був, очевидно, надісланий чистовий варіант.

Документ зберігся не в повному обсязі, а доводить список дворян до літери М (останній запис – Мале(і)шевич Петро). У справі порядок

сторінок документу порушений або від початку при першому зшиванні справи або пізніше при реставрації, тому автору довелося відновити первісний порядок записів.

Публікований документ є хронологічно першим списком Ніжинського дворянства, що дійшов до нашого часу. Як зазначається у супровідній записці, він створювався у канцелярії повітового предводителя на основі "прежних" дворянських списків, які почали складатись в українських губерніях після імперської станової реформи 1785 р. На жаль, ані попередніх списків, ані чистового варіанту надісланого у нижній земський суд відшукати не вдалось.

На думку автора, ще один варіант цього списку було надіслано і в Чернігівське губернське дворянське зібрання для складання родословної книги дворянства Чернігівської губернії 1788 р. Зокрема, про це свідчить те, що дані зазначеної книги дублюють інформацію подану у списку.

Важливою особливістю публікованого списку є те, що в першій графі укладачі вмістили крім імені та віку глави дворянської родини ще і його походження. У подальших списках ця інформація буде випускатися. Зазначена особливість дозволяє визначити як соціо-етнічно ідентифікували себе ніжинські дворяни у кінці XVIII ст.

Разом із публікацією було збережено орфографію за винятком двох випадків:

1. У рукописі важко розібрати великі і малі літери, тому ми для зручності великими буквами позначимо лише власні імена та географічні назви.

2. У рукописі частина слів написана зливо, для зручності прочитання і розуміння тексту ми практикували роздільне написання слів.

Подаючи додаткові відомості про ніжинські шляхетсько-старшинські роди, представники яких внесені у публікований фрагмент списку, автор використовував наступні джерела:

1. Відомість про ніжинську шляхту, датована квітнем 1784 р. (далі Відомість 1784 р.). Являє собою перелік документів поданих представниками ніжинської шляхти в Чернігівське дворянське зібрання для доказу свого дворянського походження. Відомість зберігається в Чернігівському історичному музеї і була опублікована у 2008 р. [1].

2. Родословні книги дворянських родів Чернігівського намісництва 1788 та 1790 рр. (далі Родословна книга 1788 р. та Родословна книга 1790 р.). Зазначені книги були складені у 1788 та 1790 рр. на основі поданих з повітів дворянських списків. Оригінали книг зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. М. Вернадського [14; 15; 16; 17; 18; 19].

3. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — Т. 1—2. — СПб., 1901.

4. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 1–4. — К., 1908—1914.

5. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — Т. 5. — Вип. 1–5. — К. ; СПб., 1996—2004.

Текст документа

Имя и прозвание дворянина в том уѣздѣ имѣніем недвижимымъ владѣющаго и его лѣта	Холость или женатъ и на комъ или вдовъ	Много ли дѣтей мужскаго или женскаго пола и ихъ имена и лѣта	Сколко за нимъ по последней ревизіѣ наследственных или купленнихъ или въ новъ пожалованныхъ или въ приданое полученныхъ состоитъ и во сколькохъ селахъ или деревняхъ	В уѣздѣ ли живетъ тотъ дворянинъ или въ отлучки	Какого онъ чина	Въ какой именно службѣ или въ отставки
Григорій Афанасѣвъ сынъ Аксютовъ .68. лѣтъ породы козачей	холость		по послѣдней ревизіи за нимъ состоитъ наслѣдственных Борзенского [...] въ селѣ Переясловки мужскаго пола .1. а жен[...] душъ	живетъ въ Нежинскомъ уездѣ въ селѣ Липовомъ Рогѣ	войсковой товарищъ	Въ службѣ военной въ Нѣжинскомъ карибинерномъ полку
Федоръ Андреевъ сынъ Андреевскій .56. лѣтъ породы малороссийской	женатъ надочерѣ свѣщенника Федора Кониского Ксеніи	имѣетъ сына Данила вчинѣ въ арміи Порутчика .26. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоитъ купленнихъ имъ и мн[...] жительствующихъ въ гордѣ	живетъ въ городѣ Нѣжинѣ	Коллежский ассесоръ	въ верхней Черниговской расправы стряпчимъ

			<p>НѢжинѢ мужс[...] пола .16. аженска .24. и</p> <p>нѢжинского уѢзд[...] въ хуторѢ Приурочище Бобрику состоящемъ мужеска .6. аженска .4. всего обоего пола .50.</p>			
<p>Сьдоръ Армашевский .45. лѢтъ сынъ сотничей породы малороссийско й дворянской</p>	<p>женать надочер Ѣ сотника Девиц-кого Борсука КатеринѢ</p>	<p>дѢтей имѢеть сыновей Ивана .11. Гаврила .8. Григорій .13. и Георгий .6. летъ</p>	<p>по послѢдней ревизии [...] им Состоить наслѢдственн их уѢзда НѢжинского въ селе Веркѣвки обоего пола [...] душъ иоколо оного въ футорахъ Ти[...] .30. Варамицкомъ (?) .16. Березинского въ се[...] СмоляжѢ .13. Занки (?) .5. Борзенского вселѢ [...]стовцѢ .21. да за женою его въ приданое полученных НѢжинского уЕзда въ селѢ</p>	<p>живет Ѣ нѢжинског о уезда въ селѢ Веркиевки</p>	<p>Коллежский ассесоръ</p>	<p>въ статско й служби в Нежинской нижней расправ Ѣ судией</p>

			Кукш[ине] всего .485. душъ			
Павель Армашевский .48. лѣтъ сынъ сотничей породы малороссийско й дворянской	женать на козачей дочери Пелагїи	дѣтей имѣеть сыновей Ивана .12. Павла .10. Петра .9. Михайла .7. Филипа .5. и дочь Анастасия .2. леть	по послѣдней ревизїи за ним состоитъ наслѣдствен их обоего пола душъ людей уѣздовъ Борзенского въ селѣ Берестовцѣ .11. и Березинского въ селѣ Великой Кошелівки .9. всего .20. душъ	живетъ въ Борзе нского о уѣзда въ селѣ Берест овцѣ	Войск овий товари щъ	въ службѣ
Иванъ Якимовъ сынъ Божковскїй .66. лѣтъ породы малороссийско й дворянской	женать на дочерѣ мѣщани на Нежинск ого Кирила Смаги Татїянѣ	имееть сына Андрея .29. леть	людей не имѣеть	живетъ въ городѣ Нѣжинѣ	дворян ской опеки протоко олисть	въ статско й службѣ
Софія Васильева дочь Болбинская .50. лѣтъ породы греческой	вдова	дѣтей имѣеть сыновей Ивана .20. Ивана .17. дочерей Елисавету 20 и Марию 16 леть	людей не имѣеть	живетъ въ городѣ Нѣжинѣ	жена умяръ шего полко вого хору жого Конд рата Болбин ского	

<p>Иванъ Бондаревский .38. лѢтъ сынъ козачей</p>	<p>женать на дочерѢ козачей МарьянѢ</p>	<p>имѢеть дочь Пелагію .11. лѢтъ</p>	<p>людей не имѢеть</p>	<p>живет Ѣ Нежи н- ского уѢзда въ местеч- чку Носов ки</p>	<p>Войск овой товари щѢ</p>	<p>въ службѢ в Тверско м карабин ерном полку</p>
<p>Федоръ Вильмовъ сынъ Фон БринкѢнь .40. лЕть</p>	<p>женать на дочерѢ умяршег о хоружог о Генераль ной артилері и Ивана Раковича Маріи</p>	<p>дѢтей имѢеть сына Димитрия 7 и дочерей Елисавету .10. и Олгу .9. лѢтъ</p>	<p>по послѢдней ревизіи за ним состоитъ по уступки от жени его въ НѢжинскомъ и Прилуцкомъ уѢздахъ въ селѢ Сальномъ въ слободѢ СтепановкѢ въ деревнѢ ШняковкѢ и въ селѢ Лапинцахъ мужеска пола .244. а женска .230. душъ да самимъ имъ куплею приобрѢтени ыхъ въ селѢ ОбѢчѢвъ обоего пола .20. и въ мѢстечку Монастирищ и тожъ обоего пола .20. и</p>	<p>живет Ѣ Прилу цкого уѢзда въ селѢ ОбѢче въ</p>	<p>Подпо лковн икъ</p>	<p>въ отставк Ѣ</p>

			всего обоего пола .517. душъ			
Григорий Павловъ сынъ ВелентѢй .54. лѢтъ породы малороссийско й дворянской	женать на второй женѢ АннѢ	дѢтей имѢеть сыновей АндрѢя 24 Ивана .22. Василия .18. Петра .13. и дочерей Евдокию .16. да Пелагію .10. лѢтъ	по послѢдней ревизіи за ним состоитъ малороссийск ихъ посполитыхъ людей душъ .6. въ городѢ НѢжинѢ	живет въ город Ѣ НѢжи нѢ	Войск овой товари щъ	въ статско й службѢ
Иван Павловъ сынъ ВелентѢй .53. лѢтъ породы малороссийско й дворянской	женать на дочерѢ значково го товарищ а Данила Подгайск ого Софїи	дѢтей имѢеть сыновей Ивана .23. Стефана .20. Луку .14. и дочь Елену .16. лѢтъ	по послѢдней ревизіи за ним состоитъ куплею приобрѢтнн ыхъ НѢжинского уѢзда въ селѢ ДорогинкѢ мужеска пола .10. и женска .15. всего .25. душъ	живет Нежи нског о уѢзда въ селѢ Дорог инкѢ	Войск овой товари щъ	въ службѢ
Иванъ Веснинский .68. летъ сынъ священническ ий	женать на дочерѢ священн ической Евдокии Савицко й	дѢтей имѢеть сыновей Евфрема .29. лѢтъ въ чинѢ порутчика Степана .25. лѢтъ въ чинѢ полкового лекаря и дочерей виданних замуж Татяну и Анастасію и Марію	людей не имѢет	живет въ город Ѣ НѢжи нѢ	Войск овой товари щъ	Въ военной службѢ въ НѢжинс комѢ Кариби нернемъ полку

<p>Яковъ Володковский .58. летъ сынъ полкового осавула породы малороссийско й дворянской</p>	<p>женать на дочерѢ бунчуков ого товарищ а Василя Савича ТатиянѢ</p>	<p>дѢтей имѢеть сыновой Григорія .22. Ивана .16. Андрея .2. и дочерей Анну .23. Ирину .15. Параскевію .13. Евхросинію .9. Катерину .7. Анастасію .5. и Марію Іго лѢтъ</p>	<p>по послѢдней ревизіи за ним состоитъ НѢжинского уѢзда въ селѢ Володковой ДѢвицѢ и въ хуторѢ Хамовскомъ предками и самимъ имъ приобретенни х мужеска пола .34. а женска .53. да въ городѢ НѢжинѢ наслѢдственн их мужеска .25. а женска .22. всего обоего пола .134. души</p>	<p>живет Ѣ въ город Ѣ НѢжи нѢ</p>	<p>Бунчу ковьи й товари щѢ</p>	<p>В статско й службѢ въ нижнем Ѣ земском нѢжинс ком суде дворянс кимъ заседате лемъ</p>
<p>Михайло Стефановъ сынъ Волховский .36. лѢтъ породы малороссийско й дворянской</p>	<p>женать на дочерѢ секундъ майора Авраама Полянск ого Агафїи</p>	<p>имѢеть дочь Марію .8. лѢтъ</p>	<p>по послѢдней ревизіи за ним состоитъ наслѢдственн ихъ въ городѢ НѢжинѢ и НѢжинского уѢзда въ селѢ Синякахъ да в хуторѢ ВолодководѢ вицком обоего пола .138. душъ</p>	<p>живет Ѣ въ город Ѣ НѢжи нѢ</p>	<p>Надво рный совѢт никъ</p>	<p>въ статско й службѢ въ нѢжинс кой банково й конторѢ директо ромъ</p>

<p>Ивань Стефановъ сынъ Волховскій .52. лѣтъ породы малороссийско й дворянской</p>	<p>женать на дочери протопоп а борзенск ого Иоанна Дубянск ого Аннѣ</p>	<p>дѣтей имѣеть сына Григорія .27. у него жена Катерина Василюва дочь .22. лѣтъ у нихъ сынъ Стефанъ .1. года</p>	<p>по послѣдней ревизіи за нимъ состоятъ наслѣдственн ихъ и купленн ыхъ Нѣжинского уѣзда въ селѣ Синякахъ мужеска .36. а женска .37. всего обоого пола .73. души</p>	<p>живет ъ въ город ѣ Нѣжин ѣ</p>	<p>Прото поп Нѣжинского уѣзда</p>	<p>Въ службѣ</p>
<p>Г Игнатъ Ивановъ сынъ Гавриленков .60. лѣтъ козачей породы</p>	<p>женать на дочерѣ козачей Маринѣ Дѣденко вой</p>	<p>дѣтей имѣеть сыновей Семена .32. Игната .29. Федора .24. Кондрата .17. Антонія .8. Романа .1. дочерей Евдокію .9. Параскевію .6. и Матрону .4. лѣтъ</p>	<p>по послѣдней ревизіи за нимъ состоятъ по давности земской принадлежач ихъ Нѣжинского уѣзда въ мѣстечку Носовки обоого пола .14. душъ</p>	<p>живет ъ Нежинского уѣзда въ мѣстечку Носовки</p>	<p>Полковій асаула</p>	<p>Въ отставкѣ</p>
<p>Меланія Гампфева .32. дочь бригадира Андрея Журавского породы малороссийско й дворянской</p>	<p>вдова</p>	<p>имѣеть дочь Татіану .16. летъ</p>	<p>по послѣдней ревизіи за умершимъ мужемъ ей записаннихъ состоятъ наслѣдственн ихъ и купленн ихъ Нѣжинского уѣзда въ селѣ Синякахъ и хуторѣ Голенковском</p>	<p>живет ъ въ город ѣ Нѣжин ѣ</p>	<p>жена умѣршого гвардіи и подпоручика Густава Гампфа</p>	

			(?) да Киевского на мѣстничест ва в селѣ Погребахъ обоого пола .502. душѣ			
Евдокия Андреева Годилева Годлевская .40. лѣтъ породы дворянской	вдова	дѣтей имѣеть дочерей Татіану .15. Анну.8. и Катерину .4. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за умершимъ мужемъ ей записаннихъ состоить наслѣдственн ихъ в городѣ Нѣжинѣ мужеска пола .5. а женска .11. душ	живет ѣ въ город ѣ Нѣжи нѣ	жена умѣр шого войско вого товари ща Андре я Годил а	
Федор Годило Годьлевский .49. лѣтъ синь войскового товарища породи дворянской	женать на шляхетск ой дочерѣ Ксении Придатк овой	дѣтей имѣеть дочерей Наталію .12. Пелагію .8. Параскевію .5. и Татіану .2. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить наслѣдственн ихъ и куплею приобретенн ыхъ Борзенского уѣзда въ селѣ Прохорахъ мужеска .9. а женска .7. душъ	Живет ѣ въ Борзе нског о уѣзда въ селѣ Прохо рахъ	Полко вій писарь	въ отставк ѣ
Ивань Ивановъ сынъ Гордѣевъ .45. породи дворянской	женать на дочерѣ писаря суда гродског о нѣжинск ого Ивана	дѣтей имѣеть сына Ивана .4. и дочь Татіану .14. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить куплею приобрѣтенн ыхъ въ горгодѣ Нѣжинѣ мужеска пола .4. а женска	живет ѣ въ город ѣ Нѣжи нѣ	Колле жский ассесо ръ	въ статско й службѣ въ верхней черниго вской расправ и стряпчи

	Стасевич а Евдокии		.6. душъ НѢжинского въ хуторѢ подля деревнѢ Колесники мужеска .5. и женска .5. да Березинского уезда в селѢ ХотѢновки мужеска .11. а женска .18. всего обоого пола .49. душъ			м
Фома Грановскій .50. лѢтъ сынъ обозного полкового Леонтія Грановского	женать на дочери значково го товарищ а Петра Зимницк ого Евдокии Зимницк овне	дѢтей имѢть синовой Николая прапорщичьег о чина .24. Ивана сержанского чина .22. Петра прапорщичьег о чина .20. и дочь Софію .15. лѢтъ	по послѢдней ревизіи за ним состоитъ наслѢдственн ихъ въ горгодѢ НѢжинѢ и НѢжинского уѢзда в мѢстечку Веркиевки обоого пола .21. души	живет ъ въ город Ѣ НѢжи нѢ	Титул ярный советн икъ	въ статско й службѢ
Ж Умершого бунчукового товарища Исидора Журавского сыновья Василий Журавскій .30. лѢтъ породы малоро-	женать на дочери бунчуков ого товарищ а Герасима Завацког	дѢтей имѢть сыновой Петра .9. Ивана .4. и дочерей ВѢру и Надежду 8. да Марину 1 леть	по послѢдней ревизіи за умершимъ отцемъ ихъ записаннихъ состоитъ наслѢдственн ихъ	живут ъ НѢжи нског о уѢзда в мѢсте	Полко вій писарь Войск овій	въ отставк Ѣ въ

<p>ссійской</p> <p>Димитрій Журавский .28. лѣтъ породы малороссійской</p>	<p>о Евфросини</p> <p>холостъ</p>		<p>Нѣжинского уѣзда в мѣстечку Мринь мужеска .3. женска .7. в селахъ Плоском мужеска .5. женска .11. в Селищы мужеска .7. женска .14. итого обоего пола .45. душъ</p>	<p>чку Мринѣ</p>	<p>товарищ</p>	<p>службѣ въ Тверскомъ карабинерномъ полку</p>
<p>Андрей Жураковский .54. лѣтъ сынъ бунчукового товарища породы малороссийско й дворянской</p>	<p>вдовъ</p>	<p>Имеетъ дочь Меланію .32. лѣтъ</p>	<p>по послѣдней ревизии за ним состоитъ наслѣдственныхъ Черниговского и наместничества уездовъ Нѣжинского въ селахъ Безуловкии Липовомъ Рогѣ Борзѣнского и Березинского въ хуторѣ за Кошелѣвкою и Пушкарахъ мужеска пола .559. а женска .514. всего обоего пола .1064. душъ</p>	<p>живетъ Нѣжинского уѣзда в селѣ Безуловки</p>	<p>Бригадирь</p>	<p>не въ отставкѣ</p>

<p>Петръ Жураковскій .52. лѣтъ сынъ бунчуковаго товарища породы малороссійско й дворянской</p>	<p>женать на дочерѣ бунчуковаго товарища Федора Корецкаго Параскеви</p>	<p>дѣтей имѣть сыновей Павла .16. Андрея .9. дочерей Анастасію .28. Марію .26. Надежду .20. и Уляну .16. лѣтъ</p>	<p>по послѣдней ревизіи за ним состоитъ наслѣдственныхъ и въ приданое полученныхъ Черниговскаго намѣстничества уездовъ Нѣжинскаго въ селахъ Безуловки и въ хуторахъ Обсировскомъ Березинскаго въ хуторѣ Кошеліовскомъ Киевскаго намѣстничества уезда Пирятинскаго въ селѣ Погребахъ оножъ и Перевобѣ (?) Новгородскаго Северскаго намѣстничества уезда Суражскаго въ слободѣ Корецкаго завода въ селахъ Жовнецѣ и Столонѣ (?) въ хуторѣ Ж[...] он же</p>	<p>живетъ Нѣжинскаго уѣзда в селѣ Безуловки</p>	<p>Примеръ майоръ</p>	<p>въ отставкѣ</p>
--	---	---	--	---	-----------------------	--------------------

			[...] заводъ въ слободѣ Андриевкѣ и уезда Погарского въ деревнѣ Припутнѣ и въ селѣ Балакинѣ обоего пола .2155. душъ			
К Катерина Ерисва (?) дочь Кадигрובהа .70. лѣтъ породы греческой	вдова	дѣтей имѣеть сына Димитрія .30. дочерей Елисавету .32. и Наталию .20. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за умяршим мужем ѣй записанных состоитъ наследственных Нѣжинского уѣзда въ хуторѣ Бобрицкомъ мужеска пола .5. а женска .2. души	живетъ въ городѣ Нѣжинѣ	Жена умершего обозного полковника Василия Кадигрובהа	
Григорій Краснѣцкій .45. сынъ значковаго товарища породы малороссійской	женатъ на дочерѣ козачей Меланіи	дѣтей имѣеть сыновей Григорія .3. Якова .2. дочерей Марію .11. Ирину .7. и Марту .1. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоитъ наслѣдственных Нѣжинского уѣзда въ местечку Монастырщи обоего пола .28. душъ	живутъ Нѣжинского уѣзда въ мѣстечку Монастырщи	Полковникъ хоружий	въ отставкѣ

Матвей Католѣй .30. лѣтъ сынъ значкового товарища породы греческой	женат на дочерѣ коллежско го ассесора Степана Пасенка Пелаги	дѣтей имѣть дочерей Дарію .5. и Ефросинію .2. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдствен их Нѣжинского уѣзда въ селѣ Плоском обоого пола .62. души	живет ѣ Нѣжинско го уѣзда в селѣ Плоск омѣ	вахми стрѣ	въ отставк ѣ
Иванъ Католѣй .59. лѣтъ сынъ значкового товарища породы греческой	вдовѣ	дѣтей имѣть сыновей Федора .22. Павла .14. и Николая .12. дочерей Агафію .19. и Татиану .9. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдствен их Нѣжинского уѣзда въ местечку Мринъ мужеска пола .20. а женска .19. душъ	живет ѣ Нѣжинско го уѣзда в мѣсте чку Мрин ѣ	Войск овий товари щѣ	В статско й службѣ въ нижнем ѣ земском нѣжинс ком суде дворянс кимъ заседате лемъ
Максимъ Евстафиевъ сынъ Козинцовъ .34. летъ породы козачей	женат на дочерѣ козачей Татиане	дѣтей имѣть сыновей Петра .12. Ананія .5. и Максима .3. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить въ городѣ Нежинѣ обоого пола .5.душъ	живет ѣ въ город ѣ Нѣжин нѣ	Войск овий товари щѣ	въ службѣ въ Нѣжинс комъ карабин ерномъ полку
Тимофей Корсакъ .50. лѣтъ породы козачей	женатъ на вдове Марфѣ Семенов ой дочери	дѣтей имѣть сына Ивана полтора года дочерей Марію .15. и Феодосію .12. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить посполитихъ мужеска .12. а женска .10. душъ в городе Нѣжинѣ	живет ѣ Нѣжинско го уѣзда в селѣ Кукш инѣ	Полко вий писарь	въ отставк ѣ

Федоръ Кулаковский .26. лѣтъ сынъ асуала полкового породы малороссийско й дворянской	женат на дочерѣ титულляр- ного совѣтник а Степана Зотича Варварѣ	имѣеть дочь Варвару одного года	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдствен их Нѣжинского уѣзда въ селѣ Припутняхъ мужеска пола .69. а женска .60. всего .129.	живет ѣ Нѣжинско го уѣзда въ селѣ Припу тняхъ	Прапо рщикъ	въ отставк ѣ
Яковъ Кулаковский .21. лѣтъ сынъ полкового асуала породы малороссийско й дворянской	холость		по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдствѣнн их Нѣжинского уѣзда въ селѣ Припутняхъ мужеска пола .36. а женска .34. всего .70. душъ	живет ѣ въ город ѣ Нѣжин нѣ	Значко вій товари щъ	въ службѣ въ Нѣжинс комъ карабин ерномъ полку
Л Степанъ Лѣвицкій .41. лѣтъ сынъ полкового асуала породы малороссийско й дворянской	холость		по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственн их Нѣжинского уѣзда въ селѣ Талалаевки мужеска пола .73. а женска .59. и въ хуторѣ того жъ уезда Лустовском (?)мужеска	живет ѣ въ город ѣ Нѣжин нѣ	Бунчу ковый товари щъ	въ статско й службѣ въ нижнем ѣ земском нѣжинс ком суде

			.16. а женска .12. всего обоого пола .157. душъ			
М Петръ Малѣшевичъ .50. лѣтъ сынъ войскового товарища породы козачей	женат на дочерѣ хоружого сотенног о Евдокии	дѣтей имѣеть сына Марка .18. дочерей Елену .15. Ирину .8. и Ефросинию .5. лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдствен их Нѣжинского уѣзда въ мѣстечку Носовки мужеска пола .4. а женска .2. души	живет въ Нѣжинског о уѣзда въ мѣстеч ку Носов ки	Войск овой товари щъ	въ службѣ въ Тверско м карабин ерномъ полку
Анастасенков а Марья .20. лѣтъ	вдова	одна дочь Васса .9. лѣтъ	.14. за нею наследствен ных обоого пола душъ нынѣ состоить въ одномъ селѣ и одной деревнѣ	въ уѣздѣ нѣже нском ѣ		
Богдановские Яковъ .45. лѣтъ	женат на дочерѣ Пушкарс кой Евдокии	два сына Иванъ .13. Василій .11. и две дочери Марія .24. и Марья .7. лѣтъ	не имеетъ	въ уѣздѣ нѣже нском ѣ	значко вый товари щъ	въ отставк ѣ
Григорій .40. лѣтъ	женатъ на дочерѣ козачей Евдокии	один сынъ Андрей .16. и одна дочь Елена .1. лѣтъ	не имеетъ	въ уѣздѣ нѣже нском ѣ	чина не имѣет ѣ	
Бордоносъ Федоръ .33. лѣтъ	женатъ на дочерѣ	два сына Ефимъ .6. Иванъ .4. и две	.17. за нимъ наследствен ных обоого	въ уѣздѣ нѣже	свяще нникъ	

	священника Ивана Павловского Софии	дочери Надежда .11. ВѢра .9. лѢтъ	пола душъ нынѢ состоить въ одномъ селѢ	нскомъ		
Борсукъ Иванъ .35. лѢтъ	женатъ на дочерѢ козачей ЗѢновіи	два сына Ананий .8. Павель .4. и три дочери Ефимія .12. Ирина .10. Агафія .5. лѢтъ	.27. за нимъ наследственныхъ обоего пола душъ нынѢ состоить въ одномъ селѢ	въ уѢздѢ нѢже нскомъ	полковой артиллерии хорунжий	въ отставке
Володковские Василий .26. Константиинъ .23. лѢтъ	холосты	---	не имеютъ	въ уѢздѢ нѢже нскомъ	чиновъ не имеютъ	
Гордеевы Григорій .42. лѢтъ	женатъ на дочерѢ священнического сына Якова КонѢско го Парасков Ѣи	одинъ сынъ Стефанъ .3. и одна дочь Феодосія .1. лѢтъ	.7. за нимъ купленныхъ обоего пола душъ нынѢ состоить въ одномъ хуторѢ	въ уѢздѢ нѢже нскомъ	чина не имеетъ	
Граки Петръ.56.	женатъ на дочерѢ священнической Ефиміи	двѢ дочери Анна .14. Параскева .11. лѢтъ	не имеетъ	въ уѢздѢ нѢже нскомъ	чина не имеетъ	

Аксютов Григорій Афанасійович

У Відомості 1784 р. значиться військовий товариш Григорій Ашютов. На нашу думку це і є Аксютов. За Відомістю він представив у копіях 15 листів атестатів, патент на чин і "протчие свидетельства". Після зазначеного переліку в документі приписано "Оставлен депутатом" [1, с. 166].

У Родословній книзі 1788 р. Аксютов вписаний у II-гу частину. Інформація родословної книги повторює опубліковані дані, а також дозволяє доповнити пошкоджені місця, які стосуються маєтності Аксютова. Зокрема, за Родословною книгою йому належало "4 наследственных обоего пола душъ...в одном селе" [15, арк. 1 зв.].

У Милорадовича Григорій Аксютов також включений до другої частини Родословної книги чернігівського дворянства. У довіднику подається його послужний список, за яким він розпочав службу у 1746 р. у ніжинській військовій канцелярії, у 1779 р. представлений у військові товариші, у 1787 р. звільнений у відставку у чині поручика. Тут же зазначається про підтвердження дворянської гідності роду указом Сенату від 1851 р. № 4202 [2, с. 6].

Андрієвський Федір Андрійович

За Відомістю 1784 р. Андрієвський подав у доказ дворянства копії двох патентів: від 22 вересня 1782 р. на бунчукове товариство для себе, та від 23 вересня 1783 р. на чин поручика для сина [1, с. 166].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Андрієвський вписаний до III-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [16, ар. 1 зв.].

У довіднику Милорадовича вміщено послужний список Андрієвського. Він розпочав службу у Ніжинському магістраті і став військовим товаришем у 1773 р., служив стряпчим у верхній розправі Чернігівського намісництва, у 1782 р. став бунчуковим товаришем, у 1885 р. отримав чин колезького асесора, у 1789 р. був звільнений у відставку у чині надвірного радника. Підтверджено дворянство указом Сенату від 1862 р. №1499 [3, с. 5].

Армашевський Сидір Іванович (1739–1825)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Сидір Армашевський надав у доказ дворянського походження копію грамоти Олексія Михайловича від 3 серпня 1715 р. (1667) Івану Васильовичу Армашенку (прадіду

Сидора Івановича і представнику другого коліна роду), копії двох універсалів на чин полкового хорунжого Івану Павловичу Армашевському (батьку Сидора) і патент Малоросійської колеїї від 5 грудня 1781 р. на ім'я самого Сидора Армашевського [1, с.166].

У Родословній книзі 1788 р. Сидір Армашевський записаний у 6-ту частину. Дані, наведені у книзі, збігаються з опублікованим списком. Відмінності: зазначено інший вік Сидора Івановича – 48 років. Інший вік вказано і у його дітей: Івану – 14, Гаврилу – 8, Григорію – 7, Григорію – 6 [17, ар. 2 зв.].

Модзалевський наводить детальний опис родоводу Армашевських. За ним Сидір Армашевський представник 5-го коліна роду. Родоначальником роду зазначається Василь, який жив у другій половині XVII ст. Його син Іван Васильович Армашенко служив у Мстиславського і Оршанського єпископа Мефодія (1663–1667), обіймав посаду старшого типографщика Київської Лаврської типографії (1671), був писарем у Лазара Барановича (1672) і за його дорученням їздив у 1672 р. до Москви, служив писарем Києво-Печерської Лаври (1780). На його ім'я була виписана вже згадувана царська грамота, яка дозволяла Армашенку вільне перебування в малоросійських містах, придбання маєтків і звільняла його від оброків та зборів у царську казну [4, с.12]. У довіднику Милорадовича Іван Армашенко значиться польським шляхтичем і є першим представником роду [3, ч. 6, с. 5]. Син Івана Павло Іванович Армашенко (Сидорів дід) вже був пов'язаний з козацькою службою на Ніжинщині. Зокрема, у Модзалевського він значиться козацьким отаманом в с.Берестові, Веркіївської сотні (1733). Наступний представник роду Іван Павлович Армашенко (він же пізніше Армашевський – батько Сидора Івановича) пройшов службу від канцеляриста (1719–1722) до веркіївського сотника (1739–1761), причому звільнений був з посади "за дряхлостью" у чині полкового хорунжого і помер у 1795 р. Сам Сидір Іванович поступив на службу військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії у 1757 р. З 1761 р. стає замість батька Веркіївським сотником. У 1781 р. отримує чин бунчукового товариша. З 1784 р. стає суддею Ніжинської нижньої розправи у чині колежського асесора. Мав братів Павла – порутчика (див. нижче) та Тимофія – унтер-офіцера (у Родословній книзі 1788 р. відсутній). Одружився на Катерині (Петрівні?) Борсук, отримавши в придане за нею в с.Кукшині 224 душ. Сини Сидора Івановича теж служили. Іван Сидорович (1770–1832), закінчивши Морський кадетсь-

кий корпус, дослужився на флоті до чину капітан-лейтенанта і вийшовши у відставку, був суддею Борзенського повітового суду (1813), жив у с.Берестовці. Юрій (Георгій) Сидорович дослужився до чину губернського секретаря (1825), підсудка Борзенського повітового суду, жив у с.Берестовці. Про решту синів Сидора Армашевського (Гаврила і Григорія) Модзалевський не згадує [4, с.12]. Важко визначити родинні зв'язки з Сидором Івановичем інших представників роду Армашевських, записаних до Родословної книги 1788 р.: Григорія 32 р., Федора 55 р. (можливо Федора Герасимовича – дядька Сидора), Михайла 35 р., Івана 30 р., Олексія 25 р. (можливо визнаний Сидором Івановичем правнук Івана Павловича Армашенка), Микита 20 р., Йосип 45 р. (можливо Йосип Євстафійович – двоюрідний брат Сидора Івановича). Точно встановити у яких родинних зв'язках з Сидором Івановичем всі вони перебували покищо не вдалось. За даними Родословної книги 1788 р. всі вони проживали в Борзенському повіті. Окрім полкового хорунжого у відставці Григорія, який володів 8-ма душами, ніхто з них не мав ні селян, ні чинів і, очевидно, не служив [17, арк. 2 зв.].

Деякі додаткові відомості про маєтності Армашевських подані у довіднику Милорадовича. Зокрема зазначається, що Іван Васильович Армашевський (прадід Сидора Івановича), скориставшись царською грамотою, придбав "от разных лиц" населені селянами маєтки в селах: Берестовці та Оленівці (Борзенський повіт), які перейшли у спадок до його сина Павла Армашевського (діда Сидора Івановича) [3, ч. 6, с. 5].

Армашевський Павло Іванович (1739–1835)

Старший брат Сидора Армашевського (див. вище).

У Відомості 1784 р. Павло Армашевський не згадується, оскільки докази про дворянське походження роду Армашевських були подані його братом Сидором.

У Родословній книзі 1788 р., як і брат Павло Армашевський, записаний до 6-ї частини. Запис майже ідентичний до надрукованого нами з уточненням лише останньої графи, де зазначається перебування у "войсковой службе" [17, арк. 2 зв.].

У Модзалевського крім вже наведеного родоводу описується службова кар'єра Павла Івановича. Зокрема, він вступив на службу у 1767 р. у 20-річному віці. У 1774 р. він значився сотенним отаманом (очевидно Веркіївської сотні). З 1783 р. – став військовим товаришем; був переведений у Ніжинський карабінерний полк, де 27 листопада

1787 р. отримав чин поручика. Одружився на Пелагеї Іванівні. Сини Павла Івановича вже не були пов'язані з Ніжинським повітом. Іван Павлович старший (нар. 1775) почав службу у 1793 р. у Городницькому повітовому суді "на копеистской вакансії", у 1794 р. отримав чин губерньського регістратора, з яким і вийшов у відставку. У 1835 р. значився поміщиком с.Берестовця. Павло Павлович (нар. 1776 (7) помер до 1835 р.), був одружений з дворянською дочкою Анною Степанівною Мазур. Чинів не мав. Петро Павлович (нар.1778 р.) пішов у відставку з військової служби без чина. З 1813 до 1835 рр. значився поміщиком с.Берестовця. Михайло Павлович (нар. 1780 р.) також був на військовій службі і також пішов у відставку без чина. Значився поміщиком с.Берестовця у 1835–1846 рр. Серед синів Павла Івановича значиться також Іван Павлович молодший, який народився у 1787 р. і у надрукованому нами списку (як і в Родословній книзі) не значиться. За Модзалевським він мав чин губерньського секретаря і був поміщиком с.Берестовця.

Божковський Іван Якимович (1721–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Якимович надав у доказ дворянського походження копію з указу Ніжинської полкової канцелярії по указу Малоросійської колегії про призначення його "в чин дворянської опеки протоколистом" від 4 грудня 1781 р., а також копії двох атестатів виданих "из гражданського правительства" та Ніжинської полкової канцелярії [1, с.167].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Божковський був вписаний у 2-гу частину [15, арк. 16 зв.]. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого нами списку.

У Милорадовича та Модзалевського Божковські не згадуються, що дає підстави припустити, що або довести своє дворянське походження Івану Якимовичу та його сину Андрію не вдалось, або ж що вони виїхали за межі губернії.

Болбинська Софія Василівна (1737–?)

Вдова Болбинського Кіндрата. У Відомості 1784 р. зазначається, що Кіндрат Болбинський надав у доказ дворянського походження копію патента на чин полкового хорунжого від 4 жовтня 1773 р. [1, с. 167]. У надрукованому списку Кіндрат значиться вже померлим. Наразі залишається не виясненим чи особисто він подавав докази на

дворянство, а потім між 1784–1787 рр. помер, чи це зробила у 1784 р. від його імені вдова.

У Родословній книзі 1788 р. у 2-й частині значиться особисто вона [15, арк. 16 зв.]. У Родословній книзі 1790 р. у 2-гу частину було знову вписано самого Кіндрата Болбинського [18, арк. 7 зв.]. Але в обох варіантах Родословних книг інформація про рід Болбинських стисло повторює дані опублікованого нами списку. У Милорадовича та Модзалевського родина Болбинських не згадуються. Це дає підстави припустити, що або Болбинським у подальшому не вдалося довести дворянське походження, або вони виїхали за межі губернії.

Бондаревський Іван (1749–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Бондаревський надав у доказ свого дворянського походження копію патента на чин військового товариша [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Бондаревський значиться у 2-й частині та інформація про нього стисло повторює дані публікованого нами списку [15, арк. 19 зв. – 20]. У Родословній книзі 1790 р. Бондаревські вписані також у 2-гу частину, але крім самого Івана значаться також його брати: Єрмолай "колежский канцелярист", Тимофій "колежский канцелярист" та Трохим "брат их" [18, арк. 8].

У Милорадовича та Модзалевського родина Бондаревських не згадується, що дає підстави припустити, що або братам не вдалося довести своє дворянське походження, або вони виїхали за межі губернії.

Фон-дер Бринкен Федір (Фрідріх) Вільмович (1747–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Федір Бринкен не надав у доказ дворянського походження жодних документів, але "сослался на патенты по чинам ему данніе" [1, с. 166].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. він внесений до I-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані публікованого нами списку [18, арк. 9 зв.–10]

У довіднику Милорадовича зазначається, що Федір фон Бринкен походив з дворян Курляндської губернії. Службову кар'єру зробив в Україні. Перебуваючи на службі у Київському легко-кінному полку, у 1765 р. отримав чин поручика, у 1769 р. – ротмістра, у 1770 р. – майора. Тут же зазначається, що указом Сенату рід Бринкенів було

включено у II-гу частину родословної книги. Не співпадає з даними публікованого списку та родословних книг вік сина Федора Дмитра. За Милорадовичем він народився у 1782 р. і дослужився до капітана.

У Родословнику Модзалевського Федір фон Бринкен згадується як чоловік Марії Іванівни Ракович, за якою отримав у придане с. Татарівку. Не співпадає зі списком у Модзалевського рік народження Федора – бл. 1736 р., що на 11 років раніше ніж вказано у списку [7, с. 239].

Велете(і)й Григорій Павлович (бл. 1733 –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Григорій "сослался на патент" [1, с.167].

У Родословній книзі 1788 р. Григорій Веленте(і)й разом зі своїми братами Іваном Павловичем (про нього див. нижче) та Іваном включені до II частини. Інформація, що подається в книзі стисло повторює дані публікованого списку за винятком графи служби. В книзі зазначено, що він у відставці [15, арк. 39 зв.–40]. Останній з братів Велентеїв Іван (очевидно двоюрідний брат Григорія Павловича) володів маєтностями у борзенькому повіті.

У довіднику Милорадовича Григорій Павлович не згадується, зате представлені рід Велентеєвих (II частина родословної книги) та Вленте(і)їв (I частина). Родоначальником першого значиться Степан Іванович Велете(і)й, можливо, син молодшого брата Григорія вже згадуваного Івана Павловича. Де розташовувались маєтності Велентеєвих не вказано. Родоначальником другого значиться військовий товариш Петро Павлович, який володів маєтком і селянами в хуторі поблизу Конотопа. По віку він міг бути братом Григорія Павловича, але у Родословних книгах 1788 та 1790 рр. не згадується ні у першій, ні у другій частинах [2, с. 16].

Не згадується Григорій Павлович і у Родословнику Модзалевського, хоча окремі представниці роду Веленте(і)їв кілька разів вказуються як дружини інших дворян.

Веленте(і)й Іван Павлович (бл. 1734 р. –?)

Брат Григорія Павловича Велете(і)я (див. вище).

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Іван подав копію патента на чин [1, с.167].

У Родословній книзі 1788 р. Іван Веленте(і)й разом зі своїми братами Григорієм Павловичем та Іваном включені до II-ї частини.

Інформація, що подається в книзі стисло повторює дані публікованого списку за винятком графи служби. В книзі зазначено, що він у відставці [15, арк. 39 зв.– 40].

У Милорадовича та у Модзалевського Іван Павлович не згадується. Про інших представників роду Велете(і)ів див. вище.

Весне(и)нський Іван (бл. 1719 р. –?)

У Відомості 1784 р. значиться військовий товариш Іван "Всѣненскій", що в якості доказу дворянства подав копію патента на чин та атестат у чотирьох аркушах [1, с. 167]. Оскільки такого прізвища не зустрічається в інших джерелах, на думку автора Іван "Всѣненскій" і є Весне(и)нським.

У Родословній книзі 1788 р. Весне(и)нський вписаний до II-ї частини. Інформація подана в книзі стисло повторює дані публікованого списку. Єдина розбіжність у графі дітей у книзі замість трьох дочок Весне(и)нського вказана лише одна – Марія [15, арк. 39 зв.–40].

У довіднику Милорадовича рід Весне(и)нських вписано у III-ю частину і родоначальником його значиться штабс-лікар і колезький радник Степан Іванович, цілком очевидно, син Івана Весне(и)нського. Розпочав службу він "по медицинской части", у 1808 р. став колезьким асесором, у 1816 р. – надвірним радником, у 1823 р. – колезьким радником [3, ч. 3, с. 51].

У Родословнику Модзалевського згадок про Весне(и)нських немає.

Володковський Яків Андрійович (бл. 1729 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Яків Володковський разом із синами свого брата Костянтином та Василем подали атестат Андрія Володковського та два патенти [1, с.167]. Причому в приписці відмічено, що надані документи залишені депутатам.

У Родословній книзі 1788 р. Яків Володковський вписаний до I частини разом зі своїми племінниками Василем та Костянтином. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку. Що стосується племінників, то за Родословною книгою вони мали відповідно по 26 та 23 роки, були неодруженими, проживали в Ніжинському уїзді, чинів не мали, селян не мали [18, арк. 22 зв.–23].

У довіднику Милорадовича Володковські записані до II-ї частини Родословної книги.

Розлога характеристика роду Володковських подається у Родословнику Модзалевського.

Яків Володковський був представником п'ятого коліна старовинного козацько-старшинського роду. Родоначальником роду Модзалевський називає Аврама, який жив у першій половині XVII ст. Його син Тарас Аврамович Ненада був бурмистром ніжинського магістрату (1681) і володів купленим на р.Остер млином з берегом. Прадід Якова Володковського Авакум (Бакум) Тарасович Ненада зробив непогану кар'єру на козацькій службі. Був сотником (1672), полковим осавулом (1681–1689), наказним ніжинським полковником (1697). Володів у 3-й Ніжинській сотні селами Хибаловкою та Дрімалівкою, а також на сотничий уряд мав с.Будици. Одружившись зі "шляхетською дочкою" Катериною Володківною, отримав у придане ще й маєтності у с. Володькова Дівичя.

У IV коліні рід розділювався. Старший син Авакума Ненади полковий осавула (1709) Йосип започаткував гілку Тарасевичів, його брат військовий товариш (1738) Василь прийняв прізвище матері і започаткував гілку Володковських.

Сини Василя Володковського зробили також непогану кар'єру. Старший – Дмитро (дядько Якова Володковського) служив старшим канцеляристом Генеральної Військової канцелярії при гетьмані І.Скоропадському, у 1722 р. разом із воронезьким сотником Іваном Холодовичем їздив посланцем від наказного гетьмана Полуботка у Петербург з чолобитною про відміну зборів Малоросійської колегії, а у 1723 р. був призначений реєнтом Генеральної Військової канцелярії і помер 28 квітня 1724 р. в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Молодший – Андрій (батько Якова) розпочав службу військовим канцеляристом у 1723 р., з 1734 р. значковий товариш, а з 1734 р. Ніжинський полковий осавула, приймав участь у Кримському, Хотинському та інших походах, у 1744 р. за участь у насильствах ніжинського полковника Божича був відсторонений від уряду. Помер у 1745 р.

Яків Андрійович Володковський народився у 1731 р., виховувався у Переяславській слов'яно-латинській школі (мати Якова Олена Іванівна Берло була дочкою Переяславського полкового судді і в якості приданого принесла в сім'ю маєтності в Переяславському полку). Розпочав службу у 1747 р. канцеляристом Генеральної Військової канцелярії. У 1763 р. отримав чин значкового товариша ніжинського полку. З 1763 р. сотник 1-ї полкової сотні Ніжинського полку. У 1782 р. став бунчуковим

товаришем. За жінкою Тетяною Василівною Савич отримав у придане маєтності у Ніжині (31 душа обох статей), с.Володьківій Дивиці (52 душі обох статей), хуторі Володьківщині (4 душі обох статей).

Старший брат Якова Михайло Андрійович (1730 р.н.) служив возним ніжинського підкоморського суду і помер у 1784 р. Його синами Василем та Костянтином опікувався Яков Андрійович.

У Модзалевського подається деяка інформація і про дітей Якова. Особливо детально описано життя наймолодшого Андрія Яковича (1786–1839). Народився у Ніжині. Розпочав службу у 1800 р. підканцеляристом Слобідсько-Української духовної консисторії. Ставши канцеляристом у 1804 р. звільнився, щоб перейти спочатку у Слобідсько-Українську палату громадянського суду (до 1805 р.), а потім у 3-ю Експедицію департаменту міністерства внутрішніх справ. У 1806 р. став колежським регістратором. У 1808 р. звільнився і перейшов на службу в Учений Комітет по артилерійській частині секретарем. У 1810 р. став губернським секретарем, у 1812 р. дослужився до посади столоначальника артилерійського департаменту. У 1813 р. отримує чин колежського секретаря і у 1815 р. звільнився. У 1818 р. обирається депутатом у Ніжинську квартирну експедицію, де служить до 1824 р. У 1824 р. призначений Ніжинським повітовим земським ісправником, цього ж року отримав чин титулярного радника. У 1827 р. звільнився, але ще двічі у 1830 та 1832 рр. призначався на посаду ісправника. Селян мав у Ніжині (7 душ) та у володьківій Дивиці (20 душ). Його дружина, ставши вдовою, проживала з дітьми у Ніжині [4, с. 211–213].

Волховський Михайло Степанович (бл. 1751 –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Михайло Волховський подав три копії патентів: на чини сотника, військового та бунчукового товариша, а також указ на чин колежського асесора та копію указу про призначення на посаду директором ніжинського банку (?) [1, с. 167]. Причому в приписці відмічено, що документи залишені депутатам.

У Родословній книзі 1788 р. Волховський вписаний до III-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку, окрім графі чину, в якій Волховський значиться колежським асесором. [16, арк. 4 зв.–5].

У довіднику Милорадовича рід Волховських записаний у II-гу частину Родословної книги. Михайло Волховський розпочав службу у

1762 р. у ніжинській полковій канцелярії, 1764 р. став військовим товаришем. Приймав участь у військових діях при взятті Бендер 1769 р. і Акермана 1770 р. У 1779 р. став бунчуковим товаришем. З 1782 р. був призначений директором ніжинської банкової канцелярії і отримав чин колезького асесора. З 1791 р. служив Ніжинським городничим, а з 1804 р. – експедитором Малоросійського почтампа. У 1805 р. отримав чин статського радника. З дітей у Милорадовича згадується син Петро 1784 р.н. Однак ні в опублікованому списку, ні в Родословних книгах він не значиться, що дозволяє припустити, що народився він після 1787 р. [2, ч. 2, с. 81–82].

У Родословнику Модзалевського Михайло Волховський згадується лише у примітках як поміщик і житель с.Синяки Ніжинського повіту. Його дочка Марія вийшла заміж у 1800 р. за Івана Гавриловича Вишневського, корнета Кінної гвардії, поміщика і жителя Пирятинського повіту [7, с. 763].

Волховський Іван Степанович (бл. 1736 р. –?)

Молодший брат Михайла Волховського (див. вище).

У Відомості 1784 р. Іван Волховський не згадується.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. він вписаний до I-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [18, арк. 4 зв.–5].

Відсутність відомостей про нього та його сім'ю у довіднику Милорадовича та у Родословнику Модзалевського важко пояснити. Незважаючи на духовний сан Івана Степановича, значні маєтності повинні були бути запорукою збереження дворянської гідності за родом.

Гавриленко(в) Гнат Іванович (бл. 1727 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Гнат Гавриленко не надав документів, а тільки запевнив що вони є [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. він вписаний до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 48 зв.–49]. Крім Гната Івановича у Родословній книзі під прізвиськом Гавриленків згадується ще й 39-річний військовий товариш Гаврило Гавриленко, житель Роменського повіту, але наразі міра їх рідства залишається невизначеною.

У довіднику Милорадовича згадуються новгород-сіверські Гавриленки [3, ч. 3, с. 59], але залишається невідомим, чи був пов'язаний

родинними зв'язками колезький асесор і новгород-сіверський стряпчий Павло Єлисеєвич Гавриленко з Гнатом Івановичем.

Гампф Меланія Андріївна (бл. 1755 р.–?)

Вдова гвардії підпоручика Густафа Гампфа.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Густаф Гампф подав на доказ дворянства копію батькового та свого патентів на чин [1, с. 167]. Причому в приписці відмічено, що вони залишені депутатам.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Меланія Гампф вписана у I частину особисто як вдова. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [18, арк. 25 зв.–26].

У довіднику Милорадовича інформації про рід Гампфів відсутня. У Модзалевського Меланія згадується як представниця 6 коліна роду Жураковських. Щоправда у Родословнику Густаф Гапф помилково названий чоловіком Пелагеї Жураковської [5, с. 51]. Крім того, у Модзалевського згадується Марія Іванівна Гампф, дочка гвардії капітана, яка жила у другій половині XVIII ст. [6, с. 757], але міра її рідства з "ніжинськими" Гампфами залишається невизначеною.

Так само не визначеною залишається доля Тетяни Густафівни на 1787 р. єдиної дочки Меланії і спадкоємниці досить значних маєтностей не лише свого батька, але і діда – Андрія Яковича Жураковського (див. нижче).

Годило(ва)-Годлевська Євдокія Андріївна (бл. 1747 р. –?)

Вдова військового товариша Андрія Годи́ла-Годлевського.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Андрій Годило подав як доказ дворянства копію патенту на свій чин [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Євдокія Годило вписана у IV частину особисто як вдова. Вона значиться першою в роді Годи́ло-Годлевських. Інформація книги стисло повторює дані опублікованого списку [17, арк. 26 зв.–27]. Крім вдови у книгах під прізвищем Годи́л-Годлевських вписано також Федора (див. нижче) та Саву поміщиків Борзенького повіту. У Родословній книзі 1790 р. у IV частині значиться вже не вдова, а сам померлий Андрій Годи́ло-Годлевський, одружений зі шляхетською дочкою Євдокією. Причому у графу дітей вписано одруженого сина Федора з дітьми і зовсім не згадуються дочки [19, арк. 5].

Рід Годлевських (Годлевських) був одним із найдавніших шляхетських родів Ніжинщини. Один з перших представників роду – Єжи

Годле(є)вський, за даними П.Кулаковського, належав до так званої ланової шляхти і мав у першій половині XVII ст. лицарський наділ у 48 волок на 6 коней у районі Круничполя [20, с. 92–93]. Його племінник Станіслав фігурував у справі про збройний напад на чужі маєтності у 1638 р. У 1668 р. за Єжи Годле(є)вським, на той час новгород-сіверський мечник, та його племінник Станіслав перебуваючи, очевидно, у Варшаві, отримали підтвердження королівським привілеєм на володіння 104-ма волоками землі на Ніжинщині. Серед ніжинських ланових шляхтичів значилася також Маріанна з Годлева (або Маріанна Годлевська), яка в тому ж 1668 р. отримала підтвердження на 24 волоки у с. Красівці (район Круничполя) [20, с. 281]. Ще пізніше у 1708 р.

У довіднику Милорадовича інформація про рід відсутня. У Родословнику Модзалевського згадується якийсь Матвій Годлевський, який помер у 1708 р. і якого Данило Апостол уважав своїм родичем [4, с. 7].

Годило-Годлевський Федір (бл. 1836 р. –?)

У Відомості 1784 р. Федір не значиться.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Федір Годило-Годлевський вписаний у IV частину разом з Євдокією Годило (див. вище) та Савою. Причому якщо Євдокія Годило проживала в Ніжині, то Федір разом із Савою значаться поміщиками Борзенського повіту. Відтак чому він вписаний у список Ніжинських дворян, наразі не зрозуміло. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [17, арк. 26 зв.–27].

У Милорадовича і Модзалевського інформація про Федора Годила-Годлевського відсутня. Про рід Годле(є)вських дивися вище.

Горді(є)в Іван Іванович (бл. 1742 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Горді(є)в не подав документальних підтверджень дворянської гідності, але усно оголосив, що має відповідні патенти на чини [1, с.168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Горді(є)в вписаний до 1 частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [17, арк. 28 зв.–29]. Разом з ним у книги вписаний його брат (?) Григорій Горді(є)в 42 р., поміщик без чина, що володів у ніжинському повіті 7-ма купленими кріпосними.

У довіднику Милорадовича та Родословнику Модзалевського інформація про рід Горді(є)вських відсутня.

Грановський Фома Леонтійович (бл. 1747 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Фома Грановський у доказ

дворянського статусу подав два патенти на чини військового товариша та полкового хорунжого, а також оголосив, що указ про надання йому чину титулярного радника зберігається у ніжинського городничого [1, с.168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Грановський вписаний до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 61 зв.–62].

У довіднику Милорадовича подається розпис аж 4 відгалужень роду Грановських. При чому дві з них напряму були пов'язані з ніжинським полковим обозним Леонтієм Грановським (1763). Крелевецька гілка Грановських була започаткована колежським асесором Яковом Леонтійовичем, що у 1783 р. був Крелевецьким поштмейстером [2, ч.1, с. 20–21]. Він та його нащадки були вписані до I-ї частини родословної книги.

Фома Леонтієвич Грановський започаткував окрему гілку роду. У Милорадовича він значиться військовим товаришем (з 1772 р.), полковим хорунжим (1781), титулярним радником (з 1783 р.) та ніжинським поштмейстером. Рід його включений до II-ї частини родословної книги [2, ч. 2, с. 117–118]. Цікаво, що у довіднику Фома Леонтійович представлений як єдиний представник ніжинського відгалуження Грабовських, про його трьох синів не згадується.

Ще дві гілки роду були започатковані на початку XIX ст. підпоручиком і губернським секретарем Яковом Івановичем та поручиком Василем Івановичем. Обоє були включені до II частини родословної книги і родинні зв'язки обох з Фомою Леонтієвичем залишаються неясними [2, ч. 2, с. 117–118].

У Родословнику Модзалевського Фома Леонтієвич не згадується. У той же час його сестри фігурують як дружини представників заможних дворянських родин Чернігівщини (Адасовських, Кониських, Лазаровичів). Згадується у Модзалевського і Параскева Фомівна Грановська як дружина сосницького поміщика кінця XVIII ст. Василя Івановича Лисенка [6, с. 135]. Однак у публікованому списку значиться лише одна дочка Фоми Леонтійовича – 15-річна Софія. Тому у яких родинних зв'язках вони перебували визначити поки що не можливо.

Журавський Василь Сидорович (бл. 1757 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Василь Журавський разом із батьком і братом Дмитром (див. нижче) не представили у доказ

дворянства жодних документів, а лише "сослались" на патенти на чини [1, с.168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Василь Журавський вписаний до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 90 зв.–91]. У I-шу частину книг вписані також Андрій та Петро Журавські, як жителі Березинського повіту [18, арк. 41 зв.–42]. Встановити родинні зв'язки їх з "ніжинськими" Журавськими поки що не вдалось.

У довіднику Милорадовича родоначальником роду Журавських значиться Іван Васильович. Очевидно мова йде про старшого сина Василя Сидоровича Івана (бл. 1783 р.н.). У Милорадовича Іван Васильович служив у Білозерському мушкетерському полку з 1800 р., у якому і дослужився до чину прапорщика (1805 р.) і звільнившись у відставку – отримав у 1810 р. чин штабс-капітана. Він мав чотирьох синів (Петра, Миколу, Дмитра й Романа) і його рід був визнаний у дворянстві указом Герольдії 26 червня 1840 р. і внесений до другої частини родословної книги [2, ч. 2, с. 179–180].

У Родословнику Модзалевського рід Журавських не згадується.

Журавський Дмитро Сидорович (бл. 1757 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Дмитро Журавський разом із батьком і братом Василем (див. вище) не представили у доказ дворянства жодних документів, а лише "сослались" на патенти на чини [1, с.168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Дмитро Журавський вписаний до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 90 зв.–91].

У довіднику Милорадовича та Родословнику Модзалевського Дмитро Журавський не згадується.

Жураковський Андрій Якович (бл. 1733 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Андрій Журавський у доказ дворянства представив царську грамоту Петра Олексійовича на чин полковництва Лук'яну Жураковському, а також "протчи випись і универсали" [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Андрій Жураковський вписаний до VI частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [17, арк. 36 зв.–37].

У довіднику Милорадовича рід Жураковських уписаний у 6-ту частину Родословної книги. Але жодної згадки про Андрія та Петра Жураковських не має. У Родословнику Модзалевського досить повно відтворений родовід ніжинських Жураковських. За ним Андрій Якович був старшим представником п'ятого коліна роду.

Родоначальником роду за Модзалевським був сосницький сотник (1649) Михайло Жураковський. Його син Яків служив спочатку глухівським сотником, а потім ніжинським полковником (1678–1685). З 1687 до 1700 рр. він значився знатним військовим товаришем і виконував різні гетьманські доручення. За службу отримав підтвердження на маєтності у Глухівській сотні та нові володіння на кордоні з Московським царством. По рангу ніжинського полковництва володів селами Безуглівкою, Дорогинкою, Вересочами, Ковчином, Липовим Рогом, Крунич-полем, Сваричівкою, Березанкою, Кропивною, Пашківкою, Смоляжем, Заньками. Чи зміг затримати якісь з цих володінь за своїм родом наразі невідомо. Помер у 1704 р. [5, с. 46].

Лук'ян Якович Жураковський (дід Андрія Яковича) зробив кар'єру в Ніжині. Очевидно за протекцією батька він пройшов щаблі ніжинського полкового сотника, осавула, судді (1699, 1701, 1707). З 1701 до 1707 рр. одночасно був наказним ніжинським полковником. У 1708–1718 рр. ніжинський полковник, був одружений з Ганною Данилівною Апостол, дочкою миргородського полковника і майбутнього гетьмана. Що стосується маєтностей, то ще в 1701 р. Лук'ян Якович отримав універсал від Ніжинського полковника Івана Обидовського на с. Липів Ріг. У 1708 р. отримав царську грамоту на села Крунич-поле, Вишневку, Сваричевку, Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липів Ріг, Володькову Дівицю і Перевод. Крім того, на полковницький уряд володів селами Березанкою, Максимівкою, Веркіївкою, Берестовцем, Кропивною. Помер у 1718 р. Його вдова у цьому ж 1718 р. отримала гетьманський універсал, яким була взята "въ особливую рейментарскую оборону и протекцію" і який ще раз підтвердив права на родові маєтності. Брат Лук'яна Василь Якович зробив не менш блискучу кар'єру, ставши з ямпольського сотника генеральним осавулом (1710–1724 рр.). Але у справі Полуботка був заарештований і проживав у Москві протягом 4 років. Набуті ним маєтності концентрувалися на Глухівщині [5, с. 47].

Яків Лук'янович (батько Андрія Яковича), незважаючи на успадковане багатство та родинні зв'язки (племінник гетьмана Данила Апостола), значних посад не мав. У 1723 р. став значним військовим

товаришем, у 1725–1751 рр. – бунчуковий товариш. Приймав участь у Низовому поході. У 1733 р., він значився як "бригадою Нежинскою управляючий" [5, с. 692]. Всі батькові маєтності були підтверджені за цим гетьманським універсалом у 1727 р., але вже у 1731 р. він розділив їх зі своїм племінником Василем Андрійовичем (сином брата Андрія, який помер у 1730 р.). За ним залишилися села Безуглівка, Перевод і невелика частина Липового Рогу [5, с. 48]. Мав дружину Агафію Лизогуб (померла до 1760 р.).

Андрій Якович у кар'єрному відношенні пішов у діда. У 34 р. він став ніжинським підкоморієм (1767–1772). З 1774 до 1782 р. був ніжинським полковником. Після ліквідації полкового устрою у 1783 р. отримав чин бригадира. У 1784 р. був обраний депутатом від Ніжинського повіту у Чернігівське дворянське зібрання. У 1788 р. пішов у відставку. Батьковими маєтностями володів спочатку спільно з братами Петром (див. нижче) та Лук'яном (1781), а потім розділвся. Одружений був з Марією Опанасівною Гуржи. У Модзалевського деяка плутанина з доньками Андрія Яковича. За публікованим списком та родословними книгами 1788 та 1790 рр. єдиною його дочкою була Меланія Андріївна в одруженні Гампф (див. вище). Між іншим, крім неї у Родословний розпис шостого коліна Жураковських Модзалевський включив Пелагею Андріївну (саме вона значиться дружиною Гампфа) та Анастасію Андріївну, яка значиться як вдова з 1767 р., а отже за роками не могла бути дочкою Андрія Яковича [5, с. 49–50].

За відсутності синів успадкувати досить значні маєтності Жураковських могли або його єдина дочка, а через неї єдина онука Тетяна Густафівна Гампф, або ж його брати та численні племінники.

До "ніжинських" Жураковських – родичів Андрія Яковича, які не увійшли до публікованого списку можна віднести його брата Лук'яна Яковича, який у 1766 р. "уступил" брату 54 двора та броварню у с.Безуглівці, хутір з винокурнею і будинком, млин у с.Липів Ріг з двором та інші маєтності і після продажу зазначених маєтностей володів с.Погребками. Мав сина Федора Лук'яновича, який з 1791 р. називав себе Жураковським-Сенютівичем. Ще одним представником роду на Ніжинщині був двоюрідний брат Андрія Яковича Василь Андрійович. Той самий, якому Яків Лук'янович віддав частину спадщини. У 1736 р. він володів 43-ма дворами у с.Липів Ріг і мав першою дружиною дочку бунчукового товариша і ніжинського війта Анну Петрівну Тернавіот, а другою – дочку генерального судді Марію Іванівну Бороздну. З його

нащадків у Модзалевського згадується лише донька Олена (1741–1813), яка вийшла заміж за колежського асесора і липіврізького поміщика Миколу Миколайовича Мотоніуса, а після його смерті у 1787 р. об'єднала в своїх руках батькові і чоловікові маєтності у селах Липовому Розі, Крунич-полі, Сваричевці (бл. 500 селян) [5, с. 50–51].

Жураковський Петро Якович (бл. 1735 –?)

Брат Андрія Яковича Жураковського (див. вище).

У Відомості 1784 р. Петро Жураковський не згадується. Очевидно, ті докази дворянського походження предків, які представив його старший брат Андрій, поширювались і на нього.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Петро Жураковський вписаний до VI частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [17, арк. 36 зв.–37].

За Родословником Модзалевського Петро Якович як і його брат Андрій належав до 6 коліна роду Жураковських (про рід див. вище). З 1760 р. у військовій службі військовим товаришем. З 1761 р. при "национльному его ясновельможности Батуринаському строенію для досмотру добропорядочной работы". У 1771–1781 рр. бунчуковий товариш. З 1783 р. – прем'єр-майор. У 1788 р. пішов у відставку. Маєтності мав як отримані у спадщину від батька в селах Безуглівці (525 душ), Переводі (352), так і отримані в придане від дружини – Параскеви Федорівни у дівоцтві Корецької. Про старшого сина Павла у Модзалевського нічого не згадується, а молодший – Андрій у 1796 р. з малолітніх вахмістрів лейб-гвардії Кінного полку перевівся у кавалергарди. Наступного року повернувся у Кінний полк, а у 1799 р. знову стає кавалергадом Кавалергардського Корпуса і отримує чин унтер-офіцера. В цьому ж 1799 р. переходить у Кірасирський Кнорринга 3-й полк корнетом. У 1800 р. пішов у відставку. У 1803 р. працював підсудком у Новомістському повітовому суді. Доньки Петра Яковича: Анастасія вийшла заміж за майора Опанаса Михайловича Бикова, Марія – за статського радника Матвія Яковича Почеку, Надія – за гвардії прапорщика Василя Івановича Валькевича [5, с. 49–51].

Кадигроб Катрина (бл. 1717 р.н. –?)

Вдова бунчукового товариша Василя Кадигроба.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Василь Кадигроб подав у доказ дворянського статусу копії патентів на чини полкового хорунжого

та полкового обозного, а також "абшетъ" на чин бунчукового товариша. [1, с. 168]. Очевидно документи були передані від його імені вдовою.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Катерина Кадигроб особисто вписана до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 36 зв.–37]. Крім Катерини, в II-ї частині родословних книг значаться значковий товариш Козьма та сотенний атаман Іван Кадигроби – жителі Роменського повіту.

У Милорадовича та Родословнику Модзалевського Кадигроби не згадуються.

Красне(и)цький Григорій (бл. 1742 р.–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Григорій Красне(и)цький подав у доказ дворянства копію патента на чин полкового хорунжого [1, с. 169]. У списку значиться ще один Григорій Красне(и)цький, військовий товариш. Про родинні зв'язки даних поки що не знайдено.

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. жодного Григорія Красницького не значиться. В той же час у другу частину вписано Лук'яна Красницького, військового товариша і жителя Ніжинського повіту [15, арк. 141 зв.–142].

У Милорадовича та Родословнику Модзалевського Красне(и)цькі не згадуються.

Католе(і)й Матвій Олексійович (бл. 1757 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Матвій Католе(і)й подав у доказ дворянства копію паспорта на чин вахмістра, виданого у легко кінному Чернігівському полку, де служив до відставки, а також купцю на володіння його дідом дворянським маєтком купленим у полковника Івана Тернавіота [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Матвій Католе(і)й включений до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 114 зв.–115].

У довіднику Милорадовича рід Католе(і)їв (Катал'єв) включений до I-ї частини родословної книги. Його родоначальником значиться Пантелеймон Католе(і)й, який і залишив своїм нащадкам маєток у с.Плоскому. Олексій Пантелеймонович (батько Матвія) був значковим товаришем. Маєток Католе(і)їв було розділено у 1783 р. між Матвієм Олексієвичем та вдовою його брата Василя Олексійовича Ульяною Євтихіївною (у дівочтві Шрамченко).

Сам Матвій Олексійович у родословній розпис Милорадовича не увійшов. Очевидно, маючи у 1787 р. двох дочок він не залишив нащадків по чоловічій лінії. Потомками його брата Василя були: онук Георгій Васильович генерал-лейтенант, правнук Петро волинський віце-губернатор [2, ч.1].

У Родословнику Модзалевського згадуються деякі представники роду, але встановити міру їх рідства з Матвієм Олексієвичем автору не вдалося.

Католе(і)й Іван Пантелеймонович (бл. 1728 р. –?)

Можливо дядько Матвія Католе(і)я (див. вище).

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Католе(і)й подав у доказ дворянства копію "аршина" на свій чин військового товариша [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Іван Католе(і)й включений до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 114 зв.–115].

Про рід Католе(і)їв див. вище.

У довіднику Милорадовича та Родословнику Модзалевського Іван Каталей не згадується.

Козинцов (Козинець) Максим Євстафієвич (бл. 1754 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Максим Козинцов представив у доказ дворянської гідності копії атестатів та патента на чин військового товариша [1, с. 169].

У Родословній книзі 1788 р. Максим Козинець (в такому варіанті записано прізвище) включений до II-ї частини. Інформація книги стисло повторює дані опублікованого списку з деяким уточненням у колонці, присвяченій дружині, яка записана донькою курінного атамана Петра Пашковського, а не просто козака дочка як в опублікованому списку [15, арк. 124 зв.–125]. Крім Максима під прізвищем Козинців у Родословній книзі 1790 р. вписані його брати Пантелеймон (сотенний атаман, одружений зі шляхетською дочкою Ульяною, діти: син Яків та донька Катерина, кріпосними не володіє) та Василь (сотенний атаман, одружений зі шляхетською дочкою Ганною, діти: сини Леонтій та Кіндрат, кріпосними не володіє). Крім того, як представники "другого рода" Козинців під прізвищем вписані жителі борзенького повіту 23-річний Григорій, "колежский канцелярист" (44 кріпосних) та 30-річний Єким. Міра рідства борзеньких Козинців з Максимом Євстафійовичем наразі не встановлена.

У довіднику Милорадовича та Родословнику Модзалевського Козинцеви-Козинці не згадуються за винятком Катерини Василівни Козинцевої (1784–1768), дружини глухівського поміщика Олексія Михайловича Шрамченка [4, ч. 5, с. 40]. Проте міру її рідства з ніжинськими Козинцевими-Козинцями визначити не вдалося.

Корсак Тимофій Данилович (бл. 1737 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Тимофій Корсак представив у доказ дворянської гідності копію патента на чин полкового писаря [1, с.169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Тимофій Корсак включений до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 134 зв.–135].

У довіднику Милорадовича Корсаки не згадуються. У Родословнику Модзалевського згадуються представники стародубських Корсаків, з яких Михайло Богданович Корсак жив на початку XVIII ст., значився смоленським шляхтичем і мав родинні зв'язки з найзначнішими старшинськими родами Гетьманщини (сам був одружений на онуці гетьмана Самойловича, а його вірогідні доньки Ганна та Олена були дружинами відповідно Івана Яковича Лизогуба та Івана Даниловича Апостола) [4, с. 7, 245]. На жаль, встановити їх родинні зв'язки з ніжинськими Корсаками поки що не вдалось.

Кулаковський Федір Кирилович (24.05.1761 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Федір Кулаковський разом із братом Яковом (див. нижче) представив у доказ дворянської гідності копію патента свого батька Кирила Кулаковського на чин полкового осавула та копію указа воєнної колегії Федору Кулаковському на чин прапорщика [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Федір і Яків включені до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, ар. 150 зв.–151]. У першу частину Родословних книг включений також поміщик Зіньківського повіту Степан Кулаковський, сотенний канцелярист. Його родинні зв'язки з ніжинським Кулаковським автор не визначив. У Родословній книзі 1790 р. у II-й частині фігурує також Степан Васильович Кулаковський – двоюрідний брат Федора Кириловича – прапорщик і порівняно заможний борзенький поміщик (110 кріпосних).

У довіднику Милорадовича Кулаковські не згадуються. У Родо-

словнику Модзалевського рід Кулаковських названий згаслим і подано його генеологічний розпис. За ним Федір та Яків Кириловичи належали до III-го коліна роду. Засновником роду названо їх діда (або двоюрідного діда) Петра Кулаковського, священника пер. пол. XVIII ст., одруженого з дочкою компанійського полковника Юрія Кожуховського.

Батько ніжинських Кулаковських Кирило (Модзалевський сумнівався що до його прямого рідства з Петром) з 1737 до 1741 р. служив у Генеральній військовій канцелярії військовим канцеляристом. З 1741 р. був обраний (разом із сотенним осавулом Іваном(?) Стороженком) і призначений на посаду сотника 2-ї Ніжинської полкової сотні, заступивши Леонтія Магеровського, котрий "за слабостью и неможениемъ" був звільнений. Сотенний уряд Кирило обіймав до 1763 р., поки не був звільнений з посади за старістю і слабкістю з чином полкового осавула. В 1767 р. він згадується як земський суддя, проживав у Ніжині. Маєтності мав у с.Припутнях [3, т. 2, с. 606]. Мав старшого брата (або двоюрідного брата) Василя Петровича спочатку канцеляриста Генеральної військової канцелярії, потім сотника Шаповалівської сотні Ніжинського полку (1739), ніжинського полкового писаря (1739–1746), ніжинського полкового суддю, який володів маєтностями у с.Кропивному Красноколядинської сотні.

Федір старший, син Кирила Кулаковського, народився у Ніжині. За даними Модзалевського, з 1770 р. розпочав службу, служив у Дніпровському егерському полку. У 1775 р. отримав чин сержанта, приймав участь у російсько-турецькій війні. У 1780 р. пішов у відставку з чином прапорщика. У 1791 р. значився засідателем ніжинського нижчого земського суду.

Його єдина донька Варвара вийшла заміж за священника Івана Бордоноса [5, с. 607–608].

Кулаковський Яків Кирилович (бл. 1766 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Яків Кулаковський разом із братом Федором (див. нижче) надав у доказ дворянської гідності копію патента свого батька Кирила Кулаковського на чин полкового осавула [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Яків включений до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 150 зв.–151].

Про рід Кулаковських та старшого брата Федора Кулаковського див. вище.

За родословником Модзалевського Яків Кулаковський не мав дітей.

Ле(і)вицький Степан (бл. 1746 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Степан Ле(і)вицький надав у доказ дворянської гідності своїх предків "при списках патенты, универсалы", а також патент на свій чин бунчукового товариша [1, с. 170].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Степан Ле(і)вицький вписаний до І-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [18, арк. 77 зв.–78]. Крім Степана у І-й частині значиться Іван Левицький протоколіст і поміщик Чернігівського повіту, а також Григорій Левицький, військовий товариш і поміщик Прилуцького повіту. Міру їх рідства з Григорієм автору встановити не вдалося.

Не вносить ясності в родовід ніжинських Левицьких і довідник Милорадовича. У ньому подається розпис аж 4 гілок Левицьких і з жодною з них Степана ідентифікувати не вдалося. Три з них включено до 2-ї частини родословної книги. Родоначальник однієї з них Федір Іванович Левицький значиться крелевецьким сотником Ніжинського полку (з 1712 р.) мав сина Андрія (1713 р.н.), внука Павла (1738 р.н.), правнука Андрія (1760 р.н.). Дві інші гілки роду за Милорадовичем були започатковані у ХІХ ст. [2, ч. 2, с. 310–311]. Ще одна гілка роду Левицьких вписана у 6-ту частину родословної книги. Причому при уважному співставленні вона збігається з гілкою крелевецького сотника Андрія Левицького. Її родоначальником був знатний польський шляхтич початку ХУІІ ст. Андрій Левицький. Його правнуком і значиться вже згадуваний крелевецький сотник, який, щоправда, у цьому варіанті родоводу має внука вже не Павла, а Івана [3, ч. 6, с. 100].

У Родословнику Модзалевського розпису роду Левицьких не подається, але згадуються численні його представники (або ж однофамільці). Серед них нашу увагу привернули ті, що були пов'язані з Ніжинщиною. Зокрема, це Афанасій Моїсеєвич Левицький, ніжинський полковий сотник (1739–1761), а потім полковий осавул. Він мав дружиною Софію Моїсеєвну у дівоцтві Затиркевич [5, с. 703], а його донька Анастасія була заміжня за Іваном Івановичем Рашевським, бунчуковим товаришем, предводителем дворянства Чернігівського повіту [6, с. 259]. Згадується у Модзалевського також Ірина Моїсеєвна Левицька, дочка ніжинського полкового осавула і дружина (з 1728 р.) Андрія Карповича Чеснока. По віку Афанасій Моїсеєвич міг бути батьком Степана Лівіцького, але прямих підтверджень цьому автор не знайшов.

Мале(і)шевич Петро (бл. 1737 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Петро Мале(і)шевич (у відомості Малошевич) у доказ дворянської гідності "послался" на патент на чин військового товариша [1, с.170].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Петро Мале(і)шевич вписаний до II-ї частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [15, арк. 177 зв.–178].

У довіднику Милорадовича та Родословнику Модзалевського Мале(і)шевичи не згадуються.

Література

1. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772—1781 рр. "Описаніє" ніжинської шляхти 1784 р. / [упоряд. та вступна стаття І. Ситого]. — К. : Темпора, 2008. — 232 с.

2. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. — СПб. : С.-Петербургская Губернская Типография, улица Глинки, 8, 1901. — Т. 1. — Ч. 1—2. — 439 с.

3. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. — СПб. : С.-Петербургская Губернская Типография, улица Глинки, 8. — Т. 1. — Ч. 3, 4, 5, 6 и приложения. — 1910. — 450 с.

4. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. — К. : Типография Т-ва Г.Л. Фроицкевича и Ко, Хрещатик № 42, 1908.

Т. 1 : А.-Д. — 507 с.

5. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К. : Типография Т-ва Г.Л. Фроицкевича и Ко, Хрещатик № 42, 1910.

Т. 2 : Е.-К. — 720 с.

6. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К. : Типо-Литография С.В. Шульженко, Пушкинская № 4, 1912.

Т. 3 : Л.-О. — 824 с.

7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. — К. : Типо-Литография С.В. Шульженко, Пушкинская № 4, 1914.

Т. 3 : П.-С. — 832 с.

8. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський. — К., 1996. — Т. 5. — Вип. 1. — 96 + 2 с.

9. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5. — Вип. 2. — 96 с.

10. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський. — Київ-Санкт-Петербург, Видавництво ВІРД, 2004. — Т. 5. — Вип. 3. — 80 с.

11. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський. — Київ-Санкт-Петербург : Видавництво ВІРД, 2004. — Т. 5. — Вип. 4. — 80 с.

12. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський. — Київ-Санкт-Петербург : Видавництво ВІРД, 2004. — Т. 5. — Вип. 5. — 100 с.
13. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618—1648 / П. Кулаковський. — К. : Темпора, 2006. — 496 с.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ), ф. УІІІ, од. зб. 528, ч. 1, 184 арк.
15. ІР НБУ, ф. VІІІ, од. зб. 528, ч. 2, 325 арк.
16. ІР НБУ, ф. VІІІ, од. зб. 528, ч. 3, 83 арк.
17. ІР НБУ, ф. VІІІ, од. зб. 528, ч. 4, 133 арк.
18. ІР НБУ, ф. VІІІ, од. зб. 533, 201 арк.
19. ІР НБУ, ф. VІІІ, од. зб. 534, 99 арк.
20. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618—1648 / П. Кулаковський. — К. : Темпора, 2006. — 496 с.

УДК 930.25

О.Г.Самойленко

Инструкция для ученых занятий магистранта Б.Д.Грекова, составленная профессором И.П.Козловским

В статті вперше вводиться архівний документ про зв'язки вчених-істориків І.Козловського та Б.Грекова.

Ключові слова: архівні матеріали, магістрант, Б.Д.Греков, І.П.Козловський.

В статье впервые вводится архивный документ о связях учёных-историков И.Козловского и Б. Грекова.

Ключевые слова: архивные материалы, магистрант, Б.Д.Греков, И.П.Козловский.

The archive document about the relationships of the scientists of history I.Kozlovskiy and B.Grekov is mentioned in this article for the first time.

Key words: archives materials, post-graduate, S.D.Grecov, I.P.Kozlovskiy.

Ім'я видатного радянського історика, академіка АН СРСР, директора Інституту історії АН СРСР Бориса Дмитровича Грекова гарно відоме широкому загалу науковців як в Україні, так і в світі. Разом з тим, окремі етапи життя науковця ще не достатньо висвітлені в історіографії. Це, перш за все, стосується варшавського періоду діяльності вченого. В

Архіві м.Варшави¹ зберігається інструкція, складена відомим російським істориком першої третини ХХ століття, професором Варшавського університету Іваном Павловичем Козловським, яка дещо проливає світло на перші наукові кроки видатного радянського історика.

Историко-филологический факультет [1], обсуждая вопрос об оставлении при университете для приготовления к профессорскому званию магистранта Б.Д.Грекова [2], имел в виду желательность поддержки учёного работника в области западно-русской истории. В виду этого я полагаю, что наилучшим образом исполню пожелания факультета, если предложу г. Грекову усиленно заняться изучением старых литовско-русских и литовско-польских отношений, а равно и отношений Юго-Западной Руси к Польше. Особенно необходимо ему сосредоточиться на следующих вопросах: 1) падение политической самостоятельности Галицкой земли; 2) история Киева с XIV в. до времени присоединения Малороссии к Москве; 3) переживание норм Русской Правды в литовском праве до издания Литовского Статута. Имея в виду в будущем чтение лекций по истории южной и Западной Руси и Литвы, магистрант должен основательно познакомиться с литературой входящих вопросов и, насколько это для него окажется возможным, ознакомится с содержанием архивов Центрального Киевского, Виленского и Варшавского.

Что касается диссертаций, то в виду того, что темы оных уже намечены, мне остается только заявить, что с моей стороны возражений не будет. В виду того, что магистрант уже давно занят вопросами о земельных богатствах новгородского владыки, об организации его хозяйства, о положении различных классов населения, сидящего на земле владыки [3], причём материалом ему служат кроме печатных источников (летописи, писцовые книги, акты и пр.) – документы, хранящиеся в Библиотеке С.-Петербургской Духовной Академии и Императорской Археографической Комиссии [4], – я полагаю, что эта работа должна быть окончена [5]. Хотя она выходит из рамок занятий западно-русской истории, но, без сомнения, она обогатит автора сведениями по экономической истории и поможет ему впоследствии более сознательно отнестись к подобного рода вопросам в Западной Руси [6].

Темой второй своей учёной работы, к которой магистрант намерен приступить (по окончании предыдущей), магистрант избирает русско-

---

¹ Archiwum Panstwowe M. St. Warszawy. — Sygn. 671. — S. 16—16 v., 24.

польские отношения в царствование имп. Екатерины II. В основу изучения этих отношений ему надо положить дипломатическую переписку дворов, помещённую в Сборнике Императорского Русского Исторического Общества, Lengnich, Jus publicum Poloniae [7]; Volumina legum (VIII т.) [8]; Dembinski – Zrodla do dziejow drugiego i trzeciego rozbioru Polski [9]; Koser Reinhold – Politische Korrespondenz [10] и т.п.

Профессор И.Козловский [11]

1. Історико-філологічний факультет – йдеться про Історико-філологічний факультет Варшавського університету, де І.П.Козловський обіймав посаду професора кафедри російської історії впродовж 1909–1915 рр., а Б.Д.Греков після закінчення університету був рекомендований для підготовки до професорського звання.

2. Греков Борис Дмитрович /9(21).4.1882 – 9.IX.1953/ видатний радянський історик, академік АН СРСР, директор Інституту історії АН СРСР (з 1937 р.), Інституту матеріальної культури (1944–1946), Інституту слов'янознавства (1947–1951), засновник т.зв. "національної" школи істориків.

Народився в м.Миргород Полтавської губернії. Початкову освіту отримав в Україні. Навчався у Грубешівській прогімназії, Холмській і Радомській гімназіях. Вищу освіту здобув у Варшавському (1901–1905), де займався у професора Д.М.Петрушевського раннім західноєвропейським середньовіччям, та Московському університеті (1905–1907), де під керівництвом М.К.Любавського захопився російською історією. Після закінчення Московського університету готувався до професорського звання у Варшаві, а потім у Петербурзі, де відвідував семінарії О.С.Лаппо-Данилевського "Дипломатика частных актов Московского государства". Перші дослідження присвятив соціально-економічній історії Новгороду, зосередивши головну увагу на соціально-економічній стороні феодальних відносин і вивченні внутрішніх процесів, що відбувалися в феодальній вотчині.

Після захисту магістерської дисертації працював професором Петербурзького (1914–1916), Пермського (1916–1918) та Таврійського (1918–1921) університетів.

На межі 1920–1930-х рр. перейшов на позиції марксизму. Важливою темою його досліджень була історія Давньої Русі та східних слов'ян. У праці "Київська Русь" довів, що східні слов'яни перейшли від

общинного устрою до феодального, обминувши рабовласницький., Дійшовши висновку про існування власної державності у Давній Русі, критикував прихильників норманської теорії. Приділяв багато уваги історії південних і західних слов'ян, вивчаючи їх "правди". Важливою темою наукових студій ученого була також історія селянства в Росії, Литві та Польщі. Займався проблемами історіографії, джерелознавства, методології історії.

3. У 1910-х рр. Б.Д. Греков написав цілу низку досліджень з історії новгородської землі, серед яких: "Натуральное хозяйство и его роль в общественной и государственной жизни Московской Руси // Гуревич Я.Г., Павлович Б.А. Историческая хрестоматия по русской истории. – Т. 2. – СПб., 1910. – С. 483–486", "Новгородские бобыльские порядные // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1912. – Кн. 2. – С. 1–35", "Опись Торговой стороны в Писцовой книге по Новгороду Великому XVI века // Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1911 г. – Вып. 24. – СПб., 1912. – С. I–IX, 1–89", "Новгородские бобыли в XVI и XVII вв. // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – Июль. – С. 43–79", "Отче об осмотре Архипа Тихвинского більшого монастиря // Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1913 г. – Вып. 26. – СПб., 1914. – С. 10–34", "Итоги обработки новгородских писцовых книг // Русская мысль. – 1915. – № 12. – С. 25–29" і т.д., та близько 20 біографій видатних новгородців у "Русском биографическом словаре".

4. У травні 1913 року Борис Дмитрович став співробітником Археографічної комісії і проводив активну дослідницьку роботу. Греков Б.Д. Описание актових книг, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии // Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1915 г. – Вып. 28. – Пг., 1916. – С. 1–237.

5. У 1914 році Борис Дмитрович захистив магістерську дисертацію "Новгородский дом святой Софии (Опыт изучения организации и внутренних отношений крупной церковной вотчины)", яка була надрукована в частині 120 "Записок историко-филологического факультета Петербургского университета".

6. Розробкою проблем історії Південно-Західної Русі Б.Д. Греков займався значно пізніше, будучи вже авторитетним ученим він написав у др. пол. 30 – середині 40-х рр. XX ст. низку праць, присвячених історії Київської та Галицької Русі: "Киевское государство до середины XI в.",

"Развитие феодальных отношений Киевской Руси в XI–XII вв.", "Была ли Киевская Русь обществом рабовладельческим?", "Князь и правящая знать в Киевской Руси", "Древнейшие судьбы Западной Украины", "Киевская Русь", "Общественный строй Галицкой Руси XIV–XV вв.", "Судьба населения Галицких княжеских вотчин под властью Польши (XV–XVIII вв.)", "Сельская община в Галицкой Руси и Польше" та ін.

7. Готфрід Ленгніх (Lengnich) /4.12.1689 – 28.04.1774/ – прусський історик і правник, професор Гданської Академічної гімназії. Почесний закордонний член Імператорської Академії наук у Петербурзі (з 1737 р.). У 1718–1719 рр. видавав у Гданську перший у Польщі історичний часопис "Polonische Bibliothek" ("Польська бібліотека"). З 1722 до 1755 р. займався написанням "Geschichte der preussischen Lande polnischen Antheils", яку довів до царювання Августа II. Ця праця залишається цінною великою кількістю джерел. Автор низки праць з середньовічної та нової історії Польщі: "Polnische Geschichte von den Zeiten Lechi bis auf das Absterben Konigs Augusti II. – Leipzig, 1741", "Historia Polona. – Gedani, 1750" та ін. Видав "Jus publicum Prussiae Polonae" (1758) та "Jus publicum Regni Poloniae" (1742–1746).

8. *Volumina legum* – старовинне зведення польських законів. Восьмитомний збірник варшавських піаритів було складено за ініціативою єпископа Йосифа Залуського. Цей збірник, над складанням якого працювали близько 50 років (1732–1782), і одержав назву "Volumina legum". У ньому в хронологічному порядку зібрані закони, що видавалися в Польщі з 1347 р. до 1780 р. У збірник не ввійшли давні закони литовські і мазовецькі. До 1840 р. *Volumina legum* діяли в губерніях Північно-Західного та Південно-Західного краю, і були передруковані у 8 томах правником і видавцем Йосифом Огризько (СПб., 1859–60), який обмежився відтворенням попередніх видань піаритів. Продовженням цієї справи зайнялася Краківська академія наук, яка видала 9-й том *Volumina legum* (Краків, 1889), що містив конституції сеймів 1782–1792 рр.

9. Броніслав Дембінський (Bronislaw Dembinski) /14.08.1858–23.11.1939/ польський історик, професор Львівського, Варшавського і Познанського університету, ректор Львівського університету. Досліджував і викладав історію папства XVI–XVII ст., історію міжнародних відносин, методологію історії та історію Польщі XVI–XVIII ст. Автор численних праць, серед яких найбільший інтерес для науковців

викликають: "Nowsza historiografia niemiecka" (1886), "O materialach do dziejow Polski wieku XVI i XVII" (1886), "Rzym i Europa przed rozpozeciem trzeciego okresu soboru trydenckiego" (1890), "Papiestwo wobec upadku Polski" (1893), "Taina misja Ukrainca w Berlinie" (1896), "U zarania stuleci" (1903) та ін.

Згадану працю "Zrodla do dziejow drugiego i trzeciego rozbioru Polski w latach 1788–91" було видруковано у 1902 році у Львові.

10. Райнхольд Козер (Koser Reinhold) /1852–1914/ – німецький (пруський) історик, професор, викладав у Берлінському та Боннському університетах, з 1896 р. директор Державного архіву Прусії, з 1906 р. президент дослідницького інституту "Monumenta Germaniae Historica". Автор численних праць з історії Прусії, історії дипломатії та міжнародних відносин: "Der Kanzleienstreit" (1874); "Friedrich der Grosse als Kronprinz" (1886); "König Friedrich der Grosse" (т. I, Штутгарт, 1890–1893), "Politische Korrespondenz Friedrichs des Großen".

11. Іван Павлович Козловський народився 25 грудня 1869 року в Тамбові. Початкову освіту здобув у місцевій гімназії. У 1892 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, отримавши золоту медаль за кандидатський твір "Сильвестр Медведєв" і право викладати в прогімназіях і гімназіях. По завершенню навчання працював у Київській жіночій гімназії А.А.Бейтель та 1-му Київському Комерційному училищі. На межі ХІХ–ХХ ст. розпочинає займатися науковою діяльністю. В цей час вийшла низка праць ученого: "Сильвестр Медведєв. Очерк из истории русского образования и общественной жизни в конце XVII в." (1895), "Краткий очерк истории русской торговли" (Вып. 1, 1898; Вып. 2, 1900), "Систематический указатель к "Университетским Известиям" за 1884–1896 г." (1898). У 1900 році молодий науковець склав іспит на ступінь магістра російської історії і розпочав роботу над дисертаційним дослідженням "Ф.М.Ртищев. Историко-биографическое исследование", яке було захищене в 1907 році в Харківському університеті. Після захисту магістерської роботи працював у Ніжинському Історико-філологічному інституті та гімназії при ньому, одночасно викладав на Жіночих курсах М.Довнар-Запольського та обіймав посаду приват-доцента Київського університету. У березні 1909 року Івана Павловича обрали професором російської історії Варшавського університету. У Варшаві написав і опублікував кілька серйозних досліджень: "Сношения Древней Руси",

"Андрей Винуус, сот рудник Петра Великого /1641–1717/", "Новые материалы к биографии М.Ф.Романова". У 1916 році І.П.Козловський повернувся до Ніжина, де навіть займав посаду директора інституту. В цьому ж році в Саратові захистив докторську дисертацію "Первые почты и первые почмейстеры в Московском государстве. Опыт исследований отдельных вопросов из истории русской культуры во 2-й пол. XVII в.". У першій половині – середині 1920-х років працював професором Північно-Кавказького державного університету в Ростові.

На жаль, в українській історіографії, як, до речі, і в російській, творча спадщина Івана Павловича Козловського, його діяльність на науковій та освітянській ниві практично не досліджена. У грудні цього року виповнюється 140 роковини від дня народження вченого, то, на нашу думку, ця публікація хоча б нагадає дослідникам про цього талановитого науковця.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Ісаєнко К.П. Постать Миколи Гоголя у наративних пошуках П.Куліша	3
Павельєва А.К. Особенности хронотопа в повести Н.В.Гоголя "Сорочинский ярмарок"	14
Назарук Э. Сообщество схема в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка"	19
Якубіна Ю.В. До питання літературної освіти Миколи Гоголя: ніжинська школа.....	29
Хархун В.П. Роман А.Головка "Бур'ян" у контексті російського пресоцреалістичного канону.....	59
Коткова Л.І. Інтерпретація кольороназв в ідіолекті В.Винниченка.....	74
Ворона Я.М. Явище експресивної енантіосемії в поетичному синтаксисі комедії Миколи Куліша	90
Шкурка М.С. Переклади і переспіви романсу Євгена Гребінки "Очі чорні" в творчості Юрія Татаренка	96
Бережняк В.М. "Діалектологічний порадник" Олекси Синявського – настільна книга сучасного діалектолога	104
Хомич В.І. Транспозиційні переходи синтаксеми "ргаен+N _{den} " з вихідною семою знаходження чогось без акцентування на конкретній стороні предмета	113

ІСТОРІЯ

Луняк Є.М. Козацькі зацікавлення у Франції та повість Гоголя "Тарас Бульба"	121
Святненко А.В. Просвітницька діяльність духовенства Київської єпархії (перша половина XIX ст.)	147
Моціяка П.П. П.В.Тихомиров: останній директор і перший ректор Ніжинської вищої школи	159
Чуткий А.І. Київський комерційний інститут у 1915–1916 роках: забута історія першої евакуації та повернення до Києва	177
Прудько В.О. Створення та діяльність Ніжинського громадського комітету у 1917 р.	188

Стоян Т.А. Політико-ідеологічна уніфікація методології радянської історичної науки: стратегія планових дискусій 1928–1931 рр.	194
Кузьменко Ю.В. Партиїно-радянська номенклатура та її місце у політичній системі УРСР др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.	207

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Самойленко Г.В. Від аматорського до професійного театру: Новгород-Сіверський театр ім. І.Уралова	222
Лисенко О.В. Релігійний світогляд Миколи Ге – виразник духовності українського народу	233
Парубець А.С. До проблеми художнього часопростору в мистецтві	239
Дорохин В.Г. Об определении музыкальной артикуляции	248
Дорохина Л.А. Деятельность хора Черниговской духовной семинарии в контексте музыкально- просветительских традиций начала XX ст.	257

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Дудченко Г.М. Ніжинські дворянські роди за списком 1787 р.	263
Самойленко О.Г. Инструкция для ученых занятий магистранта Б.Д.Грекова, составленная профессором И.П.Козловским	305

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 55

*Проблеми філології, історії та культури України
у сучасних дослідженнях*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.

Літературний редактор: Конівненко А.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку __.01.10
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 16,9

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru